

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”

Факультэт інфармацыйна-дакументных камунікацый
Кафедра беларускай і замежнай філалогіі

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 А.М. Пісарэнка

«2» 10 2025 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 Ю. М. Галкоўская

«21» 10 2025 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБнай ДЫСЦЫПЛІНЕ
СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

для спецыяльнасці 6-05-0322-01 Бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць

Складальнік:

Пісарэнка А.М., прафесар кафедры беларускай і замежнай філалогіі,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Разгледжана і зацверджана на пасяджэнні Савета факультэта інфармацыйна-
дакументных камунікацый

«21» кастрычніка 2025 г., пратакол № 2

Рэцэнзенты:

кафедра беларускай філалогіі установы адукацыі Беларускай дзяржаўнай тэхналагічнай універсітэт

Жэлуновіч А.А., загадчык кафедры рускай мовы як замежнай установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Разгледжаны і абмеркавана на пасяджэнні кафедры беларускай і замежнай філалогіі

(пратакол ад 01.10.2025 г. № 2)

ЗМЕСТ

1.	ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	4
2.	ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	7
	Канспект лекцый	8
3.	ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	150
3.1	Практыкум	151
3.2	Тэксты для аналізу	166
3.2	Тэматыка і пералік пытанняў да семінарскіх заняткаў	173
3.3	Пытанні і заданні для засваення камунікатыўных якасцей маўлення ва ўмовах білінгвізму	178
4.	РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	211
4.1	Заданні для кантролю ведаў	212
4.2	Тэмы рэфератаў	218
4.3	Узоры тэстаў	219
4.4	Пытанні для заліку	224
4.5	Крытэрыі ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці	226
4.6	Дыягностыка кампетэнцый студэнта	229
5.	ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ	230
5.1	Вучэбная праграма	231
5.2	Асноўная літаратура	249
5.3	Дадатковая літаратура	249
5.4	Слоўнікі	250
5.5	Характарыстыка рэкамендаваных метадаў выкладання	252
5.6	Патрабаванні пры выніковай атэстацыі	253

I. ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбная дысцыпліна “Стылістыка і культура маўлення” чытаецца студэнтам ФІДК, з’яўляецца адным з сучасных, перспектыўных кірункаў лінгвістычных і метадычных даследаванняў, а таксама дазваляе істотна паглыбіць, абагульніць, сістэматызаваць моўную інфармацыю, маўленчыя факты. Менавіта “Стылістыка і культура маўлення” з’яўляецца вяршыняй даследавання мовы і развіцця маўленчай культуры асобы як складніка культуры асобы ў цэлым.

Вучэбная дысцыпліна “Стылістыка і культура маўлення” распрацавана згодна з Палажэннем аб вучэбна-метадычным комплексе на ўзроўні вышэйшай адукацыі, зацверджанага Пастановай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь ад 08.11.2022 г. № 427.

Мэта ВМК “Стылістыка і культура маўлення” – павышэнне маўленчай культуры студэнтаў, выпрацоўка навыкаў і ўменняў правільнага, нарматыўнага выкарыстання сродкаў мовы ў камунікацыі, у тым ліку ў прафесійнай сферы.

Задачы ВМК “Стылістыка і культура маўлення”:

- узнавіць, сістэматызаваць веды па ўсіх раздзелах мовазнаўства, бо гэта вучэбная дысцыпліна як навука пра дасканалую, нарматыўную, выразную мову цесна звязана з усімі раздзелаў лінгвістыкі, а таксама – логікай, псіхалогіяй, літаратурай, этыкай, эстэтыкай і інш.;

- фарміраваць у маўленчай свядомасці навучэнцаў паняцце пра агульныя прынцыпы стылістыкі, асновы сістэмнасці стыляў, законы, якія кіруюць функцыянаваннем моўных сродкаў у розных сферах зносін, спецыфічныя рысы функцыянальных стыляў, іх гістарычнай зменлівасці, варыянтнасці ў залежнасці ад сферы ўжывання мовы, ад маўленчай сітуацыі;

- даць неабходную сістэму ведаў пра маўленчую культуру, асноўныя якасці – паказчыкі добрай мовы, суадносіны сродкаў масавай камунікацыі з культурай мовы, пра стылістычныя рэсурсы, стылістычныя нормы, тыпы іх парушэнняў і шляхі ліквідацыі гэтых парушэнняў, а таксама прамоўніцкае майстэрства;

- навучыць правільна ацэньваць моўныя сродкі і прымяняць іх пры пабудове тэматычна і структурна завершаных, разнастайных паводле жанраў тэкстаў (як пісьмовых, так і вусных);

- садзейнічаць развіццю маўленчай культуры як аднаго з аспектаў фарміравання прафесійнай культуры высокакваліфікаванага спецыяліста;

– з улікам грунтоўнай тэарэтычнай базы курса фарміраваць маўленчы этыкет, сістэму сродкаў, накіраваных на пазбаўленне маўленчай агрэсіі;

– удакладніць, развіць уяўленне пра суадносіны сродкаў масавай камунікацыі з культурай маўлення.

ВМК прадугледжвае выкарыстанне сучасных педагогічных тэхналогій па навучанні камунікацыйным формам зносін, інфармацыйнай дзейнасці, развіцці культуры маўлення, яго правільнасці, чысціні, лагічнасці, выразнасці, багаццю з прымяненнем розных метадаў: трэнінгаў, мадэлявання і аналізу канкрэтных сітуацый, імітацыйных практыкаванняў, правядзеннем круглых сталоў і семінараў-дыспутаў, лінгвістычных батлаў, а таксама разнастайных формаў і спосабаў выкладання тэарэтычнага матэрыялу.

Дзякуючы інфармацыйнай насычанасці курса, практычнай накіраванасці, разнастайнасці педагогічных тэхналогій адбываецца фарміраванне лінгвістычных кампетэнцый, разуменне навуковай і навучальнай інфармацыі, развіццё прафесійнай эрудыцыі, актуалізацыя ведаў, што арыентуе на пастаяннае самастойнае папаўненне ведаў з прымяненнем апошніх навацый як навуковых, так і метадычных.

ВМК складаецца з тлумачальнай запіскі, тэарэтычнага раздзела, практычнага раздзела, раздзела кантролю ведаў і дапаможнага раздзела.

У **тлумачальнай запісцы** адлюстраваны мэты і задачы вучэбнага выдання, асаблівасці структурыравання і падачы вучэбнага матэрыялу, рэкамендацыі па арганізацыі работы з ВМК.

У **тэарэтычным раздзеле** ВМК падаюцца канспекты асобных лекцый, якія дапамогуць узнавіць і сістэматызаваць веды па курсе.

Практычны раздзел ВМК змяшчае матэрыялы семінарскіх заняткаў на дзвюх мовах з улікам білінгвістычнага маўлення і носьбітаў мовы, і студэнцкай аўдыторыі.

Раздзел кантролю ведаў утрымлівае практыкаванні і тэставыя заданні для больш глыбокага і дэталёвага засваення тэарэтычнага матэрыялу, а таксама тэксты для стылістычнага аналізу розных стыляў, падстыляў, жанраў. Таксама змяшчае матэрыялы бягучай і выніковай атэстацыі, якія даюць магчымасць вызначыць адпаведнасць вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў патрабаванням адукацыйных стандартаў вышэйшай адукацыі і складаецца з пераліку пытанняў да заліку, крытэрыяў ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў.

Выпрацоўка ўменняў і навыкаў практычнага валодання беларускай мовай і спецыяльнай тэрміналогіяй патрабуе прадуманай сістэмы

навучальных і кантрольных практыкаванняў. У сувязі з гэтым ВМК утрымлівае **дапаможны раздзел**, у які ўваходзіць вучэбна-праграмная дакументацыя адукацыйнай праграмы вышэйшай адукацыі рэкамендуемых для вывучэння вучэбнай дысцыпліны: вучэбная праграма, вучэбна-метадычныя карта для дзённай формы навучання, спісы асноўнай і дадатковай літаратуры, а таксама агульная структура курса.

Змест ВМК рэалізуе асноўныя дыдактычныя функцыі:

інфармацыйную (аўтары маюць выразнае ўяўленне пра абавязковы для засваення студэнтамі аб'ём спецыяльнай інфармацыі);

трансфармацыйную (неабходная для студэнтаў навуковая інфармацыя падаецца з улікам патрабаванняў вучэбнай праграмы, сувязі навучання з практыкай і іх прафесійнай дзейнасцю);

сістэматызацыйную (матэрыял выкладаецца ў строгай праграмнай паслядоўнасці);

самаадукацыйную (дапаможа студэнтам самастойна назапашваць веды);

развіццёва-выхаваўчую (будзе садзейнічаць актыўнаму выхаванню ўсебакова развітай асобы, фарміраванню лінгвістычнай кампетэнцыі, культуры маўлення студэнтаў і будучых спецыялістаў сферы культуры).

Вучэбная дысцыпліна “Стылістыка і культура маўлення” выкладаецца на працягу аднаго семестра. Для дыягностыкі кампетэнцыі, выяўлення вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавым і выніковым этапах выкарыстоўваюцца тэсты, рознаўзроўневыя пісьмовыя заданні, у тым ліку творчага характару. Форма кантролю – залік.

II. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

КАНСПЕКТ ЛЕКЦЫЙ

АФИЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае адміністрацыйную і прававую дзейнасць: ім карыстаюцца пры зносінах у дзяржаўных установах, судзе, падчас дзелавых і дыпламатычных перамоў. Гэты стыль рэалізуецца ў тэкстах законаў, указаў, загадаў, кодэксаў, актаў, пастановаў, справаздач, пратаколаў, міжнародных пагадненняў і інш. Сярод усіх функцыянальных стыляў ён вылучаецца сваёй стабільнасцю, замкнёнасцю, аб'ектыўнасцю, дакументальнасцю, стандартызаванасцю. Высокая ступень стандартызацыі дасягаецца агульнапрынятай, устойлівай формай падачы матэрыялу (дастаткова ўзгадаць, як афармляецца заява, распіска, пратакол і іншыя справавыя паперы). Пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі, што спрыяе дасягненню дакладнасці, паслядоўнасці, лаканізму выкладзенага матэрыялу. Адсутнасць двухсэнсоўнасці з'яўляецца вынікам ужывання дат, прозвішчаў, імёнаў, лічбаў, назваў населеных пунктаў і г.д. Усім афіцыйна-справавым тэкстам уласцівы характар сцвярджэння, канстатацыі ці прадпісання.

У залежнасці ад сферы размяжоўваюць наступныя *падстылі* афіцыйна-справавога стылю:

1) *адміністрацыйна-канцылярскі* (канцылярскі, уласна афіцыйна-справавы), які рэалізуецца ў распараджэннях, загадах, справаздачах, заявах, аб'явах, даверанасцях, аўтабіяграфіях, характарыстыках, распісках, пратаколах, адміністрацыйных актах і інш.;

2) *дыпламатычны*, які прадстаўлены ў тэкстах міжнародных дагавораў і пагадненняў, камюнікэ, нот, мемарандумаў і інш.;

3) *заканадаўчы* (юрыдычны, уласна заканадаўчы), які выкарыстоўваецца ў тэкстах законаў, указаў, пастановаў, канстытуцый, грамадзянскіх і крымінальных актаў і г.д.

Жанры афіцыйна-справавога стылю

Аб'ява – жанр-паведамленне, у ім даводзіцца інфармацыя да ўсеагульнага ведама.

Акт – дакумент, складзены некалькімі асобамі для пацвярджэння ўстаноўленых фактаў ці падзей: апісваецца прычына, падзея, факт, на аснове якіх складаецца акт, а таксама вывады, заключэнне.

Даведка – дакумент, які ўтрымлівае запатрабаваную інфармацыю ці пацвярджэнне тых ці іншых фактаў (падзей).

Дагавор (у тым ліку працоўны дагавор / кантракт) – дакумент, які фіксуе пагадненне бакоў (юрыдычных ці фізічных асоб, устаноў, прадпрыемстваў і г.д.) аб выкананні канкрэтных абавязкаў ці сумеснай дзейнасці.

Даручэнне (даверанасць) – дакумент, які дае паўнамоцтвы прад’яўніку на выкананне адпаведных дзеянняў ад імя даручальніка (арганізацыі ці фізічнай асобы).

Загад – распараджэнне кіраўніка, галоўны распарадчы службовы дакумент паўсядзённага кіравання, які ўтрымлівае нормы, абавязковыя для выканання падначаленымі.

Заява – службовы дакумент, прызначаны для давадзення да ведама службовай асобы (вышэйшай па службовай пасадзе) інфармацыі вузкай накіраванасці (заявы могуць складацца ад імя адной асобы ці калектыву).

Камюніке – афіцыйнае паведамленне (пераважна па пытаннях міжнароднага значэння).

Канстытуцыя – звод асноўных законаў дзяржавы, які вызначае асновы грамадскага і дзяржаўнага ладу, сістэму дзяржаўных органаў, правы і абавязкі грамадзян.

Мемарандум – дыпламатычны дакумент, у якім выказваюцца погляды ўрада / дзяржавы па якім-небудзь пытанні, уручаецца асабіста прадстаўніку іншай дзяржавы.

Нота – афіцыйны, дыпламатычны зварот адной дзяржавы да другой з падтрымкай / асуджэннем яе палітыкі.

Праатакол – дакумент з запісам усяго, што адбывалася на пасяджэнні, сходзе і інш. / акт аб парушэнні грамадскага парадку / адзін з відаў міжнародных пагадненняў.

Рашэнне – прававы акт, які прымаецца калегіяльнымі і распарадчымі органамі ўстаноў, прадпрыемстваў, фірм з мэтай дазволу вырашэння найбольш важных пытанняў іх дзейнасці.

Справаздача – дакумент-паведамленне аб праведзенай працы, адрасаваны арганізацыі ці кіраўніку.

Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю знаходзяцца ў прамой залежнасці ад жанру і зместу дакумента. Яны абумоўлены задачамі стылю і яго патрабаваннямі – выразіць волю заканадаўцы, прадпісаць паводзіны, данесці што-небудзь да ведама каго-небудзь.

Большасці тэкстаў афіцыйна-дзелавога стылю ўласцівы наступныя асаблівасці лексікі:

1) выкарыстанне стандартных моўных штампаў – устойлівых зваротаў з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых ці падобных сітуацый, надаючы мове катэгарычнасць, недвухсэнсоўнасць, афіцыйнасць. Да такіх штампаў адносяцца, напрыклад, выразы *прыцягнуць да адказнасці, перадаць у адпаведныя інстанцыі, ставіць у віну, выконваць абавязкі, давесці да ведама, узяць пад кантроль, супрацьпраўныя дзеянні, за справаздачны перыяд, прыняць да ўвагі, ускласці адказнасць*;

2) ужыванне своеасаблівай афіцыйна-справавой тэрміналогіі з ярка выражанай функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай: *інвентарызацыя, канфіскацыя, юрысдыкцыя, апеляцыя, ануляваць, растрата, дэкларацыя, вышэйадзначаны, іск, ніжэйпадпісаны і інш.*;

3) выкарыстанне назваў асоб па родзе дзейнасці, пасадзе, прымеце дзеяння: *сведка, кватэранаймальнік, спаганяльнік, усынаўляльнік, спадчыннік, пацярпелы, пацыент, ісцёц, падаткаплацельчык, кліент, прадпрымальнік, абвінаваўца*. Асоб жаночага полу ў афіцыйна-справавых дакументах прынята называць назоўнікамі мужчынскага роду: *дацэнт Іванова, дырэктар Кавалёва, прадпрымальнік Кузняцова, пакупнік Верасаева, абанент Міхайлава*;

4) шырокая распаўсюджанасць абстрактнай лексікі: *насельніцтва, кадры, становішча, баланс, санкцыя, іск*;

5) высокая частотнасць складанаскарочаных слоў, якія ў большасці выпадкаў з'яўляюцца назвамі арганізацый і ўстаноў: *ЖЭУ №9, ЖБК №229, УА “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”, студсавет, прафкам*;

6) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўна афарбаванай лексікі (усе словы ўжываюцца з прамым значэннем), а таксама пазалітаратурных сродкаў (дыялектных, жаргонных, прастамоўных, лаянкавых слоў і выразаў);

7) выкарыстанне слоў з процілеглым значэннем: *ісцёц – адказчык, абавязкі – правы, крэдытор – даўжнік, давернік – павераны*.

Сярод **марфалагічных рыс** афіцыйна-справавога стылю адзначым наступныя:

1) іменны характар мовы, які абумоўлены ўжываннем вялікай колькасці назоўнікаў. Характэрна таксама, што адзін і той жа назоўнік паўтараецца ў суседніх сказах і не замяняецца займеннікамі (нагадаем, што ў мастацкім і размоўным стылях такое паўтарэнне з'яўляецца стылістычнай памылкай, таму не дапускаецца). У афіцыйна-справавым стылі такія паўторы неабходныя, бо дазваляюць пазбегнуць незразумеласці, двухсэнсоўнасці;

2) шырокае ўжыванне аддзяяслоўных назоўнікаў з фіналямі *-нне, -ціцё, -асць, -цыя*, у тым ліку з прыстаўкамі *неда-, без-, не-, пера-*: *павелічэнне, непрызнанне, парушэнне, фінансаванне, затрыманне, звальненне, пагадненне, развіццё, непарушнасць, канфіскацыя, недагляд, недавыкананне, бяздзеянне, неаказанне, перавыкананне*;

3) наяўнасць назоўнікаў – назваў асоб з суфіксамі *-чык, -шчык, -ік (-ык), -нік*: *адказчык, распарадчык, заказчык, скупшчык, давернік, усынаўляльнік, даўжнік, карыстальнік, пакупнік*;

4) выкарыстанне замест дзеясловаў словазлучэнняў “дзеяслоў + назоўнік”: напрыклад, замест дзеяслова *прапанаваць* ужываецца словазлучэнне *выказаць прапановы*, замест *наехаць* – *здзейсніць наезд*, замест *удзельнічаць* – *прымаць удзел*, замест *супраціўляцца* – *аказваць супраціўленне*, замест *уздейнічаць* – *аказваць уздзеянне*, замест *кіраваць* – *ажыццяўляць кіраўніцтва*;

5) лічэбнікі пішуцца лічбамі. Выключэннем з’яўляюцца рахункі, даверанасці, распіскі, акты і іншыя дакументы, дзе ў дужках падаецца слоўнае дубляванне лічбы, напрыклад: *Я, Кірылаў Анатоль Сяргеевіч, выкладчык кафедры вылічальнай тэхнікі, атрымаў ад загадчыка лабараторыі вылічальнай тэхнікі 30 (трыццаць) мікракалькулятараў МК-80 для правядзення практычных заняткаў са студэнтамі* (вытрымка з распіскі);

6) безасабовы характар афіцыйна-справавых папер, адсутнасць дзеясловаў і займеннікаў 1-й і 2-й асобы, распаўсюджанасць дзеясловаў у неазначальнай форме, пры якіх ужываюцца словы *павінна, неабходна, мець права, забараняецца, варта, трэба, абавязаны, тэрмінова* і інш. (*забараняецца знаходзіцца, неабходна забяспечыць, абавязаны папярэдзіць, тэрмінова выканаць, трэба ўскласці*). Напрыклад: *Кожны мае права самастойна вызначаць свае адносіны да рэлігіі, адзінаасобна ці сумесна з іншымі спавядаць любую рэлігію ці не спавядаць ніякай, выражаць і распаўсюджваць перакананні, звязаныя з адносінамі да рэлігіі, удзельнічаць у адпраўленні рэлігійных культаў, рытуалаў, абрадаў, не забароненых законам* (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь);

7) ужыванне дзеясловаў у форме цяперашняга часу (дакументы з такімі дзеясловамі таксама маюць прадпісальны характар): *Студэнты дапускаюцца да экзаменацыйнай сесіі пры ўмове здачы ўсіх залікаў, прадугледжаных навучальным планам на дадзены семестр* (Вышэйшая школа: Пастановы, загады, інструкцыі);

8) частотнасць дзеясловаў залежнага стану (*вядзецца, удасканалёваецца, спаганяецца, ахоўваецца, арганізуецца, паляпшаецца, павышаецца, забяспечваецца*), што надае выказванню характар пастаянства, абавязковасці выканання дзеяння: *Копія пастановы на працягу трох дзён уручаецца або высылаецца асобе, у адносінах да якой яна вынесена* (Кодэкс адміністрацыйны); *Мерапрыемствы па забеспячэнні захаванасці помнікаў гісторыі і культуры пры правядзенні будаўнічых, меліярацыйных, дарожных і іншых работ арганізуюцца і каардынуюцца* (Закон Рэспублікі Беларусь аб ахове і выкарыстанні помнікаў гісторыі і культуры);

9) шырокае выкарыстанне дзеепрыметных і дзеепрыслоўных словазлучэнняў; большая, чым у іншых стылях, ужывальнасць субстантывавальных прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, у тым ліку незалежнага стану з -уч- / -юч-, -ач- / -яч- і залежнага стану на -ем-, -ім-, якія служаць назвамі асоб: *падсудны, паднаглядны, абвінавачаны, падначалены, арыштаваны, затрыманы, старшынствуючы, апякаемы, абвінавачваемы*;

10) ужыванне састаўных адыменных прыназоўнікаў: *у сувязі з распараджэннем, у адпаведнасці з дасягнутым пагадненнем, згодна з планам забудовы мікрараёна, з мэтай паляпшэння экалагічнага становішча*;

11) частае выкарыстанне адмоўнай часціцы *не* пры дзеясловах, што надае ім адценне катэгарычнасці, прымусовасці: *Не церпіць адкладу вырашэнне праблемы забеспячэння якаснай пітной вадой жыхароў раёна Ціраспаль* (з распараджэння); *Апеляцыя да вынікаў выканання тэста па прычыне парушэння абітурыентам парадку запаўнення бланка адказаў не разглядаецца* (з інструкцыі).

Сінтаксіс афіцыйна-справавых тэкстаў характарызуецца ўскладненасцю, што прадыхавана катэгарычнасцю, патрабавальнасцю мовы, абавязковасцю выканання дзеяння адрасатам. Апісанне ж умоў, часу, прычын дзеяння патрабуе поўнага і дакладнага выражэння.

Сярод сінтаксічных асаблівасцей афіцыйна-справавога дзелаваго стылю вылучаюцца наступныя:

1) істотная перавага складаных сказаў над простымі, асабліва складаназалежных з даданай часткай умовы: *Суддзя не мае права прыняць заяву аб устанаўленні бацькоўства, калі ў запісе аб нараджэнні дзіцяці бацькам названа пэўная асоба* (Каментарыі да Кодэкса аб шлюбе і сям'і Рэспублікі Беларусь);

2) шырокая распаўсюджанасць аднародных членаў сказа, колькасць якіх можа даходзіць да дзесяці і нават больш. Напрыклад:

Устанавіць, што ў 1996-1997 гадах не менш чым 25 працэнтаў плошчы жылых памяшканняў, пабудаваных за кошт сродкаў дзяржаўнага бюджэту для прадстаўлення на дагаварах найму грамадзянам, якія маюць адпаведныя льготы, выдзяляецца наступным катэгорыям маладых грамадзян, што стаяць на ўліку маючых патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў:

інвалідам;

сем'ям загінуўшых або прапаўшых без вестак воінаў;

воінам-інтэрнацыяналістам;

асобам, пакутуючым цяжкімі формамі некаторых хранічных захворванняў;

мнагадзетным сем'ям, якія маюць трох і больш дзяцей;

сем'ям пры нараджэнні блізнят;

адзінокім маці;

удзельнікам ліквідацыі наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС (Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь);

3) выкарыстанне такога парадку слоў, пры якім рэма (новае) папярэдняга сказа становіцца тэмай (вядомае) наступнага, што садзейнічае дасягненню лагічнасці, паслядоўнасці выказвання. Напрыклад: *Выканкам выдае **ордар** на займанне жылога памяшкання. У **ордары** ўказваецца **тэрмін** яго дзеяння. На працягу гэтага **тэрміна** ордар павінен быць здадзены ў домаўпраўленне (з інструкцыі);*

4) прамы парадак слоў, пры якім дзейнік знаходзіцца перад выказнікам, азначэнне – перад азначаемым словам, акалічнасць – бліжэй да азначаемага слова, пабочныя словы – у пачатку сказа (гл. прыклады вышэй).

Афіцыйна-справавому стылю ўласцівы рубрыкацыя і наяўнасць рэквізітаў.

Рубрыкацыя – дзяленне тэксту на састаўныя часткі, графічнае аддзяленне адной часткі ад другой пры дапамозе абзацаў, пунктаў, раздзелаў, глаў, параграфаў і інш.

Рэквізіты – пастаянныя элементы дзелавых папер: назва дакумента, указанне на адрасата і аўтара, выклад сутнасці справы, дата, подпіс аўтара (асобы ці арганізацыі) і г.д. Рубрыкацыя і рэквізіты з'яўляюцца знешнім выражэннем кампазіцыйнай завершанасці тэксту, ствараюць агульную форму дакумента.

Такім чынам, мова афіцыйна-справавых тэкстаў – правільная літаратурная мова без адхіленняў ад агульнапрынятых норм. Спецыфіка яе заключаецца ў тым, што пры агульнай функцыі афіцыйна-справавога стылю – паведамляльнай – тут пераважае функцыя моўнага выражэння абавязковасці, волевыяўлення, прадпісання, што адбываецца на мэтанакіраваным адборы лексічных, граматычных, сінтаксічных сродкаў.

НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Навуковы стыль абслугоўвае разнастайныя галіны навукі (гуманітарныя, прыродазнаўчыя, дакладныя і інш.), вобласць тэхнікі і вытворчасці і рэалізуецца ў манаграфіях, дысертацыях, навуковых дакладах, артыкулах, рэфератах, тэзісах, навучальных дапаможніках, падручніках, курсавых і дыпломных работах і інш.

Даследчыкі называюць наступныя функцыі навуковага стылю: 1) адлюстраванне рэчаіснасці і захаванне ведаў; 2) атрыманне новых ведаў; 3) перадача спецыяльнай інфармацыі.

Галоўнай камунікатыўнай задачай зносін у навуковай сферы з'яўляецца выражэнне навуковых паняццяў і вывадаў. Мысленне тут носіць абагулены, абстрагаваны характар. Адсюль вынікаюць такія рысы навуковага стылю, як абагуленасць, лагічнасць, абстрактнасць, аб'ектыўнасць навуковых сцверджанняў, доказнасць, аргументаванасць выкладу, лаканічнасць, інфармацыйная насычанасць, адсутнасць вобразнасці.

У залежнасці ад характару выкладу, мэты паведамлення і спецыфікі адрасата вылучаюць наступныя **падстылі** навуковага стылю:

1) **уласна навуковы** (акадэмічны), які рэалізуецца ў тэкстах манаграфій, дысертацый, аўтарэфератаў, дакладаў, артыкулаў. Работы, вытрыманыя ў названым падстылі, прызначаны для вузкага кола спецыялістаў, таму не з'яўляюцца агульнадаступнымі. Вузкаспецыяльныя тэрміны тут звычайна не тлумачацца, эмацыянальнасць выкладу поўнасцю адсутнічае. Разуменне і асэнсаванне такога тэксту патрабуе спецыяльнай падрыхтоўкі;

2) **навучальны** (вучэбна-навуковы), які выкарыстоўваецца пры напісанні падручнікаў, навучальных дапаможнікаў, лекцый, курсавых работ, дакладаў, рэфератаў і інш. Тэкстам уласціва даступнасць, нязначная эмацыянальнасць, шырокае ўжыванне прыкладаў і іншага ілюстрацыйнага матэрыялу, тлумачэнне тэрмінаў;

3) **навукова-папулярны**, які прадстаўлены ў тэкстах брашур, выступленняў, артыкулаў. Матэрыял агульнадаступны, разлічаны на шырокае кола чытачоў і слухачоў, не патрабуе спецыяльнай падрыхтоўкі, уключае цікавыя звесткі, факты, прыклады. Выкладанне эмацыянальнае, вузкаспецыяльныя тэрміны не ўжываюцца.

Жанры навуковага стылю

Артыкул – невялікі твор у газеце / часопісе, які змяшчае інфармацыю па розных навуковых пытаннях адпаведных галін ведаў.

Аўтарэферат – кароткі пераказ якога-небудзь даследавання, напісаны самім аўтарам.

Водзыў – навуковая праца-меркаванне з ацэнкай (водгук на манаграфію).

Дапаможнік – кніга для навучання па якім-небудзь адным прадмеце.

Дыпломная работа – самастойнае навуковае даследаванне, праведзенае студэнтам.

Дысертацыя – навуковая праца, якая публічна абараняецца аўтарам на пасяджэнні вучонага савета для атрымання вучонай ступені.

Лекцыя – вусны выклад вучэбнага прадмета, як правіла, у вышэйшай навучальнай установе.

Манаграфія – навуковы твор, што даследуе адно якое-небудзь пытанне, асвятляе адну тэму.

Рэцэнзія – крытычны водзыў, ацэнка навуковага ці іншага твора (можа быць ацэнка публіцыстычнага, мастацкага твора, а таксама спектакля, кінафільма).

Слоўнік – даведачная кніга, якая змяшчае словы (марфемы, словазлучэнні, выразы і пад.), размешчаныя ў пэўным парадку, тлумачыць значэнні ўключаных адзінак, дае розную інфармацыю пра іх ці пераклад на іншую мову, паведамляе звесткі пра пэўныя прадметы.

Тэзісы – палажэнні, якія каротка перадаюць асноўныя думкі з дакладаў, лекцый.

Энцыклапедыя – навуковы даведачны дапаможнік у форме слоўніка, дзе змешчаны звесткі па ўсіх ці асобных галінах ведаў.

Сярод **лексічных асаблівасцей** навуковага стылю вылучаюцца наступныя:

1) тэрміналагічны характар мовы, што дасягаецца шырокім ужываннем тэрмінаў. Усе тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах, умоўна можна падзяліць на тры групы.

Першая – тэрміны агульнанавуковага ўжывання, якія выкарыстоўваюцца ў розных галінах ведаў, напрыклад, слова *крызіс* – у медыцыне, біялогіі, *адаптацыя* – у біялогіі, педагогіцы, *корань* – у медыцыне, біялогіі, лінгвістыцы, а таксама *цела*, *сіла*, *вузел*, *кара*, *рух*, *жывы*, *цвёрды*, *цяжкі*. У канкрэтным тэксце такія тэрміны рэалізуюць адно значэнне, уласцівае ім у той галіне ведаў, якой прысвечаны тэкст.

Другая група тэрмінаў – вузкаспецыяльныя тэрміны пэўнай галіны навукі, напрыклад, лінгвістычныя тэрміны *прэфіксацыя*, *інтэрфікс*, *нулявая суфіксацыя*, *сузалежнае падпарадкаванне*.

Трэцяя група – запазычаныя тэрміны, якія перадаюцца сродкамі мовы-крыніцы, напрыклад, *homo sapiens* ‘чалавек разумны’, *singularia tantum* ‘адзіночналікавыя’, *pluralia tantum* ‘множналікавыя’;

2) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі, усе словы ўжываюцца з прамым значэннем. Аднак поўнасьцю адмаўляець эмацыянальнасць і вобразнасць у названым стылі нельга: яны ўласцівы ў першую чаргу навукова-папулярным тэкстам, а таксама палемічнай і навучальнай літаратуры, бо актывізуюць увагу чытача. Акрамя гэтага многія тэрміны ўзніклі на аснове пераносу, напрыклад, *падэшка гары, корань слова*;

3) шырокае выкарыстанне абстрактнай лексікі: *мысленне, адлюстраванне, гіпотэза, асабліваць, правільнасць, аргумент, абстракцыя, значымасць, аспект, функцыя*. Абагульнены характар

тэкстам надаюць словы *звычайна, заўсёды, пастаянна, сістэматычна, рэгулярна, усякі, кожны, любы*;

4) частотнасць складанаскарочаных слоў, якія з’яўляюцца тэрмінамі, напрыклад *ЛСГ* (лексіка-семантычная група), *ФА* (фразеалагічная адзінка), *ККД* (каэфіцыент карыснага дзеяння);

5) ужыванне скарачэнняў, умоўных абазначэнняў, формул, графікаў, схем, дыяграм: *5 см, H₂O, CO₂*;

6) наяўнасць фразеалагічных словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *санорныя гукі, дзеепрыслоўнае словазлучэнне, адкрыты рад аднародных членаў, перакрывавае апыленне, вегетацыйны перыяд, ланцужок харчавання, складаны каташок, шчытападобная залоза*. Такія словазлучэнні ўзнікаюць са свабодных спалучэнняў на аснове пераносу, але з цягам часу экспрэсіўнасць і вобразнасць у іх сціраюцца і словазлучэнні становяцца састаўнымі тэрмінамі;

7) адсутнасць нелітаратурнай лексікі – жарганізмаў, дыялектызмаў, размоўных, грубых, лаянкавых слоў.

Навуковаму стылю ўласцівы наступныя **марфалагічныя рысы**:

1) іменны характар мовы, перавага іменных часцін мовы над дзеясловамі;

2) шырокае выкарыстанне абстрактных назоўнікаў з фіналямі *-нне, -цыя, -асць, -ка*: *рашэнне, выкарыстанне, ужыванне, словаўтварэнне, даследаванне, вывучэнне, сістэматызацыя, класіфікацыя, магчымасць, абумоўленасць, распрацоўка*. Як бачна, многія з такіх назоўнікаў з’яўляюцца аддзеяслоўнымі;

3) расшчапленне выказніка: ужыванне спалучэнняў *знаходзіць прымяненне, аказваць уплыў, рабіць разлікі, рабіць назіранні, рабіць*

вымярэнні, рабіць аперацыю замест адпаведных дзеясловаў прымяняць, уплываць, разлічваць, назіраць, вымяраць, аперыраваць;

4) адсутнасць дзеясловаў у форме 1-й і 2-й асобы, большасць дзеясловаў ужыта ў форме 3-й асобы цяперашняга часу: увага сканцэнтравана на змесце, а не на суб'екце дзеяння, дзеясловы абазначаюць пастаянныя ўласцівасці, прыметы, якія з'яўляюцца пазачасавымі. Пры гэтым асабовы займеннік *ён* (*яна, яно, яны*) паказвае на паняцце, з'яву, тэрмін, а не на асобу. Напрыклад: *Коска ставіцца паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, калі яны маюць адносіны пералічэння і цесную сэнсавую сувязь паміж сабой; Па структуры ўсе прозвішчы падзяляюцца на першасныя і другасныя. Прозвішчы на -онак /-ёнак і на -еня /-эня бытуюць толькі ў беларускай мове;*

5) ужыванне складаных слоў з каранёвымі марфемамі грэчаскага і лацінскага паходжання *аэра-* 'паветра', *баты-* 'глыбокі', *гала-* 'соль', *геа-* 'Зямля' (гл. іншыя прыклады ва "Уводзінах" на с. 12): *аэрабіёнты, батыскаф, геабатаніка, гідрафобія, сапрафіт;*

6) адсутнасць асабовых займеннікаў *я, ты, вы*. Наяўнасць дадатковых сэнсавых адценняў у займенніка *мы*, які можа абазначаць 'мы сумеснасці', ці 'навуковае мы сціпласці' (мы з вамі) і выражаць саўдзел са слухачом ці чытачом. Займеннік *мы*

выкарыстоўваецца таксама для абазначэння любой асобы, чалавека ўвогуле: *мы можам прасачыць; мы выявім найбольш ужывальныя формы.*

Формы 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў і займеннік *я* ў навукавай літаратуры не ўжываюцца, бо ўвага тут сканцэнтравана на змесце выкладу, а не на суб'екце. Нярэдка займеннік ў сказе зусім адсутнічае: *Услед за Г. Бучко лічым мэтазгодным раскласіфікаваць першасныя прозвішчы на антрапонімы субстантыўнага і ад'ектыўнага характару* (з дысертацыі).

Не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку як канкрэтныя, што абазначаюць аўтара маўлення і адрасата. У навуковых жа тэкстах аўтар і адрасат адхілены, бо тут важна не **хто** гаворыць, а **пра што** гавораць. Адрасатам навукавай інфармацыі з'яўляецца не канкрэтная асоба, а нявызначанае шырокае кола людзей;

7) частотнасць дзеясловаў незакончанага трывання, якія называюць пастаянную ўласцівасць, дзеянне (дзеяслоў *спрагаецца, назоўнік скланяецца, металы ўступаюць у рэакцыю з кіслотамі*);

8) ужыванне абстрактных і рэчывных назоўнікаў у форме множнага ліку, што вядзе да іх канкрэтызацыі і тэрміналагізацыі: *блакітныя гліны, санорныя гукі, актыўныя кіслароды, высокія тэмпературы, шумы ў сэрцы;*

9) перевага аналітичній (складаній) форми вищайшій і найвищайшій ступеняї параїнання приметнікаї над сінтэтичній (простай): *найбольш распаїсюджанья, больш эфектыїныя, мениш прадуктыїныя*. Пры гэтым найбольш характэрна ўтварэнне найвышайшай ступені пры дапамозе прыслоўяї *найбольш, наймениш*, зрэдку далучаецца слова *вельмі*, слова ж *самы* практычна не выкарыстоўваецца. Сінтэтычная форма амаль не ўжываецца, бо з'яўляецца эмацыянальнай;

10) высокая частотнасць састаїных адыменных злучнікаї і прыназоўнікаї пры дапамозе, у сувязі з, у адпаведнасці з, у параїнанні з, у якасці, у выніку, па прычыне, на аснове, у адносінах, у залежнасці ад;

11) перевага адносных приметнікаї над якаснымі і прыналежнымі: *Славяне, як правіла, даюць сваім дзецям кананічныя імёны, што прыйшлі да нас разам з прыняццем хрысціянства; Знешняя форма, гучанне ўласнага імені нярэдка з'яўляецца паказчыкам таго, прадстаїнік якой народнасці або нацыянальнасці перад намі; Як вядома, славянскім і іншым антрапанімным сістэмам здаїна ўласціва традыцыя называць чалавека па месцы яго нараджэння або жыхарства;*

12) прадуктыїнасць формаї роднага склону назоўнікаї, якія пераважаюць над астатнімі формамі і выступаюць, як правіла, у ролі азначэння: *тэмпература замярзання, рэакцыя далучэння, асіміляцыя гукаї, супастаїленне нашых назіранняї з матэрыяламі дыялектных атласаї*. Нярэдка назіраецца нанізванне формаї роднага склону, напрыклад: *вывучэнне тэрытарыяльных асаблівасцей размяшчэння прозвішчаї; не кожная прымета можа выступаць у якасці семантычнага ядра лексіка-семантычнай групы; адносна першага спосабу аб'яднання слоў*. Пасля роднага склону па частотнасці ўжывання стаяць формы назоўнага і вінавальнага склонаї; у складзе пасіїных канструкцый распаїсюджаны формы творнага склону: *адкрыты Дарвінам, вынайздзены Мендзялеевым, сфармуляваны Арыстоцелем*.

Імкненне да інфармацыйнай насычанасці дыктуе наступныя

сінтаксічныя асаблівасці навуковага стылю:

1) перевага розных па структуры складаных сказаї над простымі. Сярод складаных найбольш распаїсюджаны злучнікавыя, сярод простых – няпэўна-асабовыя аднасастаїныя, абагульнена-асабовыя і безасабовыя;

2) сярод злучнікавых сказаї найчасцей ужываюцца складаназалежныя, для якіх характэрна наступнае: асноїную інфармацыйную нагрузку нясе даданая частка, галоїная ж пазбаўлена ці амаль пазбаўлена зместу і служыць для пераходу ад адной думкі да другой. Тыповымі з'яўляюцца наступныя

канструкцыі ў ролі галоўнай часткі: *Варта адзначыць, што...; Неабходна падкрэсліць, што...; Вартай увагі падаецца думка, што...; Матэрыял даследавання паказвае, што...; Нашы назіранні выявілі, што...* Замест прыведзеных вышэй складаназалежных могуць выкарыстоўвацца таксама складаныя бяззлучнікавыя сказы тыпу *Варта адзначыць наступнае: ...; Матэрыял даследавання паказвае наступнае: ...; Нашы назіранні выявілі наступнае: ...;*

3) частотнасць сказаў з састаўным іменным выказнікам, што абумоўлена задачай навуковых тэкстаў – вылучаць прыметы, уласцівасці, якасці даследаваных з’яў і прадметаў;

4) шырокае выкарыстанне пабочных канструкцый, прыслоўяў, злучнікаў *на-першае, на-другое, такім чынам, значыць, з аднаго боку, з другога боку, затым, таму, пагэтак, у выніку, так, нарэшце*, якія лагічна звязваюць часткі тэксту;

5) прамы парадак слоў: *Лінгвістычныя карты ілюструюць наяўнасць пэўных макраарэалаў – значных па плошчы зон, дзе прадуктыўнасць або ступень лакалізацыі прозвішчаў прыкладна супадае (з дысертацыі);*

6) ускладненасць сказаў дзеепрыслоўнымі і дзеепрыметнымі словазлучэннямі, аднароднымі членамі, устаўнымі і ўдакладняльнымі канструкцыямі. Пры гэтым называецца крыніца інфармацыі, канкрэтызуецца, абмяжоўваецца аб’ём, што спрыяе сэнсавай дакладнасці і інфармацыйнай насычанасці. Напрыклад: *Энцыклапедычныя (ад грэч. *enkyklopaideia* – кола ведаў) слоўнікі – даведачныя навуковыя выданні, якія ў сціслай форме змяшчаюць звесткі па ўсіх ці асобных галінах навукі. У залежнасці ад аб’ёму энцыклапедыі падзяляюцца на вялікія (некалькі дзесяткаў тамоў ці больш за дзесяць), напрыклад, “Большая Советская Энциклопедия” (30 т.), “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (12 т.), і малыя, або кароткія (чатыры-шэсць тамоў) – “Беларуская ССР: Кароткая Энцыклапедыя” (5 т.), і адна-, трохтомныя, якія звычайна называюцца энцыклапедычнымі даведнікамі – “Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік” [48, с. 99];*

7) апавядальны характар мовы, адсутнасць пыталых і клічных сказаў.

Некаторыя даследчыкі адзначаюць, што неагульнадаступнасць навуковага стылю – гэта не характэрная яго рыса, а вынік індывідуальнага стылю прац асобных аўтараў, якія, імкнучыся да залішняй “навуковасці”, злоўжываюць спецыяльнай тэрміналогіяй. М.Я. Цікоцкі прыводзіць наступны прыклад двух тоесных па змесце сказаў, першы з якіх напісаны зразумелай навуковай мовай, а другі – псеўданавуковым (гелертэрскім)

стылем: *Сустракаючыся часта ў спалучэнні з дзеясловам, дапаўненне*

ператвараецца з неабавязковага члена дзеяслоўнага комплексу ў абавязковы. Фрэквенцыйнасць аб'ектыўнай дэтэрмінацыі дзеяслова садзейнічае трансфармацыі аб'екта з факультатыўнага ў аблігатарны кампанент вербальнага комплексу.

Чытачу прыкладаў, падобных на апошні, прыходзіцца пераадолюваць не толькі цяжкасці зместу, але і цяжкасці формы падачы. Таму адной з галоўных задач, якія стаяць перад навукоўцамі, неабходна лічыць імкненне выкладаць даступна, гэта значыць падаваць матэрыял так, каб пры адпаведнай падрыхтоўцы чытача разуменне ім зместу не выклікала цяжкасцей.

ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫ СТЫЛЬ

Публіцыстычны стыль – функцыянальная разнавіднасць літаратурнай мовы, якая выкарыстоўваецца ў сродках масавай інфармацыі, агітацыйна-прапагандысцкіх выступленнях. Названы стыль выконвае дзве функцыі: *інфармацыйную* (паведамленне пра навіны, падзеі, з’явы грамадскага жыцця) і *агітацыйную* (фарміраванне грамадскай думкі, правядзенне ў жыццё пэўнай палітыкі, ідэалогіі). Публіцыстычныя творы ўздзейнічаюць на розум чытачоў і слухачоў шляхам лагічных доказаў і экспрэсіўнага пераканання, а на пачуцці – праз эмацыянальнасць і вобразнасць мовы. Публіцыстыка – гэта слоўнае мастацтва, дзе важна не толькі, што гаворыцца, але і як гаворыцца.

У публіцыстыцы адкрыта выяўляецца пазіцыя аўтара, які не толькі апісвае падзеі і факты, але і выражае свае адносіны да іх. Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка названага стылю адрознівае яго ад навуковай і афіцыйна-справавой мовы.

Сярод агульных рыс публіцыстыкі варта адзначыць таксама агульнадаступнасць, падкрэслены сацыяльны характар, уключэнне элементаў іншых стыляў, стандартызаванасць, часам нават шаблоннасць выражэння думкі.

З усіх функцыянальных стыляў публіцыстычны – самы разгалінаваны. У ім вылучаюць наступныя **падстылі**:

- 1) газетна-публіцыстычны;
- 2) радыё- і тэлежурналісцкі;
- 3) аратарскі (палітычнае красамоўства).

Выбар моўных сродкаў абумоўлены не столькі падстылем, колькі жанрам публіцыстыкі. Жанры таксама дзеляцца на групы:

- 1) інфармацыйныя (рэпартаж, інтэрв’ю, інфармацыя, хроніка);
- 2) аналітычныя (карэспандэнцыя, рэцэнзія, артыкул, агляд, пісьмо);
- 3) мастацка-публіцыстычныя (нарыс, замалёўка, фельетон, памфлет, эсэ).

Вылучаюць інфармацыйныя, аналітычныя і мастацка-публіцыстычныя жанры публіцыстычнага стылю.

Інфармацыйныя жанры:

Інтэрв’ю – гутарка журналіста з адной ці некалькімі асобамі па якіх-

небудзь актуальных пытаннях. Мае патрэбу ў дэталі, у цікавай фактычнасці, якая не проста ўпрыгожвае матэрыял, а надае сваёй нечаканасцю дадатковую сэнсавую нагрузку, дазваляе ўбачыць з'яву з нечаканага боку. Задача, якая стаіць перад карэспандэнтам, – апрацаваць мову так, каб яна падыходзіла да кніжна- літаратурнай нормы і ў той жа час мела адценне размоўнага стылю, каб за праўкамі не прапала індывідуальнасць маўлення суб'яднага.

Інфармацыя – кароткае паведамленне пра становішча спраў у пэўнай галіне, аб чыёй-небудзь дзейнасці.

Рэпартаж – аператыўнае паведамленне ў друку, на радыё ці тэлебачанні пра якія-небудзь здарэнні, падзеі, сведкам ці ўдзельнікам якіх з'яўляецца сам карэспандэнт.

Хроніка – кароткае паведамленне пра значны факт (падзею), абавязкова з указаннем на дату, месца (мае, як правіла, гістарычны характар).

Аналітычныя жанры (ім уласціва абагульненне фактаў, вывады):

Агляд – некалькі кароткіх паведамленняў пра з'явы, падзеі, факты, якім-небудзь чынам аб'яднаныя паміж сабой (агляд падзей культуры – сферай, можа быць звязаны часам, месцам: мінскія/ віцебскія навіны і г. д.).

Артыкул – публіцыстычнае сачыненне на актуальную, злабадзённую тэму (абавязкова мае сюжэт: завязка (уступ), фактычна замацаванае развіццё думкі, вывады (развязка)).

Карэспандэнцыя – паведамленне пра падзеі, дасланыя аднекуль у газету, часопіс.

Рэцэнзія – крытычны водзых на раней змешчаны ў перыёдыцы матэрыял або на спектаклі, выставы ці іншыя падзеі грамадска-культурнага жыцця.

Ліст (пісьмо) – пішацца ў адвольнай форме, змяшчае ацэнку чытачом/слухачом сучасных з'яў, фактаў, падзей сацыяльнага, грамадска-палітычнага характару.

Маст ацк а-пу б ліцыстычныя жанры (мастацкае асэнсаванне сацыяльных, грамадска-палітычных, гістарычных, культурных падзей, фактаў):

Замалёўка – апавед, звычайна невялікага памеру (эмацыянальна-эсэістычнага характару), пра жыццё, сусвет, з'явы з разнастайнымі філасофскімі вывадамі; часам мае дачыненне да ўласнага жыцця карэспандэнта.

Нарыс – дакументальны твор, які апавядае (аналізуе) аб

разнастайных фактах і з’явах грамадскага жыцця з аўтарскім іх тлумачэннем, з лірычнымі адступленнямі (апісанні прыроды, разважанні аўтара), каб чытач мог адпачыць ад фактаў, лічбаў, дат. *Памфлет* – злабадзённы публіцыстычны твор, мэта і пафас якога – сацыяльна-палітычнае выкрыццё, што дасягаецца шляхам

выкарыстання сродкаў сатыры.

Фельетон – жанр, які выяўляе востра-крытычныя адносіны да чалавека, з’явы, прадмета гумарыстычнымі і сатырычнымі прыёмамі.

Эсэ – праявічна-публіцыстычны твор навукова-гістарычнага, крытычнага, філасофскага характару, напісаны ў адвольнай форме. Для яго неабавязковыя сістэматычнасць, аргументаванасць, аднак абавязковыя вобразнасць, афарыстычнасць, суб’ектыўнасць, індывідуальная інтанацыя аўтара, яго імкненне да самавыяўлення, самааналізу.

Лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю:

1) шырокае ўжыванне грамадска-палітычнай лексікі, у якую ўваходзяць назвы палітычных, філасофскіх, сацыяльна-эканамічных напрамкаў, класавых, партыйных, ідэалагічных паняццяў, грамадска-палітычных падзей і інш.: *прагрэс, дэмакратыя, рэферэндум, публічнасць, апартэйд, плюралізм, тэарызм, правакацыя, шавінізм, экстрэмізм;*

2) выкарыстанне газетызмаў – слоў і выразаў, якія найчасцей сустракаюцца на старонках перыядычнага друку: *насланец, міралюбівы, пазітыўны, гарант, альтэрнатыва, перадавік, місія, форум, візіт, інцыдэнт, кансалідацыя, дапусціць пралікі ў рабоце, падростаючае пакаленне.* Як бачна, газетызмы нярэдка маюць станоўчую або адмоўную ацэнчанасць;

3) стандартызаванасць, якая выражаецца ў выкарыстанні гатовых устойлівых выразаў тыпу *вытрымаць экзамен на сталасць, пакет прапаноў, даць пуцёўку ў жыццё, удзельнікі мелі магчымасць, далейшае ўдасканаленне і развіццё, прыняць меры па ліквідацыі.*

Такія і падобныя спалучэнні дапамагаюць аўтарам напісаць публіцыстычны твор за кароткі час. Аднак залішня «заштампаванасць» надае тэкстам адценне штучнасці, афіцыйнасці, пазбаўляе іх вобразнасці і эмацыянальнасці.

Як негатыўны факт успрымаецца ўжыванне пры словах пастаянных, традыцыйных азначэнняў (так званых слоў-спадарожнікаў), у якія не заўсёды ўкладаецца належны сэнс: *заслужаны адпачынак ‘пенсія’, гарачая падтрымка, карэнныя пераўтварэнні, радыкальныя меры, вострая крытыка, значны ўклад;*

4) наяўнасць адзінак, якія набываюць выразную публіцыстычную афарбоўку пры ўжыванні ў пераносным значэнні. Напрыклад, словы *арэна, школа, платформа, людзі* ў прамым значэнні не маюць функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі (*арэна цырка, базавая школа, чыгуначная платформа, шчырыя людзі*), у пераносным жа значэнні яны такую афарбоўку набываюць: *арэна палітычнай барацьбы, школа выжывання, палітычная платформа, людзі добрай волі*. У пераносным значэнні выкарыстоўваюцца тэрміны з вобласці спорту (*апошні раўнд сустрэчы*), ваеннай справы (*армія беспрацоўных, фронт барацьбы, увесці ў строй*), навукі (*атмасфера даверу, дыялог паміж краінамі*), мастацтва (*палітычны спектакль, закулісныя перагаворы*) і інш.;

5) увядзенне ў тэксты нядаўна запазычаных слоў: *біл(г)борд* ‘рэкламны шчыт’, *графіці, бігмак, брэйкер* і інш. Напрыклад: *Па загадзе прэзідэнта з білбордаў на цэнтральных вуліцах Мінска знялі твары і целы замежных мадэляў; Сацыяльны работнік – сапраўдная квінтэсенцыя разнастайных пазнанняў і тэорый, уменняў і магчымасцей.*

Працэс пранікнення названых адзінак у друк з кожным годам становіцца ўсё больш інтэнсіўным. Лінгвісты выказваюць думку, што без многіх запазычаных слоў, якія прыходзяць у нашу мову праз публіцыстыку, мы можам абысціся. Таму ўжываць іх трэба з улікам тэматыкі, сэнсавай і эстэтычнай мэтазгоднасці;

6) частотнасць складаных і складанаскарочаных слоў (*малазабяспечаныя, непаўналетнія*), абрэвіатур: *Незалежны інстытут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў (НІСЭПД) правёў апытанне...; Беларускі саюз прадпрымальнікаў (БСП) і прафсаюз «Садружнасць» намераны аспрэчыць у Канстытуцыйным судзе (КС)...; супрацоўнікі АБЭЗ правярылі дакументы ў прыватных гандляроў «Стралецкага» рынка...; За апошнія дзесяць гадоў у сістэме РУП ЖКГ на ніводнай з шаснаццаці кацельняў і цепласетак [Докшыц] не было праведзена ніводнай рэканструкцыі (3 газеты);*

7) ужыванне эмацыянальна-ацэначнай лексікі, слоў з пераносным значэннем: *Створанае ім [Максімам Багдановічам] вытрымала выпрабаванне часам і не толькі не паблякла, а, наадварот, яшчэ ярчэй зазіхацела, здзіўляючы сваім характам увесь славянскі свет;*

8) выкарыстанне нелітаратурных моўных сродкаў – дыялектызмаў, жарганізмаў, варварызмаў, экзатызмаў, размоўнай і прастамоўнай лексікі: *У Макса Фадзеева фантан ідэй. Мне здаецца, альбом атрымаецца проста «зэ бэст». Незвычайны, моцны; Як звычайна, на ростанях зімы і*

вясны, калі яўрэі адзначаюць сваё старадаўняе свята Пурым, у Віцебску адбыўся ўжо традыцыйны для горада Міжнародны фестываль «пурымшляў» – тэатралізаваных прадстаўленняў, прысвечаных нацыянальнай урачыстасці еўрапейскіх яўрэяў;

9) увядзенне ў тэксты аўтарскіх неалагізмаў, якія з’яўляюцца яркім вобразным сродкам: *І праўда, пахараішэла Камароўка. Толькі пасля будаўнічага еўрашухеру тавар харчовы падаражэў;*

10) шырокае выкарыстанне фразеалогіі (у вузкім і шырокім сэнсе). Прыказкі, прымаўкі, крылатыя выслоўі і ўласна фразеалагізмы нярэдка становяцца загалоўкамі публіцыстычных твораў: *Абвяла вакол пальца; Новае – гэта забытае старое; Хто ў лес, а калгасы – на дрывы; Любіш катацца – за саначкі плаці; Воўк сытаму не таварыш; Талачын – горад кантрастаў.*

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, устойлівыя спалучэнні нярэдка ўжываюцца ў змененым, ператвораным і абноўленым выглядзе, набываючы пры гэтым новыя сэнсава-экспрэсіўныя адценні і становячыся фразеалагічнымі неалагізмамі;

11) ужыванне тэрміналагічнай лексікі ў тэкстах, прысвечаных пытанням навукі, тэхнікі, эканомікі, культуры. Нярэдка тэрміны пераасэнсоўваюцца, набываюць нехарактэрнае значэнне, абыгрваюцца аўтарамі:

Восень – дзіўная пара: прыгожая, каляровая, але і каварная. Сягоння цёпла, заўтра холадна... Сезон абвастрэння розных хва- роб. Людзі хварэюць на грып, прастуду – гэта хваробы часовыя. А бываюць яшчэ хваробы прафесійныя, напрыклад, «філалагіч- ная хвароба».

Гісторыя хваробы выглядае так: пачынаецца яна ў шас- наццаці- або сямнаццацігадовым узросце, якраз у той момант, калі чалавек раішае, што яму трэба (проста неабходна!) быць філолагам.

Прагрэсуе названая хвароба звычайна на працягу ўсяго пе- рыяду навучання.

Сімптомы наступныя: «хворы» чытае ўсё, што бачыць, шукае граматычныя памылкі, вызначае жанравую прыналеж- насць тэксту. Звычайка «хворага» становіцца лінгвістычны аналіз (часам нават на падсвядомым узроўні).

Станоўчае тое, што абвастрэнне не выклікае пабочных эфектаў і прыносіць толькі карысць. Адзінае – «хвароба» цяж- ка паддаецца лячэнню, нярэдка пераходзіць у хранічную форму. Часам бывае заразнай.

Словам, хварэйце на здароўе! (З газеты);

12) частотнасць вобразных сродкаў мовы (гл. урыўкі, пададзеныя вышэй).

Марфа лагічныя ас аб лівасці публіцыстычных тэкстаў:

1) ужыванне адзіночнага ліку назоўнікаў у значэнні множнага: *Няшчодрая зямля прывучыла калісьці беларуса да разліку ў вядзенні гаспадаркі, да ашчаднасці, да таго, што «нішто не прападае», усё ідзе ў справу, нават падабраны цвік, нават лясіна ці калода, прыплаўленая ракой, і, аднак, дужа памыліўся б той, хто назваў бы яго скупым. Беларус якраз адрозніваецца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бя- дзе* (У. Караткевіч); *Пунктуальнасць нарадзілася раней за немца* (У. Караткевіч);

2) выкарыстанне назоўнікаў, якія не паддаюцца лічэнню, у форме множнага ліку: *размовы, свабоды, настроі, пошукі*. Пры гэтым некаторыя з лексем набываюць асаблівае, спецыфічнае значэнне, напрыклад, улады ‘сукупнасць асоб, якім уласцівы най- вышэйшыя паўнамоцтвы’ (гарадскія ўлады): *Гарадскія ўлады звярнулі ўвагу на неабходнасць азелянення цэнтральных вуліц горада* (3 газеты);

3) ужыванне формаў заадачнага ладу: *Паважаныя чытачы! Вашы прапановы і пажаданні накіроўвайце (дасылайце) у рэдакцыю газеты!* Такія формы нярэдка выкарыстоўваюцца ў загаловках як сродак актывізацыі ўвагі чытача, напрыклад: *Апраніся ў кімано, абмахніся веерам; Прападзі, грыбок вялікі і маленькі;*

4) прадуктыўнасць формаў роднага склону назоўнікаў: *падвядзенне вынікаў, папярэджанне наступстваў аварыі на ЧАЭС, забруджванне навакольнага асяроддзя, прыняцце рашэння;*

5) выкарыстанне формаў цяперашняга і прошлага часу дзеясловаў;

6) вялікая колькасць адмоўных часціц **не, ні**, часціцы **ж (жа)** ва ўзмацняльнай функцыі, а таксама часціц **нават, усяго толькі**: *Здаецца, пытанне вырашаецца вельмі проста: небя- спечныя атамныя станцыі – не выкарыстоўваць. Жылі ж людзі калісьці і без іх. Забруджваюць атмасферу станцыі на нафтавым паліве – адмовіцца ад іх выкарыстання. Жылі ж людзі і без электрычнасці* (3 газеты);

7) выкарыстанне вытворных прыназоўнікаў больш частае, чым невытворных: *на шляху, на аснове, на базе, у бок, у вобласці, у якасці, у ходзе, у імя, у духу, у інтарэсах, з улікам і інш.;*

8) ужыванне займенніка **мы** са значэннем ‘група, супольнасць

людзей, у якую ўваходзіць і сам апавядальнік', што збліжае чытача і слухача з публіцыстам, надае выказванню адценне шчырасці і нязмушанасці: *Мы прывыклі ў пагоні за «доўгім рублём» кіравацца знакамітым «авосем»* (З газеты); *Якая яна, мая зямля? Гэта ў мінулым гераічная і шматпакутная зямля. Безліч разоў грукаталі па ёй калясніцы вайны. Але мы, дзеці Беларусі, ганарымся тым, што ў гэтых войнах яна ніколі не была агрэсарам* (У. Караткевіч).

Сінт ак січных ас аб лівасці публіцыстычнага стылю выражаюцца ў тым, што ў ім у адпаведнасці са зместам і жанрам твора функцыянуюць усе тыпы сказаў, як простых, так і складаных. Сярод іншых рыс варта адзначыць наступныя:

1) вялікая колькасць экспрэсіўных канструкцый, сярод якіх ужываюцца рытарычныя пытанні, форма «пытанне – адказ» (публіцыст задае пытанне і сам на яго адказвае), клічныя сказы, градацыя, паўторы, парцэляваныя канструкцыі і інш. Напрыклад: *Пра сябе як паэта ён [Максім Багдановіч] заявіць адразу і адразу ж упэўненай хадой пойдзе наперад, пераадольваючы цяжкасці* (А. Бачыла); *А праз паўгода я не пазнаў Васіля. Мажны, лянiва-сыты, як кот на канане. Праходжваўся па вуліцы Кульман. Парукаліся. Цікаўлюся пра жыццё* (З газеты); *Значыць, праблема не ў тым, каб адмаўляцца ад небяспечных тэхналогій. Сапраўды, ці так вінаваты «мірны атам» у тым, што адбылося ў Чарнобылі? Канешне ж, не. Віна поўнасю кладзецца на самога чалавека; Што ж вырашыць чалавецтва? Жыць сённяшнім днём, седзячы на бомбе цывілізацыі, або застацца сапраўды цывілізаваным, вырашаючы праблемы з поглядам на перспектыву? Пытанне не патрабуе адказу – яно патрабуе дзеяння!* (З газеты);

2) інверсійны парадак слоў: *Хлеб – аснова жыцця. Хлеб надзённы і хлеб духоўны, ім трываліцца людства. Хлеб з зерня – з кроплі вечнасці, а зерне сведчыць пра неўміручасць жыцця. Подавы хлеб, каравай вясельны паўтараюць аблічча сонца. Хлебам вымяраецца праца, хлебам вымяраецца багацце, хлебам вымяраецца вартасць хлебароба* (Р. Барадулін);

3) інфінітыў у ролі галоўных членаў сказа: *Жыць – Радзіме служыць; Вучыцца – мучыцца?* (З газеты);

4) адсутнасць дзеяслоўнага выказніка, што надае маўленню яркасць і экспрэсіўнасць: *Цэнтр – Віцебску; За грыбы – абсталяванне* (З газеты);

5) ужыванне састаўных іменных выказнікаў, што вядзе да вылучэння прымет, якасцей прадметаў, а не засяроджвання ўвагі на

дзеянні: *Пурым – свята вясёлае* (3 газеты); *І наперакор вялікадзяржаўным скептыкам, якія не прызнавалі за беларускай мовай яе самастойнасці, [Максім Багдановіч] дакажа, што яна ніколькі не бяднейшая і не горшая за іншыя мовы, што ёй падуладны ўсе віды і жанры, зведаныя і асвоеныя высокаразвітымі літаратурамі, і што на ёй можна паспяхова перадаваць найтанчэйшыя адценні чалавечых пачуццяў* (А. Бачыла);

6) увядзенне цытат, простаі і няўласна-простаі мовы: *«Хлеб наш надзеянні дай нам сёння», / – моліць людства Звышняга ўжо якое тысячагоддзе* (Р. Барадулін).

Лінгвісты адзначаюць таксама наступныя **граматычныя асаблівасці** публіцыстычнага стылю:

1) уласныя імёны з суфіксамі **-чын-(-шчын-)**: *Віцебшчына, Брэстчына, Лагойшчына*;

2) суб'ектыўна-ацэначныя фарманты ў назоўніках, прыметніках, прыслоўях: *пчолка, маленькі, высачэзны, нізка-нізенька*.

Такім чынам, для мовы публіцыстыкі характэрна спалучэнне лагічнага і вобразнага, рацыянальнага і эмацыянальнага. У гэтым стылі, як ні ў якім іншым, аўтар мае магчымасць праявіць сваю індывідуальнасць як словатворца, як чалавек і як грамадзянін. Кожны публіцыстычны твор – гэта адбітак асобы аўтара, ілюстрацыя яго светабачання і светаразумення.

МАСТАЦКІ СТЫЛЬ, або СТЫЛЬ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Мастацкі стыль, або стыль мастацкай літаратуры, займае асаблівае месца сярод іншых функцыянальных стыляў. Ён ужываецца ў эстэтычнай сферы зносін, задавальняе духоўныя патрэбы грамадства. Усе моўныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца ў гэтым стылі, падпарадкаваны функцыі эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача. Яны цесна звязаны з ідэйна-кампазіцыйнымі задачамі твора, індыўдуальнымі рысамі і мастацкім майстэрствам аўтара, асабліваюцца таго асяроддзя, якое апісваецца.

Пытанне пра месца мастацкага стылю ў сістэме функцыянальных стыляў вырашаецца па-рознаму. Адны даследчыкі (В. У. Вінаградаў, Р. А. Будагаў, М. М. Кожына, А. Н. Васільеў, Б. М. Галавін) уключаюць яго ў сістэму функцыянальных стыляў. Другія (Л. Ю. Максімаў, М. А. Мяшчэрскі, М. М. Шанскі, Д. М. Шмялёў, В. Д. Бандалетаў) сярод функцыянальных стыляў не называюць мастацкага, вылучаючы такую моўную катэгорыю, як мова мастацкай літаратуры, і аргументуючы гэта наступным:

1) мова мастацкай літаратуры не ўваходзіць у паняцце літаратурнай мовы; 2) стылю мастацкай літаратуры ўласціва незамкнёнасць: у яго ўключаюцца сродкі іншых функцыянальных стыляў; 3) мастацкі стыль выконвае асаблівую, *эстэтычную функцыю*, якая выражаецца ў даволі спецыфічным адборы моўных сродкаў.

Сапраўды, мова мастацкай літаратуры і літаратурная мова – паняцці нераўназначныя. Літаратурная мова – унармаваная, узорная, правільная мова, у ёй не дапускаецца ўжыванне дыялектызмаў, жарганізмаў, грубых і лаянкавых слоў, індыўдуальна-аўтарскіх неалагізмаў і іншых пазалітаратурных сродкаў. Мова ж мастацкай літаратуры – паняцце больш шырокае, чым літаратурная мова: яна нярэдка выходзіць за межы літаратурнай мовы і ўключае нелітаратурныя элементы, а таксама сродкі і нават урыўкі з розных функцыянальных стыляў (афіцыйна-справавога, публіцыстычнага, навуковага, размоўнага), што абумоўлена зместам твора, аўтарскай задумкай, у тым ліку стылізацыяй.

Стылізацыя – мэтанакіраванае ўзнаўленне ў мастацкіх творах моўных асаблівасцей стылю пэўнай эпохі, літаратурнага напрамку, сацыяльнага асяроддзя, індыўдуальнай манеры пісь- менніка, выбраных аўтарам у якасці аб'екта пераймання (імітацыі).

Навукоўцы вылучаюць наступныя віды стылізацыі:

- 1) стылізацыя, арыентаваная на фальклорныя жанры;
- 2) гістарычная стылізацыя, якая аднаўляе пэўную эпоху, побыт, звычаі, асаблівасці мовы тагачасных людзей;
- 3) сацыяльная, якая дае магчымасць перадаць псіхалогію, інтэлектуальны і маральны ўзровень дзейнай асобы;
- 4) стылізацыя, якая ляжыць у аснове літаратурных пародый; яна імітуе стыль пісьменніка ці літаратурнага напрамку.

Разгледзім адзін з відаў стылізацыі на прыкладзе ўрыўка з п'есы «Вечар» А. Дударова:

В а с і л ь (адзін). Ты не крыўдуй на яго... Душа ў чалавека баліць. Нічога за жыццё нікому не аддаў... Аддаць трэба... Трэба... Тады ты і сагрэеш, і суцешыш, і сілы пад старасць дасі... Праўда? Слухаеш? Пайду свіннату сваю карміць... Чуеш, вішчаць? Эх, ручухны мае, ручухны!.. Што ж гэта вы так расхадзіліся? Ці не дождж збіраецца?.. Не падобна як быццам...

Г а н н а. Канчай маліцца – будзем весяліцца...

Васіл ь. Хлеба купіла?

Г а н н а. Ага...

В а с і л ь. А пенсію прынесла?

Г а н н а. Пенсію не далі... Ты, кажуць, з завітушкамі распісваешся, а я без завітушак... Сам сходзіш.

Як бачна, аўтар выкарыстоўвае размоўную лексіку, спрошчаны сінтаксіс для індывідуалізацыі мовы персанажаў (сацыяльная стылізацыя).

У адпаведнасці з трыма родамі літаратуры – *лірыкай, эпасам і драмай* – вылучаюць наступныя падстылі мастацкага стылю:

- 1) **вершаваная мова** – прадстаўлена такімі жанрамі, як верш, паэма і інш.;
- 2) **мастацка-празаічны** – рэалізуецца ў аповесцях, апавяданнях, раманах і г. д.;
- 3) **драматургічны**, жанрамі якога з'яўляюцца камедыя, драма, трагедыя і інш.

Жанры мастацкага стылю:

Апавяданне – невялікі апавядальны твор, у якім расказваецца, як правіла, пра нейкі адзін вызначальны выпадак (сітуацыю, падзею) з жыцця чалавека. Апавяданню ўласціва адна сюжэтная лінія, абмежаваная колькасць дзейных асоб з дастатковым раскрыццём характараў, апісанні адсутнічаюць, а калі ёсць, то вельмі сціслыя.

Аповесць – апавядальны мастацкі твор, у якім з дапамогай шэрагу эпізодаў, больш ці менш разгорнутых апісанняў выяўляецца сутнасць нейкай падзеі, абмалёўваецца станаўленне характару адной ці некалькіх дзейных асоб у іх развіцці.

Верш – невялікі па аб’ёме, завершаны па думцы і форме твор, напісаны вершаванай мовай; у ім знаходзяць адлюстраванне з’явы і падзеі рознага характару (драматычныя, трагічныя, камічныя і г. д.), выяўляюцца адносіны аўтара да гэтых падзей. Вылучаюцца вершы філасофска-медытатыўныя (медытацыя, пасланне, стансы, ямбы, філасофскі верш, элегія), велічальныя (ода, дыфірамб, панегірык, апалог, мадрыгал, гімн, эпітафія, ра- цэя, эпіграма), песенныя (раманс, песня, серэнада, марш, псалом, кантата і інш.) і г. д.

Драма – твор, у аснове якога ляжыць востры канфлікт, што не заканчваецца трагічнай развязкай.

Камедыя – гумарыстычна-сатырычная п’еса, у якой паказваюцца камічныя падзеі і з’явы, высмейваецца негатыўнае ў жыцці.

Паэма – буйны вершаваны твор, у якім важныя праблемы рэчаіснасці раскрываюцца эпічнымі (наяўнасць у творы сюжэта, персанажаў) і лірычнымі (вобраз лірычнага героя, шматлікія лірычныя адступленні) сродкамі.

Раман – твор, у якім шырока ахоплены істотныя жыццёвыя з’явы пэўнага сацыяльнага асяроддзя, нацыі і эпохі, паказаны шматлікія характары ў іх развіцці, псіхалагічнай напоўненасці, створаны разнастайныя бытавыя малюнкі.

Трагедыя – адзін з відаў драмы, заснаваны на непрымірым, трагічным канфлікце паміж моцнай высакароднай асобай і абставінамі, якія не даюць магчымасці ажыццявіць яе мары.

Жанравая сістэма мастацкага стылю спазнае змены ў выніку мадэрнізацыі – сінтэз наяўных і стварэнне новых жанраў, міграцыя жанраў з аднаго стылю / падстылю ў іншы.

Мова мастацкай літаратуры, нягледзячы на стылёвую неаднастайнасць і шырокае праяўленне аўтарскай індывідуальнасці, валодае шэрагам спецыфічных рыс, якія дазваляюць адрозніць стыль мастацкай літаратуры ад іншых функцыянальных стыляў.

Лексічныя асаблівасці мастацкага стылю:

1) шырокае ўжыванне слоў з пераносным значэннем: *А ўсё ж вясны ўжо чуцен подых: / Яе прыход мы пазнаём / Па тым, як трушчыць*

лёд нязгоды / *Жаночай ласкі крыгалом* (Н. Гілевіч). Часам у мастацкім кантэксце слова набывае значэнне, не зафіксаванае ў слоўніках;

2) выкарыстанне сінонімаў усіх тыпаў (семантычных, стылістычных, семантыка-стылістычных, кантэкстуальных) і антонімаў: *Гэтых матчыных / Песень дзівоснае прадзіва: / І вясёлых, / І сумных, / І слёзных, / І грозных* (Н. Гілевіч);

3) перавага канкрэтнай лексікі над абстрактнай;

4) наяўнасць слоў абмежаванага ўжытку:

- дыялектызмы ў творах пісьменнікаў старэйшага пакалення, напрыклад, пачатку XX ст., выконваюць намінацыйную функцыю: *Гаспадар разгаманіўся, нават лішне стаў зюклівы ‘гаваркі’* (М. Гарэцкі). У мове ж мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, пачынаючы з 40-х гг. XX ст., тэрытарыяльна абмежаваныя словы выкарыстоўваюцца са стылістычнай мэтай – як сродак замалёўкі побыту жыхароў пэўнай мясцовасці, стварэння этнаграфічнага каларыту, а таксама як сродак індывідуалізацыі мовы персанажаў: *Загаварылася я. Вячэру ж трэба ісці строіць ‘гатаваць’* (І. Пташнікаў);

- жарганізмы з’яўляюцца яркім стылістычным сродкам характарыстыкі людзей пэўных сацыяльных груп: *«Жытуху» стварылі сабе тарбахваты* (Н. Гілевіч);

- спецыяльная лексіка (тэрміны і прафесіяналізмы) – стылістычны сродак адлюстравання рэчаіснасці, стварэння прафесійнай атмасферы, апісання персанажа праз яго мову: *Праўда, меў спраўную рыбацкую гаспадарку: два чаўны і розныя там сеткі, мярэжы, бучы, перамёты і шмат ініага, чаму Мікола і назвы не ведаў* [сеткі, мярэжы, бучы, перамёты – прылады для лоўлі рыбы] (М. Машара);

- устарэлая лексіка (архаізмы і гістарызмы) у творах пісьменнікаў ранейшага пакалення выконвае намінацыйную функцыю: у час напісання твораў гэтыя словы актыўна ўжываліся для называння прадметаў і з’яў: *Я буду маліцца да нівы ўсёй сілаю, / Каб лепшаю ўродай* [ураджаем] *плаціла за труд* (Я. Купала). У мове тэкстаў сучасных аўтараў устарэлая лексіка выконвае стылістычную ролю – стылізуе мову персанажаў, стварае каларыт мінулай эпохі: *Аказваецца, паўтара года таму назад Раман прапанаваў пану Аляхну пяцьдзясят бітых талераў за тое, каб ён адпусціў на волю сваю халопку Ірыну* (У. Караткевіч). У творах на сучасную тэматыку архаізмы і гістарызмы выкарыстоўваюцца таксама для надання апісанай з’яве ці падзеі адцення іроніі, камічнасці, часам – урачыстасці, узнёсласці: *Ствараю дзіўнай прыгажосці перлы, / На дне якіх заснуў нясцерпны боль, / Мая*

жывая і мая памерлая, / Крыніца шчасця, мук маіх юдоль (У. Караткевіч), дзе [перл – устар. тое, што і жэмчуг; перан. пра што-небудзь выдатнае, цудоўнае (высок. і іран.); юдоль – устар.

1. даліна, лог; 2. месца, дзе пакутуюць, плачуць];

• неалагізмы (у першую чаргу індывідуальна-аўтарскія) – яркі эмацыянальна-экспрэсіўны сродак з незвычайным, свежым значэннем: *Божэ, я ўжо былых не ўзнаўлю / Яснадум, яснадзён, ясназорак* (Н. Гілевіч). Неалагізмы ўжываюцца і для дасягнення мастацкіх эфектаў, для гульні слоў;

• экзатызмы і варварызмы выконваюць у мастацкіх творах стылістычную функцыю – ствараюць каларыт пэўнай дзяржавы, народа, характарызуюць персанажаў, з’яўляюцца сродкам стварэння гумару і сатыры: *Я апрануўся, сеў на нарты, і каюр – паганяты запрэжкі – пагнаў сабак* [нарты ‘вузкія, доўгія сані ў народаў Поўначы для язды на сабаках або аленьях’] (Я. Брыль).

Лексіка-семантычная структура мовы мастацкага стылю залежыць ад ідэйна-эмацыянальнага зместу канкрэтнага твора, ад задач, што вырашаюцца ў ім, ад пэўнай сітуацыі, якая апісваецца. Таму тут выкарыстоўваюцца словы як стылістычна нейтральныя, так і функцыянальна афарбаваныя (з размоўнай ці кніжнай афарбоўкай). Так, у творах, дзе апавядаецца пра пэўную галіну вытворчасці, навукі, культуры і пра людзей, занятых у гэтай галіне, будзе шмат прафесіяналізмаў, тэрмінаў. Пры апісанні пейзажаў дамінуюць словы, што называюць з’явы прыроды, іх прыметы. Калі мы чытаем твор пра вясковае жыццё, то нярэдка сустракаем назвы прадметаў сялянскага побыту, а таксама дыялектную лексіку і г. д.

Марфалагічныя асаблівасці мастацкага стылю:

1) насычанасць тэксту дзеясловамі, што робіць яго дынамічным (афіцыйна-справавым і навуковым стылям уласціва статыка): *Потым, зразумела, узнімецца вецер, паабтрасе светлыя кроплі-пацеркі, што вось зараз качаюцца на лістах, і яны, буйныя і цяжкія, пазаішпокаюць, нібы пераспелыя лясоўкі, на кустах, на траве, на зямлі...* (Я. Сіпакоў);

2) ужыванне ўсіх асабовых займеннікаў, якія замяняюць назоўнік любога разраду, а не толькі абстрактнае паняцце, як у навуковым стылі: *Усюды чакалі дажджу. І ён недзе пад абед, нарэшце, зашумеў* (Я. Сіпакоў); *Сцяблінка – тонкая, кволая, танчэйшая за жытнюю – аж дзівішся, як яна трымае такія шырокія лісты!* (І. Мележ);

3) выкарыстанне ўсіх формаў асабовых дзеясловаў (у тым ліку 1-й і 2-й асобы, якія не ўласцівы навуковаму і афіцыйна-справаваму стылям): *Я запрашаю цябе ў свой рай! / Прылятай да мяне, прылятай!; Дазволь! / Я яшчэ за цябе памалюся / У цішы сваёй светлай радасці. / І ў выспелай скрушнай скрусе / Я яшчэ за цябе памалюся...* (А. Багамолава);

4) формы слоў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, якія не толькі ўплываюць на семантыку слова, але і надаюць дадатковае сэнсавое адценне лакальнасці, пяшчоты, шкадавання, зневажальнасці, іранічнасці і інш.: *Ну і дзіўны / Гэты вожык – / Не відаць / Ягоных ножак. / Не відаць / Ягоных вочак – / Ну, не вожык, / А клубочак* (П. Марціновіч);

5) выкарыстанне формаў клічнага склону назоўніка, якія заўсёды з'яўляюцца стылістычна афарбаванымі, бо выражаюць пяшчоту, любасць, узвышанасць, часам архаічнасць: *Гусям, княжа, не пішуць законаў* (Я. Купала); *Паклон табе, мой беларускі краю!* (Н. Гілевіч).

Сінтаксічная адметнасць мастацкага стылю

Што да сінтаксічных асаблівасцей, то ў мастацкім стылі выкарыстоўваецца ўсё багацце сінтаксісу беларускай мовы: простыя і складаныя сказы, сказы з апавядальнай, пытальнай, клічнай і пабуджальнай інтанацыяй, аднародныя члены сказа, звароткі, экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа (сегментацыя, далучэнне, парцэляцыя і інш.).

Выбар пэўнага тыпу сказа прадыхтаваны кантэкстам, сітуацыяй, асаблівасцямі стылю аўтара. Так, дыялогам уласцівы няпоўныя сказы, сказы з умоўчаннем – спецыяльна незакончаныя канструкцыі для ўзмацнення экспрэсіі.

Безасабовыя сказы, якія абазначаюць дзеянні і працэсы, што адбываюцца нібы самі па сабе, ужываюцца пры апісанні з'яў прыроды, псіхічнага або фізічнага стану чалавека. З дапамогай намінацыйных сказаў ствараюцца малюнкi прыроды, апісваюцца побыт, прадметы, з'явы, якія ўспрымаюцца наглядна, як існуючыя ў дадзены момант: *Ноч. / Халодная зямлянка. / Перастрэлка. / Цішыня* (П. Глебка).

Пытальныя, пабуджальныя і клічныя сказы – экспрэсіўна-стылістычныя сродкі мовы, бо выражаюць эмоцыі чалавека: захапленне, радасць, смутак, шкадаванне, абурэнне, здзіўленне і інш. Інверсія надае выказванню дадатковыя сэнсавыя і экспрэсіўныя адценні: найбольшы акцэнт прыпадае на той член сказа, які стаіць у канцы ці ў пачатку канструкцыі.

Складаныя сказы шырока ўжываюцца пры стварэнні пейзажных замалёвак, апісанні знешняга выгляду персанажаў, пры перадачы думак і разважанняў аўтараў ці дзейных асоб.

Сродкі стварэння выразнасці:

•сінонімы, якія дазваляюць пазбегнуць паўтораў, дапамагаюць найбольш поўна, усебакова апісаць прадметы і з’явы: *Прабегшы некалькі хат, Арцём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разораю між капусты забег у надворак Юркі Труса, з надворку заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа* (Я. Колас);

•амонімы (амографы, амафоны, амаформы) з’яўляюцца сродкам стварэння каламбураў, выразнай рыфмы: *Я на елку палячу – / Усе галінкі палячу: / Дзюба ў мяне доўгая, / Буду стукаць доўга я. / Назіраю я тады, / Як буюць ягады: / З журавін зрабіў каралі – / Журавы мяне каралі, / Што не ўсе яны паспелі, / А дразды скляваць паспелі* (Загадка. Адгадка: дзяцел; С. Грахоўскі);

•антонімы: *Шчасце ходзіць толькі ў пары з горам* (Н. Гілевіч). Антонімы таксама ляжаць у аснове антытэзы – стылістычнага прыёму, заснаванага на супастаўленні процілеглых з’яў, прадметаў, характараў, пачуццяў, ідэй, вобразаў: *Слову жывому – на глебу ўрадлівую, / Мёртваму слову – на камень, на жвір. / Шчыраму сэрцу – долю шчаслівую, / Чэрстваму сэрцу – балота і вір* (С. Дзяргай) і аксюмарана – спалучэння супрацьлеглых разуменняў, якія лагічна выключаюць адно другое, але ўжытыя разам даюць новае паэтычнае ўяўленне (*разумны дурань, жывы труп, звонкая цішыня і г. д.*);

•алітарацыя – паўтарэнне аднолькавых або падобных зычных гукаў, прадвызначанае пэўнымі мастацкімі задачамі: *Дзе возера пад сонцам млее / І, як стамлёны матылёк, / Закалыханая лілея / На рукі просіцца здалёк* (Г. Бураўкін); *Сеецца, / Сыплецца, / Падае снег, / Сцелючы белую коўдру – пасцель. / Дрэмлюць прысады ў задумлівым сне, / Снежную ловачы голлем шрапнель* (Н. Гілевіч);

•асананс – паўтарэнне аднолькавых або падобных галосных гукаў: *На возеры лодкі-маторкі / І вёсел вясёлы ўсплёс; / Усміхнуліся першыя зоркі, / І вечар расінкі растрас* (Я. Пушча).

Вобразна-выяўленчыя сродкі – тропы і фігуры – надаюць выказванню эмацыянальнасць, служаць для маляўнічага адлюстравання рэчаіснасці, эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача.

Тропы – словы ці моўныя выразы, ужытыя з пераносным значэннем. Да асноўных тропай адносяцца:

• метафара – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове падабенства: *Страсае светлякоў цыгаркі на росы прыцемак-хвалько* (Р. Барадулін);

• метанімія – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці: *Мінск едзе па грыбы* (П. Панчанка);

• сінекдаха – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькасных суадносін: *А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёй яблык, пераспелы і светлы, як даўня журба; ён упадзе – і надыдзе восень...* (М. Стральцоў);

• перыфраза – вобразны выраз, які апісальна называе і характарызуе з’яву, прадмет, дзеянне: *Дзённік мой – мае далоні, / Мазалі – мае адзнакі* (В. Шніп);

• эпітэт – мастацкае акрэсленне істотнай прыметы якога-небудзь прадмета ці з’явы: *Прывяла папараць, / Пясок пасох, / Да нёў згарнуліся апенькі сонныя, / Ласкавы, мяккі мох / Нячутна лёг, / Нібы сняжынак зорачкі зялёныя* (Р. Барадулін); *Ільняная і жытнёвая, сялянская, / Баравая ў казачнай красе, / Старажытнейшая, / Самая славянская, / Светлая, як травы ў расе, / Вобразная, вольная, павучая, / Мова беларуская мая* (П. Панчанка);

• параўнанне – такое супастаўленне двух прадметаў, з’яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачваецца праз сутнасць другога: *Як у бары, бы маленькія вожыкі, / Шышкі хваёвыя ўсыпалі дол* (Р. Барадулін); *Толькі страціўшы Радзіму, / Будзеш як камень, / Сляпы, і глухі, і нямы* (М. Танк);

• увасабленне – наданне чалавечых уласцівасцей рэчам, прадметам, з’явам прыроды: – *Як сціпла пражыла век цётка Вольха...* / – *Які харошы чалавек быў дзядзька Вяз...* (Я. Сіпакоў); *Ранак вытарашчыў вочы, / Як дзіця, глядзіць наўкола* (Н. Гілевіч);

• гіпербала і літота – рэзкае перабольшванне або змяншэнне якіх-небудзь уласцівасцей чалавека, прадмета ці з’явы з мэтай звярнуць на гэтыя ўласцівасці асабліваю ўвагу: *Сабралі ўраджай. / Хочаш прывезці яго – / Мурашку ў воз запрагай* (А. Наўроцкі).

Стылістычныя фігуры – своеасаблівыя сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць спецыфічную будову, чым узмацняюць эстэтычную выразнасць і эмацыянальнасць выказвання, акцэнтуюць увагу на важкім слове або выразе, дапамагаюць лепш выявіць думку аўтара, перадаць яго душэўны стан.

Да асноўных стылістычных фігур адносяцца наступныя:

•анафара – паўтарэнне аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў ці выказаў у пачатку вершаваных радкоў або суседніх строфаў:

*Калі хто скажа,
што ў каханні ён
Усё спазнаў і вычарпаў дазвання,
Не верце.
Ён не знаў яшчэ кахання.
Ён яшчэ трапіць да яго ў палон,
І будзе плакаць над сабой былым,
І пракляне ўчарашняе бяссонне,
І здзівіцца, што, можа, толькі сёння
Узнік кахання воблік перад ім.
Калі хто скажа, што даўно ані
Ужо няма ў каханні таямніцы,
Не верце, і яму яшчэ прысніцца
Яно, як цуд нязнанай чысціні (Г. Бураўкін);*

•эпіфара – паўтарэнне аднолькавых гукаў, слоў ці выказаў у канцы вершаваных радкоў або строфаў:

*Падыходзяць да парога,
Углядаюцца без слоў,
Запрашаюць у дарогу
Бог, Радзіма і Любоў.
Каб, не здзейсніўшы, не згінуць,
Не карміць чужых бажкоў,
Хай жывуць у кожным сэрцы
Бог, Радзіма і Любоў (Л. Сіманёнак);*

•кальцо страфы – паўтарэнне ў пачатку і ў канцы асобных вершаваных радкоў, строфаў ці цэлага твора аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў або выказаў:

*Край мой беларускі, край!
Дай мне прыгарнуцца, дай!
Да твайго ляснога
Вераснога долу,
Дзе так ішчасця многа
Выпала на долю, –
Дай жа прыгарнуцца, дай! (Н. Гілевіч);*

• кампазіцыйны стык – паўтарэнне ў пачатку наступных радкоў або строфаў гукаспалучэнняў, слоў, словазлучэнняў, якімі заканчваюцца вершаваныя радкі або цэлыя строфы:

Купалачка, дзе твая дачка?

Мая дачушка ў гародзе,

У гародзе лянок поле,

Лянок поле, краскі шчыпле,

Краскі шчыпле, вянкi ўе,

Вянкi ўе, на сябе кладзе,

На сябе кладзе, да шлюбy йдзе (3 песні);

• паралелізм – паралельнае размяшчэнне аднатыпных элементаў выказвання (з’яў, вобразаў, матываў і г. д.), што супастаўляюцца паміж сабой: *Хіба можна рабіць нешта добрае, калі самі злыя? / Хіба можна быць святым, калі думкі нашы далёкія ад святасці? (Я. Сіпакоў); Хто сказаў – вада без паху, / Хто сказаў – вада без смаку? / Той, відаць, не смяг у спёку і ад смагі ў суш не млеў (Я. Сіпакоў);*

• градацыя – такое размяшчэнне слоў і выказаў, пры якім назіраецца нарастанне або аслабленне іх эмацыянальна-сэнсавай нагрузкі:

Мы – не з гіпсу, мы – з камення,

Мы – з жалеза, мы – са сталі,

Нас кавалі ў пламенні,

Каб мацнейшымі мы сталі (Цётка);

• рытарычнае пытанне – пытанне, якое не патрабуе адказу, бо змяшчае ў сабе сцвярджэнне:

Ці ж мы, хлопцы, рук не маем, Ці ж нам сілы Бог не даў?

Ці ж пад родным нашым краем Промень волі не блішчаў? (Я. Колас).

Графічная адметнасць стылю. З дапамогай графічных сродкаў (як правіла, у мове паэзіі) аўтары выдзяляюць радзей – літары, часцей – тыя словы / сказы, якія маюць адметную сэнсава-эмацыйную нагрузку. Гэта могуць быць і апорна моцныя моманты тэксту (назва твора, радкі з указаннем адрасата, напрыклад, у прысвячэннях, эпіграф, завязка / першы радок тэксту, заключныя радкі / радок ці канцавое слова / яго частка), анафары ці эпіфары, ключавыя ці іншыя словы, якія выяўляюць ідэйна-эмацыйны змест, “высвечваюць” глыбіню падтэксту.

Графічныя сродкі выразнасці ўтвараюць так званыя прыёмы катраснага акцэнтавання (сродкі акцэнтавання часам называюць астэрызмамі – грэч. aster – зорка: унутраная форма гэтага тэрміна ўтрымлівае падабенства

акцэнтаваных адзінак да зорак, якія кантрасна вылучаюцца на фоне начнога неба).

Найбольш прадуктыўным сродкам акцэнтуацыі ўвагі ў мове мастацкай літаратуры з’яўляецца *курсіў*: Ну а гэты мой сябар / Піша праўду гусцей / На сваёй беларускай бяросце: / “*Трэба дома бываць часцей, / Трэба дома бываць не гасцем*” (П. Панчанка).

Як відаць, пры цытаванні радкоў з мовы твораў іншых аўтараў, каб вылучыць іх змест (адлюстравіць іх сэнсавую важнасць), выкарыстоўваецца іншае графічнае афармленне, а сама фігура вызначаецца як рэмінісцэнцыя.

У сваю чаргу з дапамогай курсіву ў драматургічным падстылі афармляюцца аўтарскія рэмаркі:

К а р а в а й. Дарагі мой энтузіяст! Ну, твая праўда. Канечне ж, я вінаваты. (*А цяпер хоць і шчыра гаворыць, але цяжка зразумець: блазнуе ён ці сур’ёзна просіць.*) Ну, даруй мне! Ну, прашу, злітуйся! Не судзі строга (А. Макаёнак);

Б у ш ц е ц (*аглядаючы аўтамат, радасна*). Усё будзе абгэмахт, капітан... (*Пайшоў у пралом, спыніўся, блазнавата ўсміхнуўся.*) Іш, герой! (А. Дудараў).

Як відаць, курсіў адмяжоўвае словы аўтара ад слоў персанажа, такое графічнае афармленне тэксту дае магчымасць зрокава ўспрымаць яго не суцэльна, як, напрыклад, у праявічых творах; аўтарскія заўвагі маюць важнае, хоць і другаснае значэнне, бо ў драматургічным падстылі развіццё дзеяння, сюжэта адбываецца праз маўленне персанажа – праз маналог, дыялог, палілог, аднак важным з’яўляецца аўтарскае бачанне эмоцый, рухаў, інтанацый персанажа і інш., якраз такіх момантаў, якія падаюцца курсівам у рэмарках.

Адзначым, што аўтарскія рэмаркі могуць афармляцца петытам у тым выпадку, калі яны не перарываюць маўленне персанажа:

Д у г і н. Калі што якое, крыўдзіць пачнуць – скажы, што ў аддзяленні Дугіна ваяваў... Цэлы год...

Дзерваед сабраў рэчы Адуванчыка, падае.

А д у в а н ч ы к. Дзед, ну скажы ты... Колькі там тае вайны засталося? Цэлы я буду...

Петыт часам мае функцыю ўдакладняльную, а думку, пададзеную з яго дапамогай, адначасова можна і нельга кваліфікаваць як другасную: яна заключае ў сабе пэўную інфармацыю, важную для раскрыцця зместу ўсяго твора, а значыць, для разумення тэксту і выяўлення аўтарскіх асацыятыўных падтэкстаў: так афармляюцца зноскі, эпіграфы, рэмаркі,

радкі, у якіх названы адрасат ці імя / прозвішча таго, каму твор прысвячаецца:

Я ІДУ

“Калі ты ведаеш, на што здатнае каханне,

і калі ты мужчына, пашкадуй мяне, не

кажы “не” і дай мне ўвайсці”...

Надпіс на муры ў Пампеях

Надпіс моліць. Журба скамянелая,

Быццам рана, гарыць на сцяне (У. Караткевіч).

Тлусты шрыфт (магчымы каляровы шрыфт у творах для дзяцей) ужываецца пры афармленні назваў ці пачатку тэкстаў: напрыклад, вялікая тлустая каляровая літара пры афармленні назваў раздзелаў – ПАЛЯВЫЯ РАСЛІНЫ. КВЕТКІ. ДРЭВЫ; ЧАЛАВЕК. МОВА. КУЛЬТУРА – назвы раздзелаў кнігі М. Пазнякова “Падарожжа ў краіну загадак”; часам націскная літара ў друкаваным слове можа вылучацца курсівам ці тлустым шрыфтам, каб дасягнуць большай мілагучнасці, каб пазбегнуць двухсэнсоўнасці выказвання ці пазбегнуць аманіміі: На падлеткавай сцяжынцы / “драмаў”, як заўжды, стае: / мамка волі не дае.

Вялікая літара, вылучаная ці не вылучаная тлустым шрыфтам, таксама з’яўляецца сродкам акцэнтацыі ўвагі на сэнсе таго слова, якое паводле арфаграфічных нормаў пішацца з малой літары: Запяўшы / Хмарай шэрае радно, / Нябесны Гаспадар / Сузор’і вешае (Р. Барадулін); Скуль ведаеш пра смутак мой чарговы? / А ведаеш, бо йдзеш яго разважыць. / Як бачыш, што мяне чакае заўтра? / А бачыш, бо заўсёды папярэджваеш. / Жыццё стамляе, МАМА. / Не стамляе і не стамляецца толькі любоў (Н. Мацяш). Функцыя такога графічнага афармлення слоў, адпаведнага ўжывання вялікай літары – стылістычная.

Прабелы паміж літарамі, або разбіўка літар, выкарыстоўваюцца пры афармленні назваў твораў, іх раздзелаў, асобных слоў, выказаў, якія, у дадатак да ўсяго, могуць падавацца тлустым шрыфтам: напрыклад, у заключным чатырохрадкоўі верша “Спадчына” вылучаны словы: Жыве з ім дум маіх сям’я / І сніць з ім сны нязводныя.../ Завецца ж спадчына мая / Ўсяго С т а р о н к а й Р о д н а ю (Янка Купала); Б А Ё К І, П А Ц Е Ш К І – назвы частак кнігі В. Жуковіча “Свет –дзівосны” (Мінск, 2000).

Ужыванне іншамоўнай графікі, у тым ліку варварызмаў, у эпіграфах і ў тэкстах (проза, паэзія, драматургія) абумоўлена неабходнасцю афармлення крылатых выказаў часам з мэтай стылізацыі маўлення персанажаў, стварэння фігуры рэмінісцэнцыі. Абавязковым патрабаваннем

пры ўвядзенні такіх выразаў у твор з’яўляецца іх пераклад, які можа афармляцца петытам ці падавацца адразу ў тэкце: Прывет ім! Хай налягуць двое, / І мо звярнецца зноў пара, / Калі чыталі “Громобоя”, / “Пастушки грусть” etetera – і гэтак далей франц. (М. Багдановіч); І курс немедыцынскае лацінкі / “Peraspera...” – будзілі слых (Я. Янішчыц).

Да графічных сродкаў выразнасці адносяцца таксама незвычайныя па графічным афармленні творы, у тым ліку паліндром, акраверш. Акраверш, напрыклад, ужываецца для стварэння вершаў-прысвячэнняў, загадак; ён, як і ўсе іншыя графічныя сродкі выразнасці, разлічаны на зрокавае ўспрыманне: у ім пачатковыя літары радкоў, што чытаюцца зверху ўніз, утвараюць слова – імя ці прозвішча таго, каму адрасуецца прызнанне, пажаданне ці адгадка да загадкі:

СПРОБА АКРАВЕРША

*Аленю здзіўлення аб скалы адчаю
разбіцца ў запале.*

*Ледзь Вашая ўсмейка ўзыдзе – ўхвал
загрыміць абвал.*

*Але, асмялеўшы ад страху,
выводжу світальнае Але (Р. Барадулін).*

Акратэкст, у якім пачатковыя літары складаюць алфавіт, называецца абцэдарыем (лац. avcedarium – алфавіт). Абцэдарый як літаратурны жанр можа быць у вершаванай форме і ў праявінай, таму яго нельга кваліфікаваць як разнавіднасць акраверша. Узорам абцэдарыя можа быць верш Рыгора Барадуліна “Па схіле алфавіту”: на кожную літару алфавіта паэт прыводзіць тыя словы, якія ў яго выклікаюць пэўныя ўспаміны; значыць, сувязь паміж совамі, якія будзяць тыя думы-згадкі, асацыятыўная; можна сказаць, што сувязь паміж словамі ўмоўная, як і паміж літарамі самога алфавіта, а яшчэ сувязь – духоўная, яна мацнейшая за ўсе іншыя віды сувязяў, нават за граматычную, якая дазваляе са слоў скласці цэлае выказванне з завершаным сэнсам. У названым творы граматычнай сувязі паміж членамі сказа няма, паколькі кожны слупок складаецца з некалькіх намінацыйных сказаў – ад 4 да 24:

*Мара,
мана, Менск, Маскалёўшчына, мярэжы,
мялінне, мох, мярлог, мурог, меліва,
мліва, малодзіва, мех, мядзяк, міжыпарніца,
маладзьба, Міклашэўская, маладзік,
Мілавіца, мураванка, мама, маркота.*

На кожнае слова ў кожнага чытача свая асацыяцыя, свая думка, свае эмоцыі, свой сказ, а таямніцу сваіх асацыяцый аўтар не раскрывае, яны самыя патаемныя, можа, нават інтымныя, а маўчанне гаворыць само і значна больш. А можа, за кожным словам не сказ нават, а цэлая гісторыя-аповед.; за Мілавіцай ранняя, яшчэ цёмная раніца, калі паэт малады вяртаўся са спаткання; за мярэжамі – успаміны пра рыбу, якую злавілі ў іх, пра цёплы жнівеньскі вечар на беразе Ушачы, дзе варылі юшку.

Даследаванне мовы мастацкага тэксту дазваляе гаварыць пра існаванне розных стылістычных прыёмаў, заснаваных на цытаванні.

Аплікацыя – гэта агульная назва, прынятая для абазначэння з’явы; яна кваліфікуецца як украпванне гатовых моўных адзінак у тэкст, мае свае віды і падвіды, рэалізуецца праз іх узнаўленне.

Адным з відаў аплікацыі з’яўляецца *алюзія* – увядзенне фразеалагізмаў, прыказак, традыцыйных перыфраз, якія ў мастацкім радку ўжываюцца, каб забяспечыць характарыстыку персанажаў, зрабіць іх маўленне адметным, арыгінальным і разам з тым дапамагчы пісьменніку дасягнуць натуральнасці апавядання, выразнасці, вобразнасці і разнастайнасці, якія складуць аснову аўтарскага ідыялекту. Вядома, што ўстойлівыя выразы функцыянуюць у любым мастацкім падстылі з узуальнай ці аказіянальнай функцыямі:

Маўчанне

Ніколі не было

І не будзе золатам.

Яно – або

У шмат разоў даражэйшае,

Або – нічога не вартае (М. Танк).

У прыкладзе назіраем выкарыстанне вобразнай асновы фразеалагізма, якое разлічана на веданне першавыразу і яго значэння; у выніку аўтарскага жыццёвага вопыту, разваг над каштоўнасцямі чалавека адбылася трансфармацыя выказвання *Маўчанне – золата*.

Агульнавядомыя выразы з трапным зместам могуць выкарыстоўвацца ў спецыфічным аўтарскім кантэксце, што змяняе/дэфармуе структуру, часам удакладняе іх змест ці, найчасцей, той стылістычны эфект, які аўтары хацелі атрымаць у адпаведнай маўленчай сітуацыі:

Яму прысвоілі званне Героя

За тое, што двойчы

Фарсіраваў Бярэзіну:

Першы раз – у разведцы,

*Другі раз – у баю,
У якім грудзьмі пагасіў
Амбразуру фашысцкага дота.
Каб знаў Геракліт пра такіх,
Не сказаў бы, што нельга
Двойчы перайсці
Праз адну і тую ж раку (М. Танк).*

У прыкладзе аўтар выкарыстоўвае выраз нельга двойчы ўвайсці ў адну і тую ж раку, які ўвасобіў у сабе вопыт не аднаго пакалення. Аднак паэт уводзіць вядомыя радкі ў такі кантэкст, які выяўляе яшчэ і яго прамое значэнне: герой Вялікай Айчыннай вайны двойчы фарсіраваў раку Бярэзіну, але загінуў, пагасіўшы грудзьмі амбразуру варожага дота. Па меркаванні паэта, чалавек можа мяняць нешта ў сваім жыцці, у сваім лёсе, калі мае ўнутраную гатоўнасць, духоўнасць, а таксама веру ў тое, што робіць. Вось у такім выпадку можна двойчы ўвайсці ў адну і тую ж раку.

Арыгінальнымі паводле зместу і графічнага афармлення з’яўляюцца выразы іншамоўнага паходжання, напрыклад, з лацінскай мовы. Пры цытаванні ў мастацкім творы яны могуць перакладацца ці не перакладацца (у самім тэксце, у зносках), аднак змест іх ці хаця б сутнасць павінны быць вядомымі, зразумелымі чытачу: *Па жыцці не прайсці, / Каб не зведаць бяды. / Нам бы ж толькі пярсцёнкі шапталі / Праз вясну і праз слоту, / Праз сівыя гады: / AMO TE, / AMO ME, / FIDES IMMORTALES; Ах, не час валошкавы мой тае – / То пылок / З трапятлівых крыльцаў асыпае / Матылёк!.. / Vita brevis. / Patria aeternis* (Н. Мацяш). Першы выраз пісалі старажытныя рымляне на заручальных пярсцёнках, ён у перакладзе з лацінскай мовы абазначае «Кахаю цябе, кахай мяне, вернасць несмяротная»; другі выраз больш вядомы – «*Жыццё кароткае. Радзіма вечная*». Цытаванне з іншамоўных крыніц дэманструе інтэлектуальнасць мастацкага тэксту: старажытныя ўстойлівыя выразы, спраектаваныя аўтарамі на сучаснае жыццё, пацвярджаюць іх крылатасць, узнаўляльнасць, змястоўнасць; іх ужыванне дазваляе і твор, і любы кантэкст напоўніць глыбокім зместам. Вядома, што «інтэлектуальнасць» літаратурнага твора разлічана на адпаведнага чытача, слухача – менавіта ў такім выпадку можна атрымаць «асалоду чытання».

Наступны від аплікацыі, уласцівы мастацкаму маўленню, кваліфікуецца як прыём рэмінісцэнцыі, сутнасць якога ў цытаванні аўтарам вядомых афарыстычных выслоўяў з мэтай пацверджання ўласных думак/пачуццяў. Такія «ўкрапванні» ў мастацкі радок не бяруцца звычайна

ў двукоссе, аднак друкуюцца курсівам: *Дык ці здольныя з поўнаю кайстрай / Мы на свеце ісці, як раўня, / Каб народ наш / Усё ж дачакаўся / Залацістага яснага дня?; Нявесела ўсміхнуся: / – Сэ ля ві, – / І апушчуся на прывялы верас. / – Перажыві мяне, / Перажы-ві! – / Я напрашу каханую яшчэ раз* (Г. Бураўкін).

Такі від афармлення чужых думак забяспечвае найперш дакладнасць маўлення, таму цытата-эпіграф павінна быць тэкстуальна выверанай, з афармленнем адпаведнай спасылкі на аўтара/крыніцу.

Адным з відаў аплікацыі з’яўляецца цытаванне царкоўна-рэлігійнай літаратуры (канфесійны стыль); напрыклад, увядзен-не радкоў з малітвы можа быць неабходнае аўтару для надання тэксту праўдзівасці, а таксама актуалізацыі дадзенай тэмы, для стылізацыі маўлення персанажаў сталага пакалення ці вернікаў пэўнай канфесіі. Такі прыём кваліфікуецца ў лінгвістыцы як біб-леізм. Так, напрыклад, Янка Сіпакоў у адной з нерыфмаваных паэм «Одзіум», прысвечаных тэме Чарнобыльскай катастрофы, выкарыстоўвае цытаванне малітвы «Ойча наш». Малітву аўтар падзяляе на часткі, тым самым перарываючы на кавалкі твор. Такая пабудова сюжэта бачыцца нам аптымальнай для перадачы аўтарскіх эмоцый, разважанняў – пратэсту. Чалавек перапыняецца на малітву: хіба можна без болю і без малітвы гаварыць пра пакуты людзей, якія пацярпелі ад смяротнага выбуху:

О й ч а н а ш, к а л і т ы ё с ц ь н а н я б ё с а х! [...] // Атамнікі пасварылі чалавека з усёю прыродаю. / З живою і мёртваю пасварылі. / І нават жывую прыроду зрабілі мёртваю. / Чыстае зрабілі брудным. / І зараз патрабуюць ад нас: / Жыць ля вады і не мець вады. / Спяліць яблыкі і не есці іх. / Бачыць траву і не хадзіць па ёй. / Жыць ля хлеба і быць без хлеба... / На лавачку каля хаты не садзіся. / А дзе сядзець? / Па зямлі не хадзі. / А дзе хадзіць? / Усё мае сваю мяжу, і толькі цярпенне наша, о Божа, бязмежнае! // Х а й с в я ц і ц ц а і м я Т в а ё, х а й п р ы й д з е Ц а р с т в а Т в а ё, х а й б у д з е в о л я Т в а я (Я. Сіпакоў).

Бываюць такія моманты ў жыцці, калі гаварыць з чалавекам можна ці варта толькі праз Бога: і гэта сувязь трывалая, і гэта сувязь у бядзе і ў радасці ідзе праз малітву.

Біблеізм можа таксама праяўляцца праз цытаванне асобных рэплік ці стылізацыю да канфесійнага стылю: *Устаўшы з пасцелі, як з дамавіны, / Дзякую табе, Госпадзе Трыадзіны, / Што Ты, даўца дабрыні і церплівосці, / На мяне, лянотнага і грэшнага, / Не ўтаіў ні гневу, ні злосці / І за мае беззаконствы / Мяне не прывёў да згубнасці, / а падняў на Сваёй*

людалюбнасці...; *У Божы свет ішло сяло Вялічка – / Святое свята ўдзячных слёз. / Хрыстос уваскрос! / Хрыстос уваскрос! / Свяціла промнямі крынічка* (Р. Барадулін).

Біблеізм як стылістычны прыём можа выкарыстоўвацца аўтарамі ў мастацкім маўленні: цытавацца могуць з пэўнай стылістычнай мэтай як асобныя радкі з канфесійнага стылю (дакладнае цытаванне), царкоўна-рэлігійных выданняў, так і відазмененыя выразы (калі адзін кампанент, напрыклад, замяняецца аўтарам у адпаведнасці з галоўнай думкай твора ці дадаецца): *Ты мой ясны хлеб і каханы май, / Песня продкаў, нашчадкаў палі, / Без цябе, не з табой – не патрэбен мне рай, / На душы, ў небясі. На зямлі* (У. Караткевіч) – трансфармуецца праз спалучэнне на душы біблейскі выраз «*Да святится имя Твое, да придет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на небеси и на земли*». Відавочна, што гэты прыём разлічаны на веданне чытачом структуры і зместу ўстойлівых выказаў. З дапамогай названага прыёму вельмі ярка і дакладна адлюстраваны адносіны лірычнага героя да прадмета гутаркі – абагаўленне.

Адметнай з’явай мастацкага маўлення з’яўляецца *фалькларызацыя* – адна з разнавіднасцей стылізацыі, увядзенне ў мастацкі твор элементаў фальклору [58, с. 379]: Ляскаталі колы, грукалі капыты, доўгі шлейф пылу і дыму ад люлек стаяў за атрадам. Сям-там шляхта пачынала скакаць у вазах. Некаторыя вывальваліся ў пыл, іх на хаду ўсцягвалі на салому. Рогат, крыкі. У такт стуку капытоў гучала шалёная песня:

*Чым жа цябе частаваць,
Ты ж мой міленькі?
Чым жа цябе частаваць,
Голубе сівенькі?
Бізуном, мілая,
Бізуном, мілая,
Бізуном, ух-ха-ха,
Мая чарнабровая* (У. Караткевіч).

Цытаванне з любых крыніц, тым больш з фальклорных, надае выказванню пэўную стылістычную афарбоўку: у радках прыведзенай песні гучаць радасць, веселасць, народны гумар. Увядзенне элементаў вуснай народнай творчасці з мэтай захавання ў паэтычным радку спецыфічнага, адметнага, народнага, што, на думку аўтара, найбольш ярка раскрые характар персанажа, дэманструе самабытныя беларускія звычаі, прыкметы, творчасць: «Воўк» у вывернутым кажусе кідаецца на казу, і яго б’юць снежкамі. Усе даўно забылі, што каза – дух нівы і плоднасці, як і ў

старажытных грэкаў: *Дзе каза ходзіць, там жыта родзіць, / Дзе каза хвастом, / там жыта кустом, / Дзе каза рогам, там жыта стогам* (У. Караткевіч); *Ведала [мама] міфалогію / Паганскае даўніны, / Старых святых, а ўсе яны, / Як і суседзі, / Малацілі і веялі / Зярняты спагады, надзеі, / Заклапочаныя, ды не хмурыя / Міколы ды Юр'і, / Варвары ды Аўдакеі. / Хоць да Міколы, / Ні зімы, ні лета ніколі. / Нішто, што Варвары / Начы ўварвалі* (Р. Барадулін); *«На Беларусі / Пчолы, як гусі», – / Прыгадваў зямляк / у выраі* (Р. Барадулін).

Відавочна, што прыведзеныя цытаванні з народных крыніц надаюць выказванням і маўленчым сітуацыям адпаведную танальнасць/настрой.

Цікавым і арыгінальным фактам мастацкага маўлення з'яўляецца выкарыстанне хрыі – кароткага апавядання, невялікага анекдота з павучальным зместам, вывадам. Такія мінітвory ў шырокім кантэксце напоўнены глыбокім сэнсам і цікавым падтэкстам. І хоць гучаць яны з вуснаў персанажаў, за імі заўсёды асоба аўтара, яго стаўленне да жыцця ва ўсіх яго духоўна-маральных праяўленнях:

То паслухайце прытчу:

– Бог, мне сумна.

І Бог даў чалавеку тэлебачанне.

– Бог, мне сумна.

І Бог даў чалавеку камп'ютар.

– Бог, мне сумна.

Бог даў чалавеку сатавы тэлефон. Чалавек пераадрасаваў просьбу.

– Мне ўсё роўна сумна, д'ябал.

І д'ябал прымусіў чалавека, за ўсё, што даў Бог, плаціць грошы. Больш просьбаў не было. На іх цяпер чалавеку не хапае часу. Ведаеце, хто геній з геніяў?

– Хто?

– Той, хто прыдумаў людзям Бога і чорта (Г. Марчук).

У дадзеным выпадку аўтар дае магчымасць чытачу яшчэ раз пераацаніць каштоўнасці і падказвае: радуйся малому, ра-дуйся кожнаму моманту, з удзячнасцю прымай і беражы дабро.

ГУТАРКОВЫ СТЫЛЬ

Гутарковы (размоўны) стыль абслугоўвае патрэбы непасрэдных зносін у быццё, сям’і, а таксама неафіцыйных зносін на вытворчасці, ва ўстановах і г. д. Асноўнай формай рэалізацыі размоўнага стылю з’яўляецца вусная мова, аднак ён можа праяўляцца і ў пісьмовай форме (сяброўскія лісты, запісы прыватнага зместу, асабістыя дзённікі, рэплікі персанажаў і інш.).

Асноўныя экстралінгвістычныя фактары, якія абумоўліваюць фарміраванне гутарковага стылю, – гэта неафіцыйнасць, нязмушанасць адносін паміж суб’ектамі, непадрыхтаванасць маўлення, непасрэдны кантакт удзельнікаў размовы, тэматычная разнастайнасць. Вялікую ролю набываюць інтанацыя, жэсты, міміка, рухі, рэакцыя суб’екта, абставіны маўлення, агульнасць жыццёвага вопыту і інтарэсаў суразмоўцаў. Пералічаныя элементы паляпшаюць узаемаразуменне, дапамагаюць больш дакладна і эмацыянальна данесці інфармацыю.

Асаблівасцю гутарковага стылю з’яўляецца эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэначная рэакцыя. Так, на пытанне *Данісаў рэферат?* замест адказу *Не, не данісаў* могуць прагучаць эмацыянальна-экспрэсіўныя выразы накліка *Дзе там данісаў!; Зараз табе – данісаў!; Якое там данісаў!; Лёгка сказаць – данісаў!* і да т. п.

Гутарковы стыль не вызначаецца жанравай разнастайнасцю. Асноўныя формы яго рэалізацыі – гэта розныя тыпы гутарак (па тэлефоне, непасрэдная размова) і перапіска (СМС-паведамленні, інтэрнэт-лісты, лісты і паштоўкі).

Лексічныя асаблівасці гутарковага стылю:

1) выкарыстанне формул маўленняга этыкету ў падобных сітуацыях ці сітуацыях, якія паўтараюцца. Да такіх выказаў адносяцца формулы прывітання, развітання, прабачэння, звароту, удзячнасці і г. д., напрыклад: *Добры дзень!; Добры вечар!; Да пабачэння!; Усяго найлепшага!; Бывайце здаровы!; Прабачце мне!; Да- руйце мне!; Паважаныя сябры!; Паважаныя калегі!; Дазвольце выказаць шчырыя словы падзякі; Вялікі дзякуй!; Вельмі ўдзячны вам;*

2) багацце бытавой лексікі: *сусед, брат, дачка, панчохі, спадніца, туфлі, валёнкі, кладоўка, кухня, халадзільнік, снедаць, абед, бульба, хлеб, пірагі, закурыць, падсмажыць, праспаць;*

3) ужыванне гутарковых слоў, якія блізкія да нейтральных, але не

роўныя ім. Такія адзінкі найчасцей характарызуюць знешнія ці ўнутраныя рысы, паводзіны чалавека і ў слоўніках адзначаюцца паметай разм. (размоўнае): *слюнцый, лабасты, бядак, атабарыцца, завядзёнка, атрупянец, рахітык, нажытак, раўня, свінтух, бабыль, бездар, свістапляска, умакрэць, задавака, усмешлівы, ску- пянда, ускубнуць, хаўтуры, ацірацца, ачумець, дзедаўшчына, ачухацца, скупеча, смяльчак*;

4) наяўнасць прастамоўных, лаянкавых, грубых слоў, якія маюць больш зніжаную, чым гутарковыя, эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і ў слоўніках адзначаюцца паметамі *праст.* (прастамоўнае), *лаянк.* (лаянкавае), *груб.* (грубае), *зневаж.* (зневажальнае), *пагард.* (пагардлівае), напрыклад: лаянк., разм. *басата*; разм., груб. *жратва*; разм., пагард. *баб'ё*; разм., груб. *бельмы*; разм., пагард. *дурніла*; разм., лаянк. *дурніца*;

5) выкарыстанне дыялектных слоў: *бязульнік* 'свавольнік, гарэза', *сярнічкі* 'запалкі', *шума* 'смецце'; *суды* 'два вядры': *Пятро, схадзі прынясі з калодзежу двое судаў вады!*; *Хацела вам кашы зварыць, ды малако прымгнула* ['падкісла'];

6) ужыванне жарганізмаў і прафесіяналізмаў прадстаўнікамі розных сацыяльных груп. Напрыклад, у мове сучаснай моладзі выкарыстоўваюцца словы *калбасіцца* 'актыўна танцаваць, рухацца, быць у стане эмацыянальнага ўздыму', *трахан* 'крыху', *трахея* 'крыху', *радакі, продкі, шнуркі* 'бацькі', *аблом* 'пра дзеянні, задумы, справы, якія не ўдалося рэалізаваць', *гусь, перац* 'пра чалавека' (з адмоўнай ацэнкай); у мове следчых сустракаюцца словы *адказняк* 'справа, ва ўзбуджэнні якой адмоўлена', *вісяк* 'нераскрытае злачынства', *макруха* 'злачынства з забойствам', *браслеты* 'наручнікі'; у мове маракоў – *кок* 'повар на судне', *камбуз* 'кухня на судне', *задраіць* (люк) 'шчыльна закрыць'. Усе пералічаныя адзінкі знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы;

7) не характэрна выкарыстанне запазычаных слоў, тэрмінаў, кніжнай лексікі. Аднак у гутарках на грамадска-палітычныя тэмы, на тэмы навукі, мастацтва, правоў названыя адзінкі шырока ўжываюцца: *плюралізм, дэмакратыя, валюта, фундамент, правакацыя, перспектыва*;

8) распаўсюджаны назвы з канкрэтным значэннем і абмежаваны абстрактныя словы;

9) выкарыстанне аўтарскіх неалагізмаў, утвораных на ўзор літаратурных слоў, напрыклад: *Ну, што, дачушка? Ці напірожнічалася* ['наелася пірожных'] *ты?*; *На нашай кафедры большая палова – аступененыя і акандыдачаныя* ['якія маюць навуковую ступень кандыдата навук']; *Я даўганула* ['узьяла ў доўг'] *у Волькі трошкі грошай*

(З маўлення студэнтаў і выкладчыкаў);

10) частотнасць фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, афарызмаў, праклёнаў: *Жыццё пражыла – як на свінні праехала; Ты ў гэтым пытанні разбіраешся, як свіння ў апельсінах; А каб цябе ў чыстым полі дзверы сціснулі!; А каб табе пуста было!* Нярэдка фразеалагізмы ўжываюцца ў змененым, пераасэнсаваным выглядзе. Такія адзінкі з'яўляюцца надзвычай эмацыянальнымі і вобразнымі: *Яму і чаркі ў рукі;*

11) шырокае выкарыстанне метанімічных пераносаў: *Сягоння савет замест Сягоння адбудзеца пасяджэнне савета ўніверсітэта (факультэта); Вазьмі ў бібліятэцы Грынבלата замест Вазьмі ў бібліятэцы артыкулы, напісаныя М. Я. Грынблатам* (З маўлення студэнтаў і выкладчыкаў);

12) ужыванне слоў з пераносным значэннем, характэрным толькі для дадзенага стылю: *прасвістаць, спусціць* (грошы) 'хутка расходаваць', *падкінуць* (на машыне дадому) 'падвезці', *падкінуць* (грошай) 'даць', *пасеяць* (грошы, кашалёк і інш.) 'згубіць', *паляцець* (пра матор, камп'ютар і інш.) 'сапсавацца, зламацца', *адрэзаць* 'рэзка адказаць, жадаючы спыніць размову, спрэчку і да т. п.', *накапаць* (на каго-небудзь) 'паскардзіцца', *кураціна* 'цыгарэты', *гуляць у карткі, раскладаць пасьянс* 'працаваць з картатэкай'.

Марфалагічныя рысы гутарковага стылю:

1) высокая частотнасць назоўнікаў у форме назоўнага склону, рэдкае ўжыванне формаў роднага склону са значэннем параўнання і якаснай характарыстыкі. Амаль не выкарыстоўваецца творны са значэннем суб'екта дзеяння;

2) перавага формаў з прыналежнымі прыметнікамі над сінанімічнымі формамі роднага склону назоўнікаў: *быкаўскія аповесці, Алесеў канспект, Кацін рэцэпт, Васеў падручнік, братава жонка* замест *апавесці Быкава, канспект Алеся, рэцэпт Каці, падручнік Васі, жонка брата;*

3) шырокае выкарыстанне займеннікаў, якія не толькі замяняюць назоўнікі і прыметнікі, але і ўжываюцца без апоры на кантэкст: *Яна такая гаспадыня!; На вуліцы такі снег!*

Як бачна з прыкладаў, гэтыя займеннікі абазначаюць станоўчыя якасці і па функцыі набліжаюцца да ўзмацняльных часціц;

4) займеннікі ў спалучэнні з інфінітывам могуць ужывацца замест назваў прадметаў, г. зн. выключаць назоўнікі са сказаў: *Дай чым напісаць!; Купі чаго на абед!; Прынясі чаго пачытаць!; У цябе ёсць чым разлічыцца?;*

5) нізкая частотнасць ужывання назоўнікаў і прыметнікаў, што звязана, па-першае, з выкарыстаннем замест іх займеннікаў, па-другое, з тым, што прадметы і іх прыметы вядомы ці бачны суб'ектам;

6) перавага дзеясловаў над назоўнікамі. Найбольш ужывальнай з'яўляецца асабовая форма, амаль не выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі;

7) формы дзеясловаў, што абазначаюць аднакратнасць дзеяння: *крутануць, сцебануць, піскнуць, рыпнуць, скрыпнуць, чхнуць, тузануць*;

8) ужыванне выклічнікаў, дзеяслоўных формаў са значэннем аднакратнага імгненнага дзеяння: *шусь, бразь, гоп, пырсь, скок, крамзель, брык, круць, верць, цап, трах, стук, гак, плюх, фыр*;

9) службовыя часціны мовы (злучнікі, часціцы, выклічнікі) *а, але, але ж, ну, дык жа, вось, значыць, гэта* перадаюць пэўныя сэнсавыя адценні, запаўняюць паўзы ў спантаным маўленні, уводзяць рэплікі. Ёсць індывідуальныя словы, уласцівыя маўленню пэўных асоб: героі камедыі Я. Купалы «Паўлінка» *выкарыстоўваюць словы собственно, вось-цо-да, тудэма-сюдэма*;

10) займеннік *мы* можа выступаць сінонімам да займеннікаў *ты* або *вы*. У гэтым выпадку зварот набывае адценне спакушвання, жартаўлівасці, паблажлівасці, іроніі: *І колькі нам гадоў?; На што мы скардзімся?; Як мы сябе адчуваем?; Што мы будзем піць – чай ці каву?*;

11) ужыванне формаў аднаго часу ў значэнні іншага: *Выходжу я ўчора з цягніка, а на пероне стаіць ён, мой дарагі Алесь!*;

12) ужыванне формаў дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні іншага: *Раскажы я ўсю праўду – не наверылі б ніколі!; Сядзець, я сказаў, і перапісваць у чыставік!*;

13) выкарыстанне субстантывавальных прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: *Наліла б чаго гарачанькага, а?; Паеду ў Мінск на ранішнім, бо трэба ў дзесяць быць у Акадэміі навук; Пад'ёмныя выплацілі адразу ж, без затрымкі; Хто сёння дзяжурны?; А дзе ў вас тут прыёмная знаходзіцца?*;

14) выражэнне ацэнкі пры дапамозе прыметніка і часціцы *аж*: *Ён такі худы – аж сіні!*

15) абрэвіятуры, утвораныя шляхам усячэння адзіночных слоў: *спец* – спецыяліст, *док* – доктар, *фак* – факультэт, *маг* – магазін. Часта да такіх усечаных асноў далучаюцца суфіксы: *велік, відзік, тэлек, мульцік, фотка, спяцоўка* [60, с. 21];

16) абрэвіяцыя спалучэнняў: практычныя заняткі – *пэээ*, беларуская

мова – *белмова*, фізічная культура – *фізра*, сусветная і айчынная культура – *сак*, руская літаратура – *русліт*;

17) наяўнасць кандэнсатаў – скарочаных адпаведнікаў агульнапрынятым спалучэнням: *роба* – рабочае адзенне, *лаба* – лабараторная работа;

18) назоўнікі з суфіксам адзінкавасці **-ін-(-ын-)**, які надае слову адценне фамільярнасці: *газеціна*, *паперына*, *адзежына*, *саломіна*, *цукерчына*, *ягадзіна*;

19) словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: *Ганулька*, *сыночак*, *даміна*, *добранька*, *хуценька*;

20) суфіксы **-ух-(-юх-)**, **-ун-(-юн-)**, **-ан-(-ян-)**, **-аг-(-яг-)**, **-анк- (-янк-)**, **-уг-(-юг-)** і іншыя ў назоўнікаў: *святкруха*, *вяселуха*, *гава- рун*, *пяюн*, *братан*, *бедалага*, *гулянка*;

21) суфіксы **-к-**, **-ш-** у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы, родзе дзейнасці, прафесійных занятках: *лабарантка*, *бухгалтарша*;

22) суфіксы **-іх-(-ых-)** пры азначэнні жанчын па мужу і **-оўн- (-еўн-)** пры называнні жанчын па бацьку: *Даніліха* ‘жонка Данілы’, *Сімоніха* ‘жонка Сымона’, *каваліха* ‘жонка каваля’, *папоўна*.

Сярод **сінт ак січных ас аб лівасцей** размоўнага стылю адзначым наступныя:

1) непаўната канструкцый, эліптычнасць, якія з’яўляюцца спосабам эканоміі моўных сродкаў, а таксама вынікам таго, што размова адбываецца непасрэдна паміж яе ўдзельнікамі, словы замяняюцца рухамі, жэстамі, мімікай: *Гэты трамвай ідзе на Маскоўскі [на Маскоўскі праспект]? Не забудзь накласці ў суп пару лістоў [лаўровых лістоў]; Ці даеду я на тройцы [тралейбусе № 3] да вакзала?; Вадзіцель, спыніцеся каля Полацкага [Полацкага рынка]!* Няпоўныя сітуацыйныя сказы рэалізуюцца толькі ў размоўным стылі: [Сын пытаецца ў маці, якая памерала тэмпературу і глядзіць на тэрмометр] – *Ну, што? Высокая?*;

2) перавага простых сказаў над складанымі. У такіх сказах часта адсутнічае дзеяслоў-выказнік, што надае выказванню дынамічнасць: *Заўтра чатыры пары; Я ў сталоўку; Ты дома?*;

3) ужыванне слоў-сказаў: – *Дапаможаш рашыць задачу? – Канешне!; – Купіў хлеба? – Не; – Можна да Вас? – Заходзьце!*;

4) сярод складаных сказаў найчасцей выкарыстоўваюцца складаназалежныя і бяззлучнікавыя, якія нярэдканосяць ярка выражаны размоўны характар: *Як уладкуешся – абавязкова пазвані; Ёсць людзі – іх*

нічога не цікавіць;

5) наяўнасць парцэляваных канструкцый: *Учора сустрэла аднакласніцу. Каля ўнівермага; Добры Арцём чалавек. Выхаваны. Інтэлігентны;*

6) ужыванне звароткаў: *Наташа, завары чаю; Андрэй, сядай за ўрокі!;*

7) пабочныя словы, устаўныя канструкцыі, выклічнікі: *Вы, можа, думаеце па-іншаму? Калі ласка, выкажыцеся!; О-го, які ў цябе цяжкі партфель!; Ты, я бачу, не зразумеў галоўнага: усё вяртаецца назад – і добро, і зло, якое зрабіў;*

8) інверсійны парадак слоў: *Сёння ўвесь дзень баліць галава; Несур'ёзны ён нейкі.* Парадак слоў у размоўным стылі валодае шырокімі магчымасцямі варыяцый. Ён больш свабодны, чым у кніжных стылях, аднак іграе пэўную ролю ў выражэнні актуальнага члянэння: самы важны, істотны элемент, які мае галоўнае значэнне ў выказванні, звычайна размешчаны ў пачатку сказа: *Хутчэй бы скончылася зіма!; Вясёлыя былі выхадныя;*

9) складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка стаіць у прэпазіцыі да галоўнай, таму лагічна і эмацыянальна выдзяляецца: *З кім параіцца – не ведаю; Куды паступаць – яшчэ не вырашыў; Калі прыеду – пакуль што не ведаю;*

10) інтанацыйнае раздзяленне тэмы і рэмы, афармленне іх у самастойныя фразы: – *Цягнік на Маскву на якой платформе? – Цягнік на Маскву? На першай; – Як прайсці да гасцініцы «Лучоса»? – Да гасцініцы «Лучоса»? Далей па праспекце Чарняхоўскага метраў з трыста;*

11) паўторы слоў (прыслоўяў, прыметнікаў і інш.) для ўзмацнення экспрэсіі: *нізка-нізка, хуткі-хуценькі, снег-снег, холадна-холадна, доўга-доўга, мокры-макрусенькі.*

Такім чынам, асноўным паказчыкам сінтаксічных адносін у гутарковым стылі з'яўляецца інтанацыя і парадак слоў. Інтанацыя, цесна звязаная з лагічнымі націскамі, тэмпам маўлення, тонам, тэмбрам, мелодыяй голасу, паўзамі і г. д., нясе значную сэнсавую, мадальную і эмацыянальна-экспрэсіўную нагрузку, робіць маўленне натуральным, выразным. Яна кампенсуе тое, што недагаворана, а таксама ўзмацняе эмацыянальнасць, з'яўляецца сродкам выражэння актуальнага члянэння. Тэма выказвання падкрэсліваецца пры дапамозе лагічных націскаў, таму рэма можа быць размешчана ў любым месцы сказа.

КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ

Правільнасць маўлення

Правільнасць маўлення – захаванне літаратурных нормаў у мове і маўленні. Гэтая камунікатыўная якасць ахоплівае ўсе структурныя ўзроўні літаратурнай мовы і забяспечвае яе адзінства, стабільнасць і аўтарытэтнасць. Правільнасць маўлення з’яўляецца асновай маўленчай культуры асобы. Названая якасць дае магчымасць удасканалваць сваё індывідуальнае моўнае май-стэрства, моўны густ. Правільнасць маўлення як камунікатыўная якасць фарміруецца ў межах усіх моўных нормаў.

Арфаэпічныя нормы

Арфаэпічныя нормы рэгулююць правільнасць вымаўлення галосных і зычных гукаў, а таксама іх спалучэнняў. Парушэнне арфаэпічных норм прыводзіць да арфаэпічных памылак, асноўныя прычыны якіх наступныя:

1. Недастатковае засваенне нормаў беларускай мовы, уплыў арфаэпіі рускай мовы. Напрыклад, памылкай з’яўляецца вымаўленне на канцы слоў на месцы літары г гук [к]: сто даро[к], сто[к] сена, зялёны лу[к]. У такіх выпадках трэба вымаўляць даро[х], сто[х], лу[х], бо пара па звонкасці/глухасці ў беларускай мове [г] фрыкатыўны – [х], у рускай адпаведна [г] выбухны – [к].

2. Уплыў арфаграфіі. Напрыклад, цвёрдае вымаўленне [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі: [з]мена, [с]мех, [дз]веры, [ц]вёрды; адсутнасць якання ў часціцы не і прыназоўніку без перад націскным складам: [н’э] бачыў, [н’э] хоча, [б’э]з доказаў, [б’э]з сораму.

3. Уплыў дыялектнага маўлення. Напрыклад, у маўленні ўраджэнцаў паўночна-ўсходняй Беларусі сустракаецца дысімілятыўнае аканне: с[і]м’я, в[і]сна.

Асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы:

1. Усе націскныя галосныя вымаўляюцца выразна, ненаціскныя – менш выразна, а некаторыя з іх змяняюць сваю якасць.

2. Поўнае аканне – вымаўленне націскных [о], [э] пасля цвёрдых і зацвярдзелых як [а] у ненаціскным становішчы: таполя – тапаліны, рэкі – рачны, шэпт – шаптаць.

Аканне назіраецца ў іншамоўных агульных назоўніках з фіналямі *-аль*, *-ар* (шніцаль, камп’ютар, але ва ўласных назоўніках захоўваецца э: Потэр, Пітэр, Юпітэр).

У запазычаных словах ненаціскае [э] захоўваецца ў пачатку слоў (элемент, экватар), пасля шыпячых (жэтон), пасля [р], [д], [т], цвёрдага [ц] (рэклама, гардэроб, ветэран, цэнтральны).

У некаторых словах на месцы э вымаўляецца і пішацца *ы*: аўтарытэт, брызент, арышт, інжынер, канцылярыя, дрызіна, рызіна, дрымучы, цырымонія, рысора, марыва, почырк, хрысціца, хрыбет, яблык(-ня, -чны), трыснёг (трысцё), трывога, горыч, чырвоны(-ец), дырыжор, мачы(а)ха, зары(а)ва.

Не падпарадкоўваюцца аканню словы са спалучэннямі ро, рэ, ло, якія чаргуюцца з ры, лы: кроў – крыві, крываваы, крывяносны; дровы – дрывотня, дрывасек; глотка – глытаць, глыток; дрогнуць – дрыжаць, дрыжыкі; крошкі – крышыць; хрэст – хрысціца, хрышчэнне; скро(ы)гат – скрыгатаць, скрыгатанне; бровы – брыво, брывамі; гром – грымець, грымоты; трое – трыма.

3. Няпоўнае яканне – вымаўленне [о], [э] (графічна е, ё) пасля мяккіх як [а] (графічна я) у першым складзе перад ненаціскам: пёры – пяро, сем – сямнаццаць, восем – васьмнаццаць. Часціца не і прыназоўнік без таксама падпарадкоўваюцца яканню: [н'а] бачыў, [н'а] чулі, [б'аш] шапкі, [б'ас] сорама, [б'аз'] мэты.

У запазычаных словах і пасля г, к, х яканне адсутнічае: метровы, паралелепіпед, сегмент, аперацыя; кефір, герой, Генадзь, Герасім, Туркестан.

Падпарадкоўваюцца яканню даўно запазычаныя словы: дзяжурны, каляндар, сяржант, яфрэйтар, мянтуз, ялей, ярмолка, янот, валяр'ян.

4. Гук [г] у большасці слоў фрыкатыўны. Выбухным (як у рускай мове) ён з'яўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах: ганак, гуз, гузік, гвалт, газа, гарнец, гонта, гарсэт, гірса, рэзгіны, розгі, мазгі, швагер, агрэст, нягеглы, а таксама ў сярэдзіне слоў перад звонкім на месцы к: э[г]замен, ане[г]дот, ва[г]зал, э[г]зотыка.

5. Свісцячыя [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі (акрамя г, к, х) вымаўляюцца мякка: [з']вер, [з']мены, [з'јэс']ці, [с']мелы, [с']цябло, [дз']веры, [дз']віна, [ц']вёрды, [ц']вік, але: [з]гінуць, [с]кептык, [с]хіл.

6. Перад мяккім [ф'] дапускаецца варыянтнасць у вымаўленні: атма[с']фера і атма[с]фера, [с']фінкс і [с]фінкс.

7. Беларуская мова пазбягае спалучэнняў галосных у межах слова (яны магчымыя толькі на стыку марфем: паабедаць, заасфальтаваць), таму паміж галоснымі ў запазычаных словах вымаўляецца ўстаўны гук [й]:

фізіёлаг, біятокі, рацыён, радыцыя вымаўляем так: фізі[йо]лаг, бі[йа]логія, рацы[йо]н, ды[йа]пазон.

8. Літара і ў залежнасці ад яе становішча і тэмпу маўлення можа абазначаць гукі [і], [ы], [й], [йі]. Гукі, якія адпавядаюць літары і:

[і] [ы] [й] [йі].

Пасля зычных у сярэдзіне слова: л[і]сце, м[і]ска

У пачатку слова пасля зычных: з [ы]ванам, пад [ы]голкамі.

Ненаціскае ў пачатку слова пасля галосных: за [й]ванам.

Заўсёды ў сярэдзіне слова пасля галоснай: за[jі]грываць, за[jі]нтрыгаваць

Заўсёды пасля г, к, х і пасля мяккіх: сне[х] [і]дзе, Віцебск [і] Полацк, дзень [і] ноч.

Пасля прыставак на зычны: звыш[ы]мклівы, контр[ы]гра, між[ы]нсты-туцкі.

Пасля галосных на месцы злучніка і: яна [й] я, поле [й] луг.

Націскны ў пачатку слова і пасля галоснай: за [jі]рай, з-за [jі]х, [jі]ра, [jі]х

Зрэдку ў пачатку слова і пасля галосных у запазычаных словах:

[і]дэал, [і]ерогліф, за [і]далам.

Пасля зычных першай часткі складанага слова: пед[ы]нстытут, борт[ы]нжынер.

Пасля мяккага знака, у нескладовага, апострафа: у Іль[jі], салаў[jі]ны,

у сям'[jі], Іль[jі]чоўка.

Злучнік і пасля слова на цвёрды зычны (выключэнне – г, к, х): брат [ы] сястра.

Націскны і ў пачатку слова пасля слова на цвёрды зычны: перад [jі]мі, паўз [jі]х

9. Беларускай мове ўласцівы падоўжаныя зычныя. Падоўжана вымаўляюцца паміж галоснымі шыпячыя [ж], [ш], [ч] і мяккія зубныя [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н']: збо[жж]а, заці[шш]а, лама[чч]а, пало[з'з']е, кало[с'с']е, асяро[дз'дз']е, сукве[ц'ц']е, ва[л'л']як, апыле[н'н']е.

Вымаўленне ў такіх выпадках аднаго гукі ці спалучэння зычнага з [й] – парушэнне літаратурнай нормы.

10. Гукі [б], [п], [м], [ф] у канцы слоў і перад мяккімі зычнымі (у тым ліку і перад [j]) не змякчаюцца: голуб – чытаем голу[п], глыб – глы[п],

насып, сyp, восьм, сем, верф, п'яўка – [пја]ўка, б'еш – [бјэ]ш (параўн. адпаведныя руск.: голу[п'], а таксама насып, сып, восемь, семь, верф, [п'ја]вка, [б'јо]шь).

11. Вымаўленне спалучэнняў зычных не ў адпаведнасці з напісаннем:

а) свісцячыя [з], [с], [дз], [ц] перад шыпячымі [ж], [ш], [дж], [ч] вымаўляюцца як шыпячыя: сшытак – [шш]ытак, расчапіць – ра[шч]апіць, пясчаны – пя[шч]аны, з шышкамі – [ш] шышкамі;

б) шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя:

на рэчцы – на рэ[цц]ы, у бочцы – у бо[цц]ы;

в) звонкія перад глухімі вымаўляюцца як адпаведныя глухія і на канцы слоў:

лёгка – лё[х]ка; бераг – бера[г];

г) глухія перад звонкімі вымаўляюцца як адпаведныя звонкія:

просьба – про[з']ба, касьба – ка[з']ба;

д) спалучэнне дс вымаўляецца як [ц]: гарадскі – гара[ц]кі, суседскі – сусе[ц]кі;

е) спалучэнне чн вымаўляецца нязменна: смачны – сма[чн]ы, ручнік – ру[чн]ік, яечня – яе[чн]я;

ж) спалучэнні шс, жз, зс у становішчы паміж галоснымі вымаўляюцца як доўгі мяккі гук [с'с']: вучышся – вучы[с'с']я, купаешся – купае[с'с']я, а ў становішчы паміж галосным і зыч-ным – як адзін гук [с]: парыжскі – пары[с]кі, чэшскі – чэ[с]кі, французскі – францу[с]кі;

з) спалучэнні дц, тц вымаўляюцца як доўгі [цц] або [ц'ц']: падцягнуць – па[ц'ц']ягнуць, братцы – бра[цц]ы, ад цябе – а[ц' ц']ябе;

і) спалучэнні дч, тч вымаўляюцца як доўгі [чч]: выклад-чык – выкла[чч]ык, адчыніць – а[чч]чыніць, пераплётчык – пераплё[чч]чык.

12. Наяўнасць прыстаўных галосных і зычных: аржаны, іржаны, пад ільдом; вусцейка, вока, воспа, вокіс, гэты, гісторыя, Ганна.

13. Чаргаванне [у] з [ў] пасля галосных: за Уралам – за [ў]ралам, за ўніверсітэтам – за [ў]ніверсітэтам, спрыяльныя ўмовы.

14. Чаргаванне гука [в] з [ў]: дрэсіроўка, зімоўка, кроў, праўда, лоўкі, заўтра, траўка (параўн. руск.: дрессировка, зимовка, кровь, правда, ловкий, завтра, травка).

15. Чаргаванне гука [л] з [ў]: воўк, даўганосік, жаўток, жоўць (параўн. руск.: волк, долгоносик, желток, жёлчь).

Акцэнтныя нормы

Акцэнтныя нормы рэгулююць правільнасць пастаноўкі націску ў словах.

Націск – гэта вылучэнне фанетычным спосабам аднаго са складоў у слове (слоўны націск). Аднак у кожнай фразе адно са слоў мае больш моцны націск, чым астатнія, што дазваляе слухачу засяродзіць на ім большую ўвагу, выдзеліць яго лагічна. Такі націск называюць лагічным – сэнсава важнае слова прамаўляецца з большай сілай і працягласцю голасу. Бывае таксама эфатычны націск – слова вымаўляецца эмацыянальна, з самымі разнастайнымі адценнямі: іроніі, пагарды, пяшчоты, спагады і інш., чым і выяўляе адносіны апавядальніка да прадмета гутаркі або да суб'ядніка.

Інтанацыйна-рытмічнае выдзяленне націскных складоў (слоўны націск) і асобных слоў (лагічны і эфатычны націск) з'яўляецца абавязковай умовай выразнасці вуснага маўлення.

Асноўны націск – слоўны – гэта абавязковая прымета фанетычна самастойнага слова, якая забяспечвае яго адзінства. Самастойны націск у беларускай мове маюць таксама інфармацыйна моцныя словы:

а) сцвярдзальныя і адмоўныя часціцы але, так, не і інш.; б) выклічнікі гэй! Ох! і г. д.: О! Ляціце, журавы, ляціце! Беларускі націск мае яшчэ некалькі важных характарыстык:

1. Ён дынамічны (сілавы) і колькасны (квантытатыўны, больш працяглы) адначасова, таму яго кваліфікуюць як дынамічна-колькасны.

2. У некаторых мовах націск фіксаваны, ці аднамясцовы, – заўсёды на адным складзе любога слова (у французскай, турэцкай, армянскай – на апошнім складзе, у польскай – на перадапошнім, у чэшскай, латышскай, венгерскай – на першым).

У беларускай мове націск прыпадае на розныя склады, ён свабодны, ці рознамясцовы.

3. Паводле акцэнталагічных суадносін формаў слова беларускі націск можа быць як рухомы, так і нерухомы, г. зн. пры формаўтварэнні месца націску можа змяняцца (пераходзіць на іншы склад): бэлы – бэлага – белава́ты – бяле́ецца – бялю́сенькі; зэ́лень – зеляні́на або застава́цца нязменным на тым самым складзе: ха́та – у ха́це – ха́тні – ха́тнічак – ха́тай – ха́ты; твóр – твóры – твóрамі – твóру.

4. Націск маюць толькі самастойныя словы. Службовыя словы націску, як правіла, не маюць: яны прымыкаюць у якасці ненаціскных складоў да самастойных слоў, утвараючы разам з імі адно фанетычнае слова

(праклітыкі ці энклітыкі (да ці пасля самастойнага слова)): да вóкнаў, хацёў бы; такія з’явы адпаведна называюцца праклізы/энклізы.

Трэба ведаць, што двухскладовыя часціцы, вытворныя злучнікі, прыназоўнікі маюць слабы, пабочны націск (гравіса), у адрозненне ад асноўнага, больш моцнага (акута): т`олькі адзі́н, вак`ол до́ма, п`ерад ад`эздам.

5. У складаных ці нескладаных шматскладовых словах (словы са складанай рытмічнай структурай) можа ўзнікаць пабочны націск: м`овазнаўства, к`олерамузы́чны; пры трох-чатырох каранях у складаным слове – 3–4 націскі (першыя – пабочныя, апошні – асноўны): м`отав`елаго́нкі,

пы́ лав`оданепраніка́льны.

6. Слоўны націск з’яўляецца дадатковым сродкам фанетычнага адрознення слоў у тых выпадках, калі словы аднолькавыя паводле колькасці складоў і паслядоўнасці размяшчэння гукаў: па́ра – пара́, пры́ клад – прыкля́д, гу́сты – густы́, лю́ бы – любы́.

Такім чынам, націск у беларускай мове выконвае дзве функцыі:

а) аб’яднанне складоў у слова;

б) словаразмежаванне (буйны ‘неспакойны, свавольны, дзёрзкі, нястрыманы’ і буйны́ ‘вялікі па памерах, па значэнні’, зака́паць – закапа́ць, за́раз – зара́з, ка́зачка – каза́чка) ці формаразмежаванне (ру́кі – рукі́, тра́вы – травы́, ву́чыць – вучы́ць, вы́ клікаць – выкліка́ць і г. д.).

На ўзроўні акцэнталогіі, як і на іншых моўных узроўнях, варыянтнасць з’яўляецца непазбежным спадарожнікам развіцця мовы. Варыянты забяспечваюць менш рэзкі пераход ад старой нормы да новай, а часам набываюць стылістычную маркіраванасць, напрыклад: веліза́рны і вялі́зарны, вершалі́на і вярша́ліна, бязвы́лазна і безвыла́зна, бесклапо́тна і бяскло́патна, гняды́ і гне́ды, ко́сы і касы́, нерасча́саны і нерасчэ́саны, верасо́вы і ве́расавы, ветравы́ і ве́травы, бузі́навы і бузіно́вы, марынава́ны і марыно́ваны, ласка́вы і ла́скавы, віхо́р і ві́хар, вярэ́дзіць і верадзі́ць, ма́ці, разм. ма́церкі, маця́ркі’.

Асабліва моцны ўплыў на пашырэнне ненарматыўных варыянтаў аказваюць дыялектныя і рускія акцэнтныя варыянты. Напрыклад, дыялектныя варыянты басі́ць, бульбя́ны, вудзі́ць, глі́няны, здава́іць, крупя́ны, лапу́х, не́свіжскі, па́хмурны, пе́ршы́нства і пры́шы́нства (правільна: першы́нство), ра́бы, са́даві́на, угно́іць, цэ́ркава, ча́йная, шматвекавы́.

Незасваеннем, няведаннем акцэнтных нормаў тлумачыцца памылковае вызначэнне месца націску ў словах іншамоўнага паходжання, напрыклад: алфаві́т (правільна па-руску і па-беларуску алфаві́т), кварта́л, ката́лаг, даку́мент, кіло́метр, кулінары́ я, про́цант, а́гент, а́лкагаль, анапе́ст, сі́раты, дыяме́тр, медыка́менты, па́ртэр, фа́рфар, фееры́ я, фенаме́н і інш., якія, як лакмусавая паперка, адразу выяўляюць узровень маўленчай культуры чалавека.

У асобных выпадках адхіленні ад акцэнтных нормаў можна растлумачыць дзеяннем унутрымоўнай аналогіі. Напрыклад, ненарматыўныя варыянты бя́хар (па аналогіі ад бя́ха) – правільна бя́хар; ва́га (ад ва́жыць) – правільна вага́; ва́лавы (ад ва́л) – правільна валавы́ ; ця́жар (ад ця́жкі) – правільна цяжа́р; іко́напіс (ад іко́на) – правільна і́канапіс; пурпу́рны (ад пурпу́р) – трэба пурпу́рны. Каб пазбегнуць іх, трэба дакладна ведаць нарматыўныя варыянты, для гэтага неабходна звяртацца па даведку ў слоўнікі.

Як слухна сцвярджаюць мовазнаўцы, у беларускай мове на месца слоўнага націску ўплывае наяўнасць суфікса ці прэфікса. Напрыклад, калі ў назоўніках ёсць суфіксы -ыст(-іст), -ан (-ян), -ей(-эй), -ізм(-ызм), -ант, -ёр, то на іх, як правіла, прыпадае націск: журналі́ст, вакалі́ст, веліка́н, багаце́й, палані́зм, дыплама́нт, кіяска́р.

Назоўнікавыя прэфіксы вы-, по-, под-, про-, поў- таксама маюць фіксаваны націск (незалежна ад колькасці складоў у слове, калі яно ўтворана ад дзеяслова): вы́ лет, вы́ дых, по́дых, по́дступ, про́пуск, поў́дзень і інш.

У вытворных прыметніках націск фіксуецца на такіх словаўтваральных суфіксах, як -ават-(-яват-), -ат-, -арн-(-ярн-), -ічн- (-ычн-), -оў-(-ёў-): це́плава́ты, рага́ты, папуля́рны, ры́тмі́чны, Міха́сёў.

У памяншальна-ласкальных формах прыметнікаў з фармантамі -еньк- (-эньк- / -аньк-) націск можа быць як на корані, так і на суфіксе: стары́ – старэ́нькі, це́плы – це́пленькі, малы́ – мале́нькі, вясё́лы – вясё́ленькі (калі ў пачатковай форме націск прыпадае на канчатак, то ў вытворным слове націскным з'яўляецца суфікс; у прыметнікаў з націскным коранем націск нерухомы). Што да астатніх суб'ектыўна-ацэначных формаў прыметнікаў, то ў іх фармант, як правіла, націскны: ціху́ткі, бялю́ сенькі, малюпа́сенькі, высо́зны, вялі́зны, веліза́рны, стра́шны.

У дзеясловах пільнай увагі патрабуюць формы 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу і формы 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу. Адпаведна першыя будуць з націскным канчаткам -ём(-ом): бяро́м, нясе́м,

кладзе́м (абвесны лад), другія – з канчаткам -ем(-эм): бярэ́м, нясе́м, кладзе́м (загадны лад).

Дзеяслоўныя формы 2-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага часу маюць націск:

1) на апошнім складзе канчатка, калі ў 1-й асобе множна-га ліку яны мелі націскны канчатак (бяро́м – бераце́, глядзі́м – гледзіце́, дае́м – даяце́); такія формы нельга блытаць з формамі 2-й асобы множнага ліку загаднага ладу, у якіх націск прыпадае на першы склад канчатка: крычы́це, маўчы́це, глядзі́це;

2) на аснове, калі ў 1-й асобе множнага ліку націск падаў на аснову: пі́шам – пі́шаце, малю́ем – малю́еце.

Пастаноўку месца націску ў асобных лічэбніках трэба запамніць: адзіна́ццаць, адзіна́ццаты, чатырна́ццаць, чатырна́ццаты, шэ́сцьдзеся́т.

Паводле Правілаў-2008 у складаных словах лічэбнік сто заўсёды мае форму ста (стато́нны, статы́сячны, стаметро́вы), а гэта значыць, што ў такіх утварэннях адсутнічае пабочны націск. У складаных лічэбніках, што маюць некалькі каранёў, можа быць адпаведная колькасць націскаў, апошні з якіх – асноўны: трыццац`ішасц`імільё́нны, сарак`апяц`іты́сячны.

У адмоўных займенніках ніхто (нішто) пры скланенні націск прыпадае на першы галосны канчатка: ніко́га, нічо́га (ніко́му, нічо́му) і г. д. (параўн. формы адносных займеннікаў: каго́, чаго́, каму́, чаму́).

У займенніку нія́кі ва ўсіх склонах націск захоўваецца на аснове (на я): нія́кага, нія́каму, нія́кіх і г. д.: Лепш нія́кі, чым абы-які; Ядуць на свеце хлеб траякі: белы, чорны і нія́кі; параўн. адносныя займеннікі: яко́га, яко́му.

Калі пры адмоўным займенніку ўжываецца прыназоўнік, то ён ставіцца пасля адмоўнай часціцы ні, тады націск можа прыпадаць на розныя склады займеннікаў: ні на ко́га (не спадзяваліся) – ні на каго́, ні да чо́га (рукі не прыстаюць) – ні да чаго́, ні за я́кія (грошы) – ні за які́я. Першыя варыянты больш уласцівыя літаратурнай мове, чым апошнія.

Пры скланенні займеннікаў сам, са́мы трэба памятаць на-ступнае: у займенніку сам ва ўскосных склонах націск прыпадае на першы галосны канчатка: само́га (-о́му, -і́м, -у́ю, -і́х), а ў займенніку са́мы – на аснову: са́мага (-аму, -ым, -ай, -ым).

Арфаграфічныя нормы

Арфаграфічныя нормы дэманструюць правільнасць пісьмовай мовы, спрыяюць аднастайнасці напісання слоў і іх формаў. Веданне

арфаграфічных нормаў – паказчык адукаванасці асобы, яе ўважлівага стаўлення да мовы.

23 ліпеня 2008 г. быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь

«Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», паводле якога замацаваліся некаторыя змены ў арфаграфічнай і пунктуацыйнай сістэмах беларускай мовы ў параўнанні з нормамі, прынятымі ў 1957 г. Змены закранулі правапіс галосных, зычных, а таксама правапіс вялікай літары: былі ўведзены новыя правілы, а таксама ўдакладнены ўжо існуючыя.

Згодна з «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 2008 г. (далей – Правілы-2008) [53], літара э пішацца ў канцы запазычаных нязменных слоў пасля зычных, у тым ліку ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах: рэзюмэ, купэ, кафэ, каратэ, кабернэ, шымпанзэ; Морзэ, Брыгвадзэ, Душанбэ, Струвэ. Выключэнне: пасля л, к пішацца літара е: сальта-мартале, філе, камюніке, піке.

Літара э пішацца таксама пасля губных зычных і пасля з, с, н у сярэдзіне запазычаных слоў: экзэмпляр, капэла, сурвэтка, маянэз, тунэль, інтэрнэт, сэ́рвіс ‘абслугоўванне’ (але: медаль, менеджмент, нервы, парламент, газета, сервіз ‘набор посуду’).

Аканне распаўсюджваецца на ненаціскныя фінальныя спалучэнні -аль, -ар слоў іншамоўнага паходжання: шніцаль, шпаталь, камп’ютар, пэйджар, ордар, світар, менеджар, лідар, альма-матар, тэндар, фарватар і інш. Выключэнне: уласныя запазычаныя назойнікі, якія пішуцца праз -эль, -эр, калі на іх не падае націск: Гендэль, Пітэр, Юпітэр, Потэр, Ландэр, Лютэр, Одэр, Гюнтэр; вытворныя ад такіх назойнікаў словы: юпітэрны, лютэранства.

Літара о пішацца і вымаўляецца толькі пад націскам незалежна ад паходжання слова: Орша, ордэн, рэкорд, рэформа. Не пад націскам заўсёды пішацца і вымаўляецца а: аршанскі, ардэнаносны, рэкардсмен, Токіа, Бакачыа, трыа, адажыа, Ватэрлоа, імпрэсарыа і г. д.

Літара ё пішацца ў наступных выпадках:

- 1) пад націскам: вёска, мёд, цёплы;
- 2) не пад націскам у словах з коранем ёд- і ёт-: ёдапірын, ётаванне;
- 3) у складаных словах з першай часткай радыё-: радыёстанцыя, радыёантэна; калі першая частка складанага слова – назва хімічнага элемента радый-, то пішацца е (яно з’яўляецца злучальнай галоснай): радыеактыўнасць, радыебіялогія (але: радыяхімія, радыялогія ў першым складзе перад націскам).

Дарэчы, пастаноўка кропак над літарай ё ў беларускай мове абавязковая.

Адсутнасць кропкі над і дапускаецца толькі ў адным выпадку – над літарай І ў друкаваных тэкстах, у тым ліку і калі тэкст надрукаваны вялікімі літарамі: ФЕСТИВАЛЬ МУЗЫКІ І ПЕСНІ. Адхіленне ад гэтай нормы з’яўляецца памылкай.

Яканне распаўсюджваецца на:

1) усе словы са славянскай лексічнай асновай: дзянё’к, медзвездзяня’, квяці’сты, пячо́ра, Пятру́сь;

2) усе простыя па структуры лічэбнікі: дзявя’ты, дзяся’ты, сямна́ццаць, васьмна́ццаць, сямё’ра;

3) даўно запазычаныя і таму асвоенныя беларускай мовай словы: дзяжу́рны, калянда́р, мянту́з, яно́т, яфрэ’йтар, сяржа́нт, у тым ліку ўласныя асабовыя імёны: Яку́б, Яго́р, Яўге́н, Яўста́х, Веня́мі’н, Валя́р’я’н, Валя́нці’н і інш.;

4) злучальныя галосныя ў складаных словах: жыццяра́дасны, краяві́д, зернясхо́вішча, земляро́бчы.

Літара е ніколі не пераходзіць у я ў наступных пазіцыях:

1) у большасці іншамоўных слоў: метро́, сезо́н, леге́нда, бензі’н, калекты’ў, сенса́цыя, апеты’т, Еўро́па, Егі’пет, Палесці’на, Берлі’н;

2) пасля г, к, х: гекта́р, геро́й, Гена́дзь, Гера́сім, кефі’р, кера́міка, Македо́нія, Херсо́н;

3) у прыназоўніку без і часціцы не: без цу́кру, без кло́пату, не ёў, не хо́ча, не бы’ў (але пры напісанні разам без і не становяцца прыстаўкай і падпарадкоўваюцца яканню: бязме́жны, бяскры’ўдны, нядо́ўга, няшумна).

У невялікай групе слоў каранёвая я пішацца незалежна ад націску: святкаваць, лямантаваць, цяжар, цягавіты, пя ця́рня, завязь, калядаваць, дзевяць, ядавіты, мяккаваты і інш. Правапіс такіх слоў можна праверыць, паставіўшы я ў моцную пазіцыю: свя’та, ля’мант, ця’жкі, ця’гне, пяць, вя’жа, Каля’ды, дзявя’ты, яд, мя’ккі. Напісанне некаторых слоў трэба запамніць або правяраць па слоўніку: сённяшні, языкасты, яравы, віцязь, месяц, памяць, пояс, тысяча, Прыпяць, Свіцязь, Бесядзь, Вячаслаў.

Патрабуе ўвагі правапіс галосных у складаных словах.

У першай частцы складаных слоў пішацца літара я перад пабочным націскам, калі асноўны націск падае не на першы склад другой часткі: няд`обра/зычлі`вы, вял`іка/дзяржаўны, Вял`іка/брыта́нія. Літара е пішацца ў першай частцы складаных слоў славянскага паходжання, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі (пабочны націск не ўзнікае):

бела/вэж-скі, света/пóгляд, свежа/вы́мыты, сена/жаць, веліка/свэцкі, веліка/дúшны, веліка/мúчанік (такое напісанне адпавядае правапісу літары е ў простых па структуры словах).

У складаных словах, утвораных ад колькасных лічэбнікаў ва ўскосным склоне, першая частка пішацца так, як ва ўскосным склоне лічэбніка (незалежна ад націску ў другой частцы): пяціметровы (як пяці), сямітонны, сямімільённы (як сямі), дзевяцікласнік, дзевяцірублёвы (як дзевяці), сямнаццацітонны, сямнаццацімільярды (як сямнаццаці).

Літара о ў першай частцы складаных слоў пішацца ў наступных выпадках:

1) калі пад націскам знаходзіцца не першы (а другі, трэці або іншы) склад другой часткі: выс`ока/ідэ`йны, карóтка/метрáжны, з`оа/геагрáфія, кр`ова/зварóт;

2) калі другая частка пачынаецца з ў (нескладовага): вогне/ўстойлівы, мароза/ўстойлівы, дробна/ўласнік, поўна/ўладны;

3) незалежна ад націску, калі другая частка -вед-, -знав- (-знаў-): японавед, мовавед, усходазнавец, манголазнаўства;

4) незалежна ад націску, калі першая частка аснова-, азо-на-, азотна-, вока-, gros-, збожжа-, іголка-, колера-, контр-, матора-, моцна-, множна-, мова-, мота-, попела-, проці-, ру-жова-, свабода-, слова-, фонда-, фота-, што-: асноватворны, азонастойкі, азотнакіслы, вокамгненны, grosмайстар, збожжасховішча, іголкахпадобны, колерамузыка, контратака, матаразборка, моцнапорысты, множналікавы, моватворчасць, мотаролер (выключэнні: матавоз, матацыкл і вытворныя ад іх: матацыкліст і інш.), моцнатакавы, попелапад, проціатамны, ружовашчокі, свабодамысны, словатворчасць, фондасховішча, фотаздымак (выключэнне: фатаграфія і вытворныя ад яго: фатаграфаванне і інш.), штóмесяц.

Літара а пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі: даўга/вэч-ны, чарна/брó-вы, каратка/хвá-левы, заа/пáрк. Першая частка ста-заўсёды пішацца праз а: стагоддзе, стаметровы, старублёвы.

Літара э пішацца ў першай частцы складаных слоў нязменна (незалежна ад націску ў другой частцы): рэдкапасаджаны, рэдкалессе, мэтанакіраваны, арэхахпадобны, крэдытаздольны, шэравокі, шэразём.

У складаных словах, што пішуцца праз злучок, кожная частка захоўвае свой націск і пішацца як самастойнае слова: шоу-бізнес, рок-спявак, грот-мачта, чорна-сіні.

Лічэбнікі шэсцьсот, семсот, восемсот утвараюць асобны тып складаных слоў, у якіх першая частка скланяецца і пішацца як самастойнае слова:

Н. шэсцьс^от, семс^от, восемс^от

Р. шасціс^от, сяміс^от, васьміс^от

Д. шасціс^там, сяміс^там, васьміс^там

В. шэсцьс^от, семс^от, восемс^от

Т. шасцюс^тамі, сямюс^тамі, васьмюс^тамі

М. (у, пры, на) шасціс^тах, сяміс^тах, васьміс^тах

Нескладовае й пішацца ў сярэдзіне іншамоўных слоў (у тым ліку і ва ўласных назвах) толькі перад зычнымі: дызайнер, лайнер; Драйзер, Айні.

Гукавое спалучэнне гука й з галоснымі ў запазычаных словах перадаецца ётаванымі галоснымі (як і ў словах уласнабеларускіх): у пачатку слова – ёд, ёгурт, Ёфе, Нью-Ёрк, пасля галоснага ў сярэдзіне слова – маёр, маянэз, раённы, пасля галоснага на канцы слова – фэе, секвая, папая, Мая.

Літара і пасля прыставак на галосны чаргуецца з й у наступных выпадках:

1) у словах з коранем іс-ці, ігр-аць, ім-я, інач-ай: зайсці, выйсці, выйграць, перайграць, займеннік, пайменны, перайначыць, няйначай;

2) у словах займаць, наймаць, пераймаць, перайманне, праймаць.

Пачатковы каранёвы і пасля прыставак на галосны захоўваецца ў наступных выпадках:

1) калі ўтварае склад: заіскрыцца, заіканне, праілюстраваць, праіснаваць, неістотны, Прыіртышша, заінтрыгаваць, у тым ліку калі на і падае націск: заі́грываць, заі́нелы, заі́клівы, і інш.;

2) пасля звыш-, між-, гіпер-, контр-, пан-, пост-, супер-, транс-, фор-: звышідэйны, міжінстытуцкі, гіперінфляцыя, контрыгра, панісламизм, постіндустрыяльны, суперінтэлект, трансіндзейскі, форінжэктар і прыставак, якія пішуцца праз злучок: па-іспанску, па-італьянску.

Пасля прыставак на зычны (у тым ліку іншамоўных дэз-, суб-) літара і чаргуецца з ы: перадынфарктны, абышоў, падыграў, зымправізаваць, дэзынфекцыя, дэзынтэграцыя, дэзынфармацыя, субынспектар. Прэфіксоед экс- пішацца праз злучок, пасля яго і не пераходзіць у ы: экс-інжынер, экс-імпарцёр.

Чаргаванне адсутнічае ў складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на зычны: бортінжынер, санінструктар, педінстытут, гарінспекцыя, палітінфармацыя, дзяржінспектар.

Літара ў (нескладовае) пішацца:

1) у пачатку слова пасля галоснай незалежна ад паходжання лексемы: моцны ўдар, крыкі «ўра», жанчына-ўрач, ва ўніверсітэце, няма ўрану, прыёмка ўтылю;

2) у сярэдзіне слова перад зычнымі: ноўтбук, фаўна, саўна, аўдыякасета, аўра, аўдыторыя, аўдыенцыя, паўза, Браўн, Заўралле (але: траур).

Не скарачаецца у ў літарных абрэвіатурах: РУУС – раённае ўпраўленне ўнутраных спраў.

У канцы запазычаных слоў ненаціскае у не скарачаецца:

фрау, ток-шоу, Ландау, Цеміртау і інш.

Націскны гук у не чаргуецца з ў: Брэсцкая унія, аул, за урнай, купіла унты, сказала «ух ты!», баул, аукаць, Іуда.

Не адбываецца чаргавання ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на -ум, -ус: прэзідыум, калёквіум, вакуум, кансіліум, радыус, страус, анчоус і інш., і вытворных ад іх: прэзідыумны, страусаў, радыусны, калёквіумы.

Вялікая літара у складовая заўсёды пішацца без надрадковага значка (незалежна ад вымаўлення): да Усяслава, за Уралам, Таццяна Уладзіміраўна (але: ехаць па ўральскіх дарогах, за ўзбекам).

Напісанне каранёвых спалучэнняў зн, рц, нц, сл, якія ўтварыліся ў выніку выпадзення д, т, л, заснавана на фанетычным прынцыпе: позна, баразна, сэрца, сонца, разаслаць.

У канцавых спалучэннях каранёвых зд, зг, ст, ск, рд перад суфіксальнымі н, л адбылося выпадзенне сярэдняга зычнага незалежна ад паходжання слова: праязны (праезд), бразнуць (бразгатаць), пасны (пасціцца), абласны (вобласць), кантрасны (кантраст), кампасны (кампост), кантэксны (кантэкст), баласны (баласт), шчаслівы (шчасце), бліснуць (бляск), міласэрны (сардэчны).

Спалучэнне дт на канцы іншамоўных слоў перадаецца праз

т: Рэмбрант, Брант, Шміт, Кранштат.

Змякчальны мяккі знак пішацца пасля з, л, н, с, ц, дз, калі яны абазначаюць мяккія гукі:

1) на канцы слова: шэсць, мядзведзь;

2) у сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным: дзядзька, вязьмо;

3) у сярэдзіне слова перад мяккім зычным, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) гэты зычны становіцца цвёрдым, а папярэдні захоўвае сваю мяккасць: васьмісоты (восьмы), пісьменнік

(пісьмо), разьбяр (разьба), вазьмі (вазьму), бо мяккасць тут не ад суседняга зычнага;

4) у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам 1-й асобы множнага ліку -ма: сядзьма (сядзь), станьма (стань); 2-й асобы множнага ліку -це: кіньце (кінь), будзьце (будзь); перад зваротнай часціцай -ся: намылься (намыль), завесься (завесь);

5) у назоўніках перад канчаткам творнага склону множнага ліку -мі: дзецьмі, грудзьмі, людзьмі; перад суфіксам -чык-, калі слова без яго заканчваецца на мяккі знак: агеньчык (агонь), карэньчык (корань); пасля н перад суфіксам -к- у словах вішанька, песенька, соценька і інш.;

6) перад суфіксам -ск- у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў і ад слова восень: снежаньскі, ліпеньскі, восеньскі (у тым ліку ў суадносных уласных назвах: Чэрвеньскі раён, Ліпеньская школа); у суфіксе -еньк-(-эньк-/-аньк-): маленькі, даражэнькі, прыгожанькі;

7) у сярэдзіне складаных слоў, калі пры адкіданні другой часткі мяккасць апошняга зычнага захоўваецца: шэсцьдзясят (шэсць), чвэрцьфінал (чвэрць), дзевяцьсот (дзевяць);

8) у займенніках і прыслоўях на -сьці: хтосьці, чымсьці, дзесьці;

9) у слове ледзьве (ледзь).

Змякчальны мяккі знак не пішацца:

1) пасля шыпячых ж, ш, дж, ч, р, ц, д, т: дождж, рэжце, Сібір, ноч, мыш;

2) пасля губных б, п, м, ф, в: голуб, стэп, сем, сям'я, верф, В'етнам;

3) пасля з, с, дз, ц перад мяккімі зычнымі, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) абодва зычныя (папярэдні і наступны) становяцца цвёрдымі: дзве (два), косці (костка), маслёнка (масла), чысціць (чысты) ці застаюцца абодва мяккімі: свет (свяціць, светлы, прасвятленне), усмешка (смах, смяяцца, рассмяшыць, смешны);

4) перад суфіксам -ск- у прыметніках, утвораных ад назваў на -нь (у тым ліку ад кітайскіх), якія не звязаны з назвамі месяцаў і словам восень: любанскі, астраханскі, хатынскі, цяньшанскі, чаньчунскі (выключэнне: гданьскі);

5) паміж падоўжанымі зычнымі: Таццяна, насенне, калоссе, суддзя;

6) перад літарай ш: меншы, іншы.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля з, с, дз, ц, л, н перад е, ё, ю, я, і:

1) у словах іншамоўнага паходжання: паштальён, мільён, манпансье, Нью-Ёрк, Фацьян, Лавуазье (выключэнне: бу-лён);

2) ва ўтварэннях ад уласных імёнаў на -ій(-ый) перад суфіксальным -еў(-ев-): Генадзій > Генадзьеў, Генадзьевіч; Васілій > Васільеў, Васільевіч; калі ўласнае імя заканчваецца не на -ій(-ый), а на цвёрды або мяккі зычны, то ва ўтварэннях мяккі знак не пішацца: Генадзь > Генадзевы, Генадзевіч; Васіль > Васілевіч; Арсен > Арсенавіч;

3) пасля л у асабовых формах дзеяслова ліць і вытворных ад яго: лью, лье, нальяце, выльеш.

Апостраф пішацца пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным:

1) пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычны, перад е, ё, ю, я і націскным і: аб'ём, раз'юшаны, уз'яднаць, аб'інець;

2) у сярэдзіне слова пасля губных б, в, м, п, ф, заднеязычных г, к, х, зубных д, т і дрыжачага р перад е, ё, і, ю, я: вераб'і, інтэрв'ю, надвор'е, сям'я, п'юць, В'етнам, Х'юстан, Сант'яга, Мар'ін;

3) у складаных словах з першай часткай двух-, трох-, ча- тырох-, шмат- перад е, ё, ю, я: трох'ярусны, двух'ярусны, шмат'ядзерны, шмат'ёмісты.

Апостраф не пішацца:

1) пасля ў (нескладовага): здароўе, салаўі, шматтраўе, пагалоўе (часам нават на шылдах, афармленне якіх павінна быць узорным, можна прачытаць Заслаў'е (грубая памылка!));

2) у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок: цэхячэйка, дзяржурвыдавецтва, Мінюст, трэд-юніёны.

Скарочаныя часткі ў абрэвіатурах пішуцца так, як у адпаведных поўных словах: гарсавет (параўн. гарадскі савет), прафкам (прафсаюзны камітэт), заапарк (заалагічны парк), член-кар. (член-карэспандэнт), інтэрпал (інтэрнацыянальная паліцыя), а таксама рыбгас, лясгас, галоўурач, вучгас і інш.

Літарныя, гукавыя і змешаныя абрэвіатуры звычайна пішуцца вялікімі літарамі без кропак: ВНУ, НАН Беларусі, ААН.

Калі да абрэвіатуры дадаецца лічба, то яна пішацца праз злучок: ВА3-21, МА3-82.

Пры скланенні абрэвіатур канчаткі пішуцца разам малымі літарамі: рамонт ЦУМа, дысертацыя ў ВАКу, артыкул у ЛіМе. Малыя літары могуць самі ўваходзіць у камбінаваныя абрэвіатуры (напрыклад, БелТА, ЛіМ, БелНДВІ).

Напісанне запазычаных абрэвіатур вызначаецца па слоўніку; поўны сэнсавы беларускі адпаведнік перадае значэнне такіх слоў, а не расшыфроўвае іх: палітрук (палітычны кіраўнік), заўгас (загадчык гаспадарчай часткі), завуч (намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце), бомж (без пэўнага месца жыхарства), спецназ (атрад спецыяльнага прызначэння), ЮНЕСКА (Камісія Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры).

У некаторых абрэвіатурах напісанне можа не адлюстроўваць іх вымаўленне: ТЮГ [цюх], РІВШ [рыўш].

Пры афармленні абрэвіатур і ініцыялаў трэба выкарыстоўваць літару д на месцы гука дз': Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт – БДУ, Дзмітрый Якаўлевіч Бугаёў – Д. Я. Бугаёў.

Праваніс у вялікай і малой літар у Правілах-2008 прысвечана адпаведная глава. Так, з вялікай літары пішуцца:

1) найменні найвышэйшых божстваў (бостваў) у рэлігійных культых, а таксама ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя назвы: Бог, Алах, Яхве; Гасподзь (Усявышні), Усемагутны Бог, Святая Тройца, Бог Айцец, Бог Сын, Бог Святы Дух, Божая (Боская) Маці, Царыца Нябесная, Прасвятая Дзева Марыя і інш.;

2) прыметнікі, утвораныя ад слова Бог: Божы (Боскі) суд, Божы (Боскі) храм, Божая (Боская) міласць;

3) асабовыя імёны (і ўсе словы ў састаўных асабовых назвах, акрамя агульных назваў) заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, а таксама біблейскіх асоб (апосталаў, прарокаў, святых і інш.): Ісус Хрыстос, Буда, Брахма, Іаан Хрысціцель, Святая Царыца Алена;

4) імёны легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў: Антэй, Зеўс, Венера, Пярун, Цмок, але як агульныя назвы: пярун – удар гromу, тытан – волат, іуда (юда) – здраднік, фурыя – злосная істота;

5) уласныя назвы ўяўных і казачных істот, герояў літаратурных твораў: Чырвоная Шапачка, Калабок, Снягурка, Дзед Мароз, Буцэфал, Баба Яга, Пегас і інш., але як агульныя назвы: буцэфал – стары конь, дзед мароз – ёлачнае ўпрыгожанне;

6) агульныя назвы істот, а таксама з'яў і прадметаў, калі яны персаніфікуюцца, выступаюць у ролі імёнаў літаратурных твораў (у казках, байках і інш.): Мядзведзь, Воўк, Ліса (Ліска), Каза-дзераза, Сарока-белабока, Сонца, Праўда, Крыўда, Саломінка, Лапаць і інш.

З малой літары пішуцца:

1) слова бог (гасподзь) ва ўстойлівых выразх, звязаных з выказваннем розных пачуццяў, з адценнем прастамоўнасці, а не са зваротам да Бога як найвышэйшага боства паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў: божа (божачка) ты мой, бог яго ведае, дай божа, бог з табой, крый бог, а таксама алах з ім і інш.;

2) слова бог з агульным значэннем ‘боства’ ў спалучэнні з асабовай назвай або з назоўнікам з агульным значэннем у родным склоне: старажытны славянскі бог Пярун, бог сонца – Дажбог, Сварог – бог неба;

3) агульныя назвы ўяўных істот: архангел, анёл, фея, муза, дамавік, русалка, здань, хут, ваўкалак, гном, троль і інш.

У найменнях пасад і званняў, ветлівых зваротах і спецыяльных абазначэннях з вялікай літары пішуцца:

1) словы або спалучэнні слоў, якія з’яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Міністр адукацыі Рэспублікі Беларусь, Папа Рымскі, Кароль Іорданіі, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі. У неафіцыйных тэкстах без указання на канкрэтную асобу словы прэзідэнт, міністр, старшыня пішуцца з малой літары;

2) словы або спалучэнні слоў, якія з’яўляюцца назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных узнагародах Рэспублікі Беларусь і іншых краін (акрамя слова кавалер): Герой Беларусі, Герой Савецкага Саюза, Герой Сацыялістычнай Працы, але: Георгіеўскі кавалер, кавалер ордэна Ганаровага Легіёна.

Словаўтваральныя нормы

Веданне законаў словаўтварэння, якія дэманструюць адметнасць той ці іншай мовы, забяспечвае правільнасць маўлення. Словы ў беларускай мове ствараюцца па пэўных мадэлях. У сваю чаргу запазычаныя словы, адаптуючыся, таксама падпарадкоўваюцца словаўтваральным нормам беларускай мовы. Так, у Правілах-2008 звяртаецца ўвага на ўжыванне дзеяслоўнага суфікса -ірава-(-ырава-), выкарыстанне якога мае абмежаваны характар. Гэты фармант можа быць ужыты:

1) калі без яго ўзнікае аманімія адпаведных дзеясловаў з дзеясловамі з фармантам -ава-(-ява-): буксіраваць – буксаваць, газіраваць – газаваць, парыраваць – параваць, паніраваць – панаваць, камандзіраваць – камандаваць і інш.;

2) калі дзеяслоў без -ір-(-ыр-) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць: лавіраваць, курыраваць, гарманіраваць, фантазіраваць, сервіраваць і інш.;

3) калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: зандзіраваць, манціраваць, юсціраваць, дэкаціраваць і інш. У некаторых выпадках магчыма выкарыстанне паралельна дзвюх формаў: калькіраваць – калькаваць, акупіраваць – акупаваць, базіраваць – базаваць.

Відавочна, што сістэматызацыя моўных фактаў у межах прыведзенай словаўтваральнай мадэлі забяспечвае культуру маўлення, у прыватнасці яе дакладнасць, чысціню, мілагучнасць. Патрабуе каментарыяў ужыванне дзеяслоўнага суфікса -ава- (-ява-): ён пішацца ў інфінітыве і ў формах прошлага часу тады, калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы страчваюць гэты суфікс і заканчваюцца на -ую(-юю): даследую – даследаваць, камандую – камандаваць, пакутую – пакутаваць, рэкамендую – рэкамендаваць і г. д. Калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы заканчваюцца на -ваю, то ў інфінітыве і ў прошлым часе пішацца суфікс -ва: загадваю – загадваць, расказваю – расказваў.

Галосная я перад суфіксам -н- пішацца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў на -яць: засеяць – засеяны, развешаць – развешаны, аблаяць – аблаяны.

Прыстаўкі су- і са- таксама часам ужываюцца без уліку значэння слоў, магчыма, таму новыя правілы якраз і акрэсліваюць шэраг патрабаванняў, якія трэба ўлічваць пры выбары гэтых марфем. Так, прыстаўка супішацца:

- 1) у назоўніках, дзе су- выдзяляецца толькі гістарычна: супынак, сувязь, сусед;
- 2) у новых утварэннях (прыстаўка мае значэнне сумеснасці), калі ёсць слова і без су-: сукіраўнік, суапакун, сувыканаўца, суродзіч, сунаймальнік;
- 3) у словах, якія без су- не ўжываюцца: суквецце, сугучча, сумежжа, суладдзе.

Прыстаўка са- пішацца:

- 1) у тых назоўніках, дзе прыстаўка выдзяляецца толькі гістарычна: сабор, савет;
- 2) у запазычаных словах і кальках (пераважна з рускай мовы) на месцы о: саіскальнік, сакурнік, сатрапезнік;
- 3) у тых дзеясловах, у якіх са- з'яўляецца варыянтам с-(з-) (перад збегам зычных): сажмурыць, сасватаць, састыкавацца.

Беларуская мова мае шэраг слова- і формаўтваральных афіксаў, якія дэманструюць яе адметнасць, на што і звяртае ўвагу мовазнаўца П. У. Сцяцко [64]:

1) рускім назоўнікам на -тель адпавядаюць лексемы з суфіксамі -льнік, -нік, -ец(-ца), -овец(-аўца), -чык, -шчык, -ун, -іт, -ар, -аль, -ач, -к-, -ыр: прадпрымальнік, уладальнік, пакупнік, усынаўляльнік, вынаходнік, вандроўнік, жылец, даследчык, вяшчун, жыхар, лекар, цяляр, уцякач, глядач, чытач;

2) пры ўтварэнні назваў асоб замест субстантывавальных дзеепрыметнікаў на -ач- (-яч-), -уч-(-юч-), -уц-(-юц-), -уш- тыпу гаворачы, вядучы, пацярпеўшы і да т. п. мэтазгодна выкарыстоўваць уласцівыя беларускай мове суфіксы: апавядальнік, вядоўца, выканаўца, пацярпелы;

3) найбольш прадуктыўным памяншальна-ласкавым фармантам назоўнікаў з'яўляецца суфікс -ечк-(-ачк-) (параўн.: бел. дочачка – руск. доченька, бел. дзядзечка – руск. дяденька, бел. галовачка – руск. головушка і інш.);

4) суфікс -ян-(-ан-) утварае назоўнікі – назвы маладых істот (параўн.: бел. зубраня – руск. зубрёнок, бел. кураня – руск. цыплёнок, бел. бусляня – руск. аистёнок, бел. сланяня – руск. слонёнок і інш.);

5) пры ўтварэнні адносных прыметнікаў варта выкарыстоўваць суфіксы -ав-(-ёв-/-ов-/-ев-), -ін-: веснавы/вясновы, зімовы замест вясенні, зімні;

6) на месцы рускага суфікса -онн- ужываецца суфікс -н-: арганізацыйны, сенсацыйны, аперацыйны, рэгістрацыйны, рэстаўрацыйны;

7) рускаму фарманту -чат- у беларускай мове адпавядае шэраг фармантаў, найбольш ужывальныя з іх – -ав-, -ават-, -іст-,

-аст-: бел. рассыпісты – руск. рассыпчатый, бел. сеткавы – руск. сетчатый, бел. складкавы – руск. складчатый, бел. ігалкаваты – руск. игольчатый і г. д.;

8) замест суфіксаў -цельн-(-іцельн-), -чн- трэба выкарыстоўваць фарманты -льн-, -н-, -ч-, -лів-: глядзельны, адукацыйны, недаверлівы, помслівы, грэміравальны, трэніравальны;

9) зборныя лічэбнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў -ой-, -ер-(-ёр-), але толькі ад лічэбнікаў два – дванаццаць уключаючы такія дэрываты могуць ужывацца ва ўсіх стылях (дво́е, чацвё́ра, дзяв'я́цера, двана́ццацера), іншыя ўтварэнні (васямна́ццацера, дваццáцера) маюць размоўную афарбоўку;

10) функцыю дзеяслоўнай прыстаўкі у- выконвае шэраг прыставак (параўн.: бел. выдаляць – руск. удалять, бел. адбыць, выбыць – руск. убыть, бел. паважаць – руск. уважать, бел. заплаціць – руск. уплатить, бел. збегчы – руск. убежать).

Асобна трэба спыніцца на ўтварэнні прыметнікаў ад географічных назваў і ад прозвішчаў. Як адзначае І. Я. Лепешаў, прыметнікі на -інскі(-ынскі) утвараюцца ад назваў на -ін(-ын): Шамякін – шамякінскі, Вялюгін – вялюгінскі, Шчучын – шчучынскі, Валожын – валожынскі; прыметнікі на -оўскі ўтвараюцца ад назоўнікаў з націскным канчаткам: Масты – мастоўскі, Літва – літоўскі, Крапіва – крапівоўскі, Стаўбцы – стаўбцоўскі.

Націск у такіх прыметніках захоўваецца, як правіла, на тым складзе, на якім ён быў у адпаведным назоўніку: Купала – купалаўскі, Кóлас – кóласаўскі, Шагáл – шагáлаўскі, Шаўчэ́нка – шаўчэ́нкаўскі, Леў Талсто́й – л’еў-талсто́ўскі, Ясе́нін – ясе́нінскі, Та́нк – та́нкаўскі (але: Бры́ль – бры́льскі).

У адносных прыметніках, утвораных ад географічных назваў, націск бывае рухомы і нерухомы: ён можа захоўвацца на той самай марфеме (Талачы́н – талачы́нскі, Маладзё́чна – маладзё́чанскі), сыходзіць з кораня на інтэрфікс (Лё́тцы – лятча́нскі, О́рша – арша́нскі, Слúч – случа́нскі), з канчатка на корань (Ака́ – а́кскі), перамяшчацца ў межы кораня з аднаго склада на другі (Еўпато́рыя – еўпатары́йскі, Беразіно́ – беразі́нскі, Барадзіно́ – барадзі́нскі).

У беларускай мове пашыраны канструкцыі з прыналежным прыметнікам, напрыклад: руск. дневник Алеси – бел. Алесін дзённік. Пры ўтварэнні такіх прыметнікаў трэба памятаць, што ў беларускай мове, у адрозненне ад рускай, суфіксы -оў, -аў, -еў, -ёў далучаюцца да асноў назоўнікаў мужчынскага роду (Пецеў, Колеў, Весеў, Валодзеў, бацькаў, дзядулеў, сынаў), а суфіксы -ін, -ын – да асноў назоўнікаў жаночага роду (даччын, жончын, Валін, Наташын, сяброўчын). Вынікам няведання гэтага правіла з’яўляюцца інтэрферэнтныя памылкі тыпу Пецін, Мішын, Васін, Толін і г. д. Няправільнымі з’яўляюцца таксама формы з суфіксам -яў тыпу Пецяў, дзядуляў.

Лексічныя нормы

Лексічныя нормы патрабуюць правільнага выкарыстання слоў у адпаведнасці з іх значэннем (рэальным зместам), спалу- чальнасцю, стылістычнай афарбоўкай. Безумоўна, не ўсе словы, што функцыянуюць у беларускай мове, уласцівы яе літаратурнай форме, а гэта значыць, што ўжыванне іх не заўсёды з’яўляецца нарматыўным. Так, не характэрны для літаратурнай мовы ды- ялектныя (картопля, гарэх, чытаець) і прастамоўныя (пля- вузгаць, гваздануць) словы. Сфера іх ужывання вызначаецца нарматыўнымі слоўнікамі і функцыянальна-стылістычнай нормай мастацкага стылю. Параўнаем: *Каханая, зірні на месяц, / Зірні, але не з*

поснай мінай, / Бо ён у бляску столькі месціць / Маіх найлепшых успамінаў; Што ты робіш, вырадак?! На святы калодзеж пляваць!.. (А. Дудараў). У першым прыкладзе аўтар неапраўдана ўжывае стылёва зніжаны выраз *посная міна* ў адносінах да каханай, а ў другім – прастамоўнае *вырадак* дапамагае персанажу выказаць негатыўныя адносіны.

Слова дзякуючы свайму лексічнаму значэнню і сінтаксічным сувязям з’яўляецца сродкам камунікацыі. Калі лексічная норма парушана, то працэс маўленчых зносінаў ускладняецца. Адпаведна ўзнікаюць розныя тыпы памылак, якія кваліфікуюцца як моўныя. Найчасцей сустракаюцца наступныя парушэнні:

1) ужыванне слова з неўласцівым значэннем праз няведанне яго нарматыўнай семантыкі, а таксама ў выніку парушэння спалучальнасці: *Наш саюз амаль распаўся, / Паміж намі – часу цень. / Я з узростам закахаўся / У святло, у ясны дзень;*

2) змешванне слоў паранімічнай пары пры неразмежаванні іх семантыкі: *Еўфрасіння Полацкая ў 12 год нічога нікому не сказала, пастрыглася і пайшла ў манастыр* (З сачыненняў);

3) ужыванне мнагазначнага слова ў недастатковым, недасканалым моўным кантэксце, што прыводзіць да двухсэнсоўнасці: *І вось там, у агні, нешта запішчэла, засквірчэла, засіпела... Сала пацямнела і пачало слязіцца.*

Ад гэтага тыпу памылак трэба адрозніваць такія стылістычны прыём, як *зеўгма* (пэўнае слова паўтараецца два-тры разы, але кожны раз з новым значэннем): *Тут гуло калісь маё вяселле – / Падышло, каб «горка» крыкнуць мне! / Палынам ківаю згодна – горка, / Горка, як ніколі не было* (М. Мятліцкі).

Пры *зеўгме* двухсэнсоўнасць з’яўляецца мэтай аўтарскай задумы; двухсэнсоўнасць неабходна, каб узмацніць экспрэсію радка праз сугучча *амонімаў* ці праз *магчымасць збліжэння ў кантэксце розных значэнняў аднаго слова*;

4) ужыванне *русізмаў*: *Пачаў паціху наладжваць гандаль лякарствамі; Адказнасць прадугледжана за разарэнне і разбурэнне жылля птушак* (З газеты);

5) *выкарыстанне лексічных анахранізмаў* – лексем, якія не адпавядаюць кантэксту часу: *Францыск Скарына знайшоў сабе спонсараў* (З сачыненняў).

Лексічная норма заўсёды адлюстроўвае змены ў жыцці грамадства, таму пэўнае слова, якое актыўна функцыянуе на сучасным этапе развіцця мовы, можа быць у хуткім часе ўжо незапатрабаваным. Словы, што былі ў

пасіўным запасе, могуць вяртацца ў мову па розных прычынах. Напрыклад, назвы рэлігійных свят і абрадаў доўгі час падаваліся ў раздзеле «Пасіўная лексіка» і запісваліся з малой літары. Сёння ж словы Каляды, Дзяды, Вялікдзень, Купалле і іншыя складаюць частку актыўнага запасу беларускай мовы.

Лексічныя анахранізмы адлюстроўваюць вузкі круггляд асобы, што праяўляе сябе і праз мову: *«Хатынская аповесць» пачынаецца з таго, што франтавыя баевікі...*

У мастацкім стылі, калі гаворка ідзе не пра стылізацыю, а пра стварэнне стылістычных эфектаў, могуць змешвацца розныя пласты лексікі, напрыклад, сучасны і ўстарэлы, і гэта будзе стылістычна апраўдана: *Эх, сонечныя гурбы, / Калі вас намяло. / Пасіверылі вусны / І выцвіла чало* (Н. Гілевіч).

Значэнне і стылістычная афарбоўка слова патрабуюць пільнай увагі апавядальніка яшчэ і таму, што слова не існуе ў тэксе ізалявана, яно ўступае ў сувязі з шэрагам іншых лексем. Прычым блізкія па значэнні словы могуць па-рознаму кіраваць дапаўненнямі: удзяліць увагу пашырэнню – звярнуць увагу на пашырэнне, здзівіліся з факта – былі здзіўлены фактам.

Парушэннем лексічнай нормы з'яўляецца ўжыванне ў маўленні блізкіх па сэнсе слоў: *дзесяць чалавек студэнтаў, у чэр вені месяцы, памятны сувенір, доўгі і працяглы тэрмін, мая аўтабіяграфія*. Такая памылка кваліфікуецца як плеаназм і ўзнікае праз неахайнае ці няўважлівае стаўленне да мовы. На жаль, яна ўласціва не толькі нязмушанаму вуснаму маўленню, але і пісьмоваму, напрыклад, мове мастацкай літаратуры: *...[Мішэль] і мяне, тутэйшага абарыгена, заўважыў; Магчыма, там спасцігну глыбіню і шчырасці, і нізкага падману*.

Аднак варта ўлічваць, што з мэтай узмацнення экспрэсіі радка пісьменнікі могуць выкарыстоўваць так званы «ўяўны плеаназм», які з'яўляецца стылістычным прыёмам: *Хачу імчаць на быстрым скакуне, / Але скажы: дзе табуны начуюць...* (Р. Барадулін).

Важнай умовай маўленчай культуры асобы з'яўляецца ўмелае выкарыстанне сінонімаў. Веданне блізкіх па значэнні слоў дазваляе пазбегнуць паўтораў, удакладніць змест паняцця, выказаць адносіны апавядальніка да прадмета гутаркі: *Возера зноў зрабілася ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай* (В. Вольскі); *Тут жа, – выштурханая на бераг мноствам бурных прыбояў, парохнее, петрае на сонцы разбітая лодка* (Я. Брыль).

Аднак нанізванне (ампліфікацыя) сінонімаў часам можа быць стылістычна не апраўданым. Як правіла, гэта здараецца пры няўменні дакладна, а часам і лагічна выказаць думку, пры неразмежаванні сэнсавых нюансаў у семантычных/семантыка-стылістычных сінонімах, пры няўдалым выбары слова з сінанімічнага рада: *Тое, што занадта ці празмерна, часта выглядае хлуснёю; Там жывуць дзве пары лебедзяў і цэлая зграя качак, зразумела, дзікіх* (3 газеты); *Душа-гармонік, што ж ты сціх / З няпамятных часоў? / І не чуваць нідзе тваіх / Басоў і галасоў; Ён быў заўсёды рыжым і крайнім* (3 газеты).

Значэнне слова, як і стылістычная афарбоўка, вызначае яго спалучальнасць, таму варта памятаць, што нельга ўзводзіць лаз-ню ці будаваць будынак.

Для выражэння кантрасных думак і пачуццяў у маўленні могуць выкарыстоўвацца словы з супрацьлеглым значэннем – антонімы: *Былі часамі святam будні, / А святы буднямі былі...* (С. Грахоўскі).

Пры аналізе асаблівасцей ужывання названага пласта лексікі ў маўленні можна адзначыць розныя недакладнасці, напрыклад, адсутнасць у антанімічнай пары супрацьлеглай семантыкі, нематываваны аксюмаран: *Такая плынь жыцця і вір / Зямных трагедый і іроній; Пры забеспячэнні незабеспечанасці вёсак маладымі спецыялістамі паўстаюць пытанні* (3 газеты).

Лексічныя памылкі скажаюць сэнс выказвання, робяць выклад думкі абсурдным, камічным, што, у сваю чаргу, зніжае інфармацыйную і эстэтычную каштоўнасць тэксту любога стылю: *Як гэта?! У адносінах да мяне была дапушчана несправядлівасць! Я хачу яе аднавіць* (3 газеты); *Спазніўся дождж – было спачатку слова. / А безгалоўе паспрыяе мне / Жыццё асэнсаваць усебакова*. Прачытаўшы прыведзеныя і падобныя да іх радкі, хочацца параіць аўтарам часцей звяртацца да тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, каб не ўзнікала жадання жыць безгалова і аднаўляць несправядлівасць у адносінах да сябе.

Фразеалагічныя нормы

Фразеалагічныя нормы рэгулююць ужыванне ўстойлівых выразаў у адпаведнасці з іх значэннем, з улікам стылістычнай афарбоўкі, а таксама ў пэўнай, прынятай форме і, што вельмі важна, з улікам іх валентнасці.

Фразеалагізмы – багаты пласт беларускай мовы, які забяспечвае яе выразнасць, багацце, дакладнасць. Выкарыстоўваючы такія выразы ў нязменным, замацаваным моўнай практыкай выглядзе, аўтары рэалізуюць іх узуальную (usus – лац. ‘норма’) функцыю: *Як па зорках, па расе / Твой*

апошні шлях праляжа. / Памірай, а жыта сей. / Рунь пра сейбіта раскажа (А. Сус); Г а с т р ы т : – *Добра жыве... І дома і замужам... Ну, чаго глядзіш? Усё адно буду хадзіць да цябе... Хадзіў і буду... І што я ў цябе такі ўлюбёны?* (Маладым пеўнем пахадзіў па хаце. Васіль назірае за ім. Спыніўся). –

Васіль, хочаш з глузду з’ехаць? В а с і л ь: *Хачу* (А. Дудараў).

Пісьменнікі і публіцысты часта падыходзяць творча да ўжывання ўстойлівых выразаў, пашыраючы іх кампанентны склад, выкарыстоўваючы толькі вобразную аснову выразаў, змешваючы дзве адзінкі ў адзін выраз з новай семантыкай, ствараючы незвычайны кантэкст, надаючы вядомым выразам абноўленае гучанне і г. д. І гэта, як вядома, не памылковае ўжыванне фразеалагізмаў, а выкарыстанне іх з аўтарскай (аказіяльнай) функцыяй: *Заходзіць сонца. Бусел вяртаецца з купінай у дзюбе. Век жыві – век будуйся* (Я. Брыль); *Цішэй едзеш – далей будзеш. Ад таго месца, куды едзеш; Кажуць, што ў людзей грошай – куры не клююць. Сапраўды, бо няма ўжо ні курэй, ні грошай; Студэнты таксама вучацца на сваіх памылках, але ўжо ў іншых ВНУ* (З газеты).

Аднак фразеалагічныя «эксперыменты» могуць быць няўдалымі, калі, напрыклад, разбіваючы структуру фразем, не ўлічваючы іх спалучальнасць і семантыку, аўтары пазбаўляюць тэксты эстэтычнай вартасці: *І кожны ад грабляў сваіх разумнее, / Чужыя памылкі – не ў лік; Сэрца ссе ўспамінаў соску, / Дзе мінулага плынь цячэ; Тут, у палескай глыбі, / Ночы, хоць вока згубі. У першым прыкладзе выкарыстана вобразная аснова фраземы наступіць на граблі, у другім – фразема плынь мінулага пастаўлена ў спецыфічны неэстэтычны кантэкст, у трэцім – заменены кампанент выкалаць (вока) на згубіць. Як бачна, парушэнне адзінства вобразнай сістэмы ўстойлівых выразаў і кантэксту надае маўленню неапраўданы камізм, неадпаведную зместу твора эмацыянальную афарбоўку і зацямняе сэнс выказвання.*

Скажаць сэнс фраземы можа неадпаведны ёй кантэкст і тады, калі праяўляецца першаснае значэнне выраза. Узнікае памылка, якая кваліфікуецца як двухсэнсоўнасць: *Алена Віктараўна з кута ў кут мерала пакой. Узнікае пытанне: жанчына хадзіла па пакоі ці вымярала яго плошчу? Прывядзём прыклад другога віду двухсэнсоўнасці: Чаравічкі Анюціны, туфелькі, боцікі... / Як птушаняткі, раскрылі роцікі. / Ціўкаюць у куточку, Хочацца есці. / Што ж ім, бедным сіроткам, прынесці? У прыведзеных радках назіраем адваротную з’яву: аўтар выкарыстоўвае выраз з прамым значэннем, аднак праз няўдалы кантэкст «ажывае» яго пераноснае,*

другаснае значэнне: кажуць, што абутак хоча есці, калі ён парваны, зношаны. Прыходзіцца задумвацца, што ж хацеў сказаць паэт.

Фраземы маюць спецыфічныя арфаграфію, пунктуацыю, націск, якія могуць не адпавядаць сістэмным адносінам у мове. Пры ўвядзенні фразем у тэкст трэба памятаць пра:

1) адсутнасць вялікай літары ў выразах тыпу дамоклаў меч, ахілесавы пяты, як піліп з каняпель;

2) спецыфічнае напісанне асобных структурных кампанентаў: збоку прыпёку, пачым фунт ліха;

3) адсутнасць коскі пры паўторных злучніках (і нашым і вашым, ні ўзад ні ўперад, то бокам то скокам, ні рыба ні мяса), а таксама перад злучнікамі як, што, нібы, якія пачынаюць фразему/стаяць у яе сярэдзіне: спіць як пшаніцу прадаўшы; памінай як звалі; крывіцца як серада на пятніцу; не адасабляюцца коскамі фраземы, што паходзяць з дзеепрыслоўных зваротаў: прызнаўся паклаўшы руку на сэрца; дзеці раслі на лес гледзячы;

4) адсутнасць двукосся пры афармленні фразем. Няправільна аформлены ўстойлівыя выразы ў наступных прыкладах: Начальнік звернуў выклікаў Назара на «дыван» і «стружку» зняў; – *І не ад такога «дах» зносіць, – адказаў другі і піхнуў нагой прэдняю лаўку* (З газеты). Калі прыняць такое афармленне, то прыйдзеца ўсе метафары запісваць у двукоссі: восень «плача», цягнік «ідзе», у такім выпадку радок стане праясным, неэстэтычным, а само напісанне – неправамерна ўскладненым.

Аналізуючы правільнасць выкарыстання фразеалагізмаў у функцыянальных стылях, трэба памятаць пра аб'ект фразеалогіі, якая вывучае як уласна фраземы, у тым ліку праклёны, так і прыказкі, крылатыя выслоўі, афарызмы і інш.

Марфалагічныя нормы

Марфалагічныя нормы ў сістэме розных часцін мовы даволі падрабязна апісаны ў граматыках для школ і ВНУ. Аднак білінгвізм, унутрымоўная марфалагічная варыянтнасць, сэнсавыя нюансы ў словах, уплыў дыялектаў і рускай мовы абцяжарваюць засваенне гэтых нормаў.

Марфалагічныя нормы ў сістэме назоўніка. Пэўныя цяжкасці выклікае катэгорыя роду назоўнікаў, што звязана з наяўнасцю варыянтаў родавых форм. У сучаснай беларускай літаратурнай мове варыянтных родавых пар няшмат (вучоныя адзначаюць каля ста). Як нарматыўныя слоўнікамі дазваляюцца варыянтныя родавыя формы прастор – прастора, гармонік – гармонь, бярога – бярог, зала – зал, замша – замш, клавіша – клавіш,

перыфра- за – перыфраз, прычасце – прычасць, салата – салат, таполя – топаль, шчаўе – шчавель, каромысел – каромысла. Практыка паказвае, што ў маўленні перавага аддаецца ўсё ж формам жаночага роду. Асобныя варыянтныя родавыя формы адрозніваюцца сферай выкарыстання: санаторый (агульнаўжывальнае) – санаторыя (устарэлае), сахарын (агульнаўжывальнае) – сахарына (размоўнае).

Пры вызначэнні роду нязменных запазычаных назоўнікаў улічваецца іх семантыка. Назоўнікі мужчынскага роду – назвы асоб мужчынскага полу, жывых істот (аташэ, канферансье, маэстра, рэферы; фламінга, гну, какаду, шымпанзэ); назоўнікі жаночага роду – назвы асоб жаночага полу (фрау, міс, місіс, пані); назоўнікі ніякага роду – агульныя назвы неадушаўлёных прадметаў (кашнэ, паліто, жэле, жалюзі, бюро, журы). Рэдкія лексемы захоўваюць род, які маюць назоўнікі – родавыя найменні (цэцэ – муха (ж. р.), івасі – рыба (ж. р.)).

Род уласных нязменных назваў вызначаецца па агульным назоўніку: Дэлі (м. р.) – горад, Янцзы (ж. р.) – рака, Конга (ж. р.) – рака, дзяржава, Антарыё (н. р. або ж. р.) – возера і правінцыя.

Род суб'ектыўна-ацэначных формаў назоўнікаў супадае з родам пачатковай формы: ручышча (ж. р.) – рука, галавішча (ж. р.) – галава, дамішча (м. р.), насішча (м. р.), нажышча (ж. р., калі ад нага, і м. р., калі ад нож).

Асноўнай прычынай адхіленняў ва ўжыванні родавых формаў з'яўляецца ўплыў рускай мовы, у якой такія назоўнікі адносяцца да іншага роду.

Так, напрыклад, у беларускай мове мужчынскі род маюць наступныя назоўнікі: гваздзік, боль, валяр'ян, дроб, жывапіс, медаль, мазоль, накіп, насып, палын, перапіс, распіс, летапіс, запіс, подпіс, поступ, сабака, стэп, туфель, цень, шаль, шынель: белы гваздзік, моцны боль. У рускай мове ўсе яны жаночага роду: белая гвоздика, сильная боль.

У беларускай мове назоўнікі яблык, капыт мужчынскага роду, а ў рускай – ніякага: яблоко, копыто.

У беларускай мове словы гусь, кафля, табака жаночага роду, у рускай – мужчынскага: гусь, кафель, табак.

У беларускай мове назоўнік брыво ніякага роду, у рускай – жаночага – бровь.

Да назоўнікаў ніякага роду адносяцца таксама назвы маладых істот: бусляня, ягня, кацяня, шчаня, дзіця, у рускай мове яны мужчынскага роду: аистёнок, ягнёнок, котёнок, щенок, ребёнок. Што да назоўнікаў, якія маюць

у структуры ацэначныя суфіксы ішч-а(-ышч-а), -іск-а (-ыск-а): дамішча, халадзішча, вятрыска, даміска, то яны будуць мець такі самы род, як і адпаведныя назоўнікі без суфіксаў: дом, холад, вецер – мужчынскі род.

Род нязменных складанаскарочаных назоўнікаў, у тым ліку абрэвіатур, трэба вызначаць па апорным слове адпаведнага словазлучэння: ДАІ (ж. р.) – дзяржаўная аўтамабільная інспекцыя; ААН (ж. р.) – Арганізацыя Аб'яднаных Нацый; СПБ (м. р.) – Саюз пісьменнікаў Беларусі. У зменных аналагічных назоўніках род вызначаецца па канчатках: ЦУМ (м. р.) – ЦУМам, у ЦУМе, ЦУМу; ЛіМ (м. р.) – ЛіМа, ЛіМам, у ЛіМе.

У беларускай мове часам не супадае род зменных уласных і адпаведных ім агульных назоўнікаў, якія адлюстроўваюць рода-відавую суаднесенасць назваў: горад (м. р.) Гродна (н. р.), рака (ж. р.) Нёман (м. р.), часопіс (м. р.) «Полымя» (н. р.), возера (н. р.) Нарач (ж. р.). Такія ўласныя назоўнікі скланяюцца ці не скланяюцца ў залежнасці ад наяўнасці/адсутнасці родавай назвы: на рацэ Нёман, на Нёмане; у возеры Нарач, у Нарачы.

Пэўныя цяжкасці выклікае катэгорыя ліку назоўнікаў. Гэта звязана найперш з тым, што ў беларускай і рускай мовах лік сугучных назоўнікаў падобнай марфемнай будовы часам не супадае: бел. клопат (адз. л.) – руск. хлопоты (мн. л.); бел. чарніла (н. р., толькі адз. л.) – руск. чернила (толькі мн. л.); бел. дзверы, грудзі (мн. л.) – руск. дверь, грудь (адз. л. і мн. л.); бел. каноплі, крупы (толькі мн. л.) – руск. конопля, крупа (толькі адз. л.); бел. суніцы, брусніцы, маліны, ажыны, клубніцы, галубіцы, чарніцы (найчасцей у мн. л.) – руск. земляника, брусника, малина, ежевика, клубника, голубика, черника (адз. л.).

У выніку дзеяння ўнутрымоўнай аналогіі часам ужываюцца няправільныя формы множнага ліку назоўнікаў пяро, промень/прамень, бервяно, камень, колас, карань, палена, крыло, ліст. Правільныя формы множнага ліку ад пералічаных і падобных назоўнікаў наступныя: пёры, промні/прамені, бярэны, камяні, каласы, карані, палены, крылы, лісты. Памылковыя формы: пер'і, праменні, бярэнні, каменні, калоссі, карэнні, крыллі, лісці. Ад тых жа самых назоўнікаў утвараюцца і адзіночналікавыя формы зборных назоўнікаў: пер'е, праменне, бярэннае, каменне, калоссе, карэнне, крылле, лісце (зборныя назоўнікі не маюць формаў множнага ліку!).

Рэчыўныя і абстрактныя назоўнікі, якія ў літаратурнай мове маюць форму адзіночнага ліку, у навуковым і мастацкім маўленні могуць

ужывацца ў форме множнага ліку з пэўнай мэтай: блакітныя гліны, сыпучыя пяскі, лячэбныя гразі, дасканалыя густы, маладыя таленты, шумы ў сэрцы.

Скланенне назоўнікаў – адно з самых складаных пытанняў для многіх носьбітаў мовы.

Так, пры скланенні назоўнікаў першага скланення важна памятаць, што ў давальным і месным склонах канчаткі супадаюць:

- канчатак -і маюць назоўнікі з мяккай асновай: зямлі, хвалі, песні;
- канчатак -е – назоўнікі з асновай на г, х, якія чаргуюцца з з', с':
страха – страсе, нага – назе, крыга – крызе;
- канчатак -ы – назоўнікі з асновай на зацвярдзелы і на к, які чаргуюцца з ц: гутарка – гутарцы, мяжа – мяжы, сцежка – сцежцы, сястра – сястры, але пад націскам -э: шчака – шчацэ, рука – руцэ, рака – рацэ.

Нazoўнікі другога скланення мужчынскага роду ў родным склоне маюць у залежнасці ад семантыкі канчаткі -а(-я) або -у(-ю).

Канчатак -а(-я) маюць назоўнікі, што называюць:

- канкрэтныя прадметы: стала, алоўка, медаля;
- асоб і жывых істот: салаўя, сябра, чалавека;
- установы, арганізацыі, прадпрыемствы: універсітэта, ліцэя, саюза, прафкама;
- геаграфічныя назвы, населеныя пункты, астранамічныя паняцці: Мінска, пасёлка, Месяца, Сожа;
- навуковыя тэрміны, адзінкі вымярэння даўжыні, вагі і інш.:
кораня, суфікса, метра, літра, сюжэта, рубля;
- танцы, гульні, іх часткі: тэніса, турніра, вальса, тура, балета, але:
спорту, батэрфляю;
- прамежкі часу: года, тыдня, жніўня, сезона, але: веку, абеду,
ранку;
- органы, часткі цела чалавека і жывых істот: носа, рота, языка,
але: твару.

Канчатак -у(-ю) маюць назоўнікі, што называюць:

- зборныя прадметы, у тым ліку расліны – травы і кустовыя:
калектыву, бярэзніку, бэзу, чабору, верасу;
- рэчывы, хімічныя злучэнні: алею, соку, рысу, шоўку, але: хлеба,
аўса, жайтка;
- абстрактныя паняцці, апрадмечаныя якасці, дзеянні, стан:
таленту, смеху, блакіту, даходу, разліку;
- прасторавыя паняцці: лугу, краю, шляху, лесу;

- з’явы прыроды і стыхійныя бедствы: інею, граду, ветру, грому, галалёду, урагану;
- грамадскія фармацыі, навуковыя плыні, тэорыі, падзеі: рамантызму, гуманізму, дарвінізму, фэсту, фестывалю;
- захворванні: грыпу, апендыцыту, інфаркту;
- стравы: гуляшу, супу.

Мнагазначныя назоўнікі могуць абодва канчаткі: -а(-я) і -у(-ю) у залежнасці ад кантэксту: час лістападу – сёмага лістапада; беларускага народа (‘нацыя, насельніцтва краіны’) – на плошчы сабралася шмат народу (‘сукупнасць людзей увагуле’); слухалі маладога талента (‘чалавек з надзвычайнымі здольнасцямі’) – яму не хапае таленту (‘надзвычайныя прыродныя здольнасці’); каля пятага пад’езда – не было пад’езду да вёскі; сустрэліся каля клёна, ясеня, дуба – мэбля з клёну, ясеню, дубу.

Канчатак -у выкарыстоўваецца таксама пры назоўніках ва ўстойлівых выразях з году ў год, з веку ў век, ні следу ні знаку, даць маху, з’ехаць з глузду, ні роду ні племені.

Пільнай увагі патрабуе месны склон назоўнікаў мужчынскага роду другога скланення, калі выбар канчатка залежыць і ад семантыкі слова, і ад тыпу асновы.

Так, канчатак -е маюць назоўнікі з асновай на цвёрды (сне, сталае), неасабовыя назоўнікі з асновай на г, х, якія чаргуюцца з з’, с’ (снезе, кажусе, лузе, парозе); канчатак -у(-ю) – асабовыя назоўнікі адпаведна з асновай на зацвярдзелы ці мяккі (Рыгору, чытачу, Багдановічу, герою), а таксама неасабовыя назоўнікі з асно- вай на к (у друку, пры лясочку), назоўнікі на г, х, якія не чаргуюцца з з’, с’: назвы абстрактных паняццяў (смеху, подыху, страху, пасагу), назвы некаторых рэчывых паняццяў (тварагу, пуху), запазычаныя назоўнікі (каталогу, штрыху, маркетынгу, трэнінгу), уласныя назвы (Цюрыху, Гамбургу, Бугу); канчатак -ы – неасабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелы (дажджы, шалашы, гушчары); канчатак

-і – неасабовыя назоўнікі з асновай на мяккі (у гаі, у музеі, у цяні). У творным склоне назоўнікаў на -ін(-ын) выбар канчатка залежыць ад семантыкі назоўніка: Нікалаевам, Гагарынам, Туравам (назвы геаграфічных аб’ектаў) – як Магілёвам, але: Нікалаевым, Туравым, Гагарыным (прозвішчы людзей); у іншамоўных прозвішчах канчатак -ам: Чарлі Чаплінам, Шэкспірам.

Пры засваенні назоўнікаў трэцяга скланення ўзнікаюць цяжкасці менавіта з формамі творнага склону: для іх уласціва падаўжэнне зычных (ноччу, печчу, мышшу, папараццю, Беларуссю); не падаўжаюцца губныя б,

п, м, в, ф, ў і вібрант р (глыб'ю, Об'ю, верф'ю, шыр'ю, любоўю); некаторыя назоўнікі маюць варыянтныя формы: кроўю – крывёю, далонню – далоняй, гразню – гразёю.

Пры скланенні назоўнікаў агульнага роду з ненаціскным канчаткам -а(-я), якія называюць асоб мужчынскага ці жаночага полу, узнікаюць пэўныя цяжкасці. Трэба памятаць, што ў першым выпадку такія найменні змяняюцца, як назоўнік бацька: пры калегу, цёзку, сведку, ціхоню, Жэню, Сашу, Валеру (бацьку), у другім выпадку – як назоўнікі першага скланення з адпаведнай асновай: пры калезе (як кнізе), ціхоні (як песні), цёзцы, сведцы (як сцэжцы), Жэні, Сашы, Валеры. Уласныя назоўнікі скланяюцца так, як і агульныя.

У межах скланення назоўнікаў у множным ліку патрабуюць каментарыяў формы роднага і творнага склонаў.

У родным склоне адзначаецца шырокая варыянтнасць канчаткаў, абумоўленая катэгорыяй роду назоўнікаў, іх скланеннем, тыпам асновы, націскам, семантыкай.

Напрыклад, назоўнікі першага скланення маюць канчаткі -аў(-яў) пры аснове на збег зычных (кафедраў, нормаў, формаў) і нулявы канчатак пры аснове на зычны (бяроз, краін, хат), у тым ліку на г, к, х і на губныя б, в, п, м (рук, кніг, баек; спраў, асоб). Некаторыя назоўнікі маюць варыянты канчаткаў, пры гэтым вар'іруюцца нулявыя канчаткі з матэрыяльна выражанымі: норм – нормаў, астр – астраў, сяцёр – сёстраў, вішань – вішняў. Відавочна, што мілагучнасць мовы забяспечваюць формы з матэрыяльна выражаным канчаткам: беларускай мове не ўласцівы збег зычных у канцы і ў пачатку слоў (ільвяня, аржаны, бабёр, рубель).

Назоўнікі другога скланення маюць канчаткі -аў(-яў) не пад націскам, -оў(-ёў) пад націскам (караваяў, вокнаў; палёў, садоў); радзей ім уласцівы націскны канчатак -эй(-ей): гасцей, вушэй. Назоўнікі ніякага роду з асновай на збег зычных маюць варыянты канчаткаў: прозвішч – прозвішчаў, вёсел – вёслаў, гнёзд – гнёздаў.

Назоўнікі трэцяга скланення пад націскам ужываюцца з канчаткам -эй(-ей), не пад націскам – -аў(-яў): начэй, печав, гусей, даляў. Некаторым назоўнікам уласціва варыянтнасць: вобласцяў – абласцей, нацыянальнасцяў – нацыянальнасцей, ніцей – ніцяў, мадэлей – мадэляў. Множналікавыя назоўнікі маюць канчаткі -аў(-яў): фінансаў, апладысmentaў, вуснаў, а таксама нулявы канчатак, калі ў іх аснове суфіксы -ін, -іц (нажніц, паводзін), збег зычных, паміж якімі з'яўляецца беглы галосны (дажынак, сутак), геаграфічныя назвы на -ічы (-ычы), -аны(-яны): Баранавіч, Бараўлян

(і Баранавічаў, Бараўлянаў). Радзей ужываецца канча- так -ей(-эй/-ай): дзвярэй, людзей, грошай.

У творным склоне некаторым назоўнікам уласцівы варыянты канчаткаў: грудзямі – грудзьмі, санямі – саньмі; плячамі – плячыма, вачамі – вачыма, грашамі – грашыма, але: людзьмі, вушамі.

Марфалагічныя нормы ў сістэме прыметніка. Цяжкасці ўзнікаюць пры ўтварэнні і выкарыстанні ступеняў параўнання. Складаныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання ўтвараюцца практычна ад усіх якасных прыметнікаў: больш цёплы, менш моцны, найбольш чысты, самы прыгожы і г. д. Ненарматыўнымі лічацца формы тыпу больш дабрэйшы, самы цяплейшы.

Не ўтвараюць ступеняў параўнання прыметнікі, што абазначаюць стан (нямы, жывы, мёртвы, жанаты, халасты), масці жывёл (гняды, вараны, русы, пярэсты, рыжы), колькасна нязменную знешнюю фізічную прымету (босы, голы, вусаты, рагаты, барадаты, кульгавы), а таксама складаныя прыметнікі (свет- лавалосы, цёмна-сіні, белабароды, чарнавокі) і прыметнікі, што называюць колер праз адносіны да іншых прадметаў (салатавы, фіялетавы, вішнёвы, ружовы, карычневы, бэзавы). Простую форму не ўтвараюць прыметнікі, што перайшлі з адносных у разрад якасных і маюць у структуры суфіксы -ав-(-яв-) (перадавы, бя- лявы), -іст- (галасісты, агністы), -к- (коўкі, ліпкі), -ат- (шурпаты), -аўн- (сакаўны), -ічн- (гераічны), -ніч- (маляўнічы), -юч- (балючы), -эзн- (даўжэзны), -еньк- (дробненькі) і інш. Складаныя формы больш ужывальныя яшчэ і праз стылістычную афарбоўку: яны ўласцівы пісьмовай мове, аднак не кантрастуюць з нейтральным маўленчым фонам.

Прыметнікі ў форме вышэйшай ступені параўнання ўводзяцца ў тэкст з дапамогай прыназоўніка за і назоўніка ў вінавальным склоне (ліпень цяплейшы за верасень, журавіны кіслішыя за брусніцы) або параўнальных зваротаў са злучнікамі як, чым і назоўнікам у назоўным склоне (Антось больш моцны, чым брат; няма цікавейшых казак, як нашы). Недапушчальнай лічыцца структура канструкцый тыпу ліпень цяплей за верасень, Андрэй за ўсіх мудрэй (хоць у фальклору, паэзіі, гутарковым стылі такія адзінкі ўжываюцца, што можа быць звязана з захаваннем рытму і рыфмы ў тым ліку), бо суфікс -эй(-ей) характэрны для прыслоўяў.

Парушэннем нормы з’яўляюцца таксама выразы са значэннем гранічнай ступені якасці тыпу цікавейшая пастаноўка, прыгажэйшыя азёры, якія ўжываюцца пад уплывам рускай мовы. Нельга забываць, што пры вышэйшай ступені параўнання могуць ужывацца часціцы яшчэ, куды, якія

надаюць не толькі ўзмацняльнае значэнне (яшчэ цікавейшыя, куды хутчэйшыя), але і размоўнае адценне ўсяму выказванню. Значэнне найвышэйшай ступені параўнання можа перадавацца таксама з дапамогай слоў вельмі, надта, надзвычай, выключна: вельмі спагадлівы, надта спакойны, надзвычай моцны, выключна смелы. Выкарыстанне розных спосабаў для ўтварэння ступеняў параўнання ўзбагачае маўленне.

Увагі патрабуюць поўныя, кароткія і сцягнутыя формы якасных і прыналежных прыметнікаў. У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, вельмі абмежаванае выкарыстанне кароткіх формаў якасных прыметнікаў. Толькі наступныя адзінкі без стылістычных абмежаванняў рэгулярна ўжываюцца ў кароткай форме: гатоў, рад, повен, павінен, відзён, чуцён. Астатнія кароткія прыметнікі тыпу сыт, цёмен, дораг, свецел, багат, дуж, весел, хмур ужываюцца ў фальклору, у паэзіі высокага стылю. Памылкай з'яўляюцца скалькаваныя з рускай мовы кароткія формы тыпу працавіт, актывен, уважліў, маральна ўстойліў, фізічна выносліў і інш. Кароткія формы якасных прыметнікаў не скланяюцца, але змяняюцца па родах і ліках: ён рад, яна рада, яно рада, яны рады; ужываюцца яны, як правіла, у мастацкім і размоўным стылях.

Для прыналежных прыметнікаў кароткая форма з'яўляецца літаратурнай нормай: матчыны песні, бацькаў камп'ютар, вавёрчына дупло і г. д. Пры гэтым прыметнікі скланяюцца і набываюць поўныя формы, а пры неадушаўлёных назоўніках мужчынскага і ніякага роду ў вінавальным склоне форма застаецца кароткай (параўнайце: каго? што? бацькавага сябра, бацькаў стол; матчыну песню, матчыну сяброўку; даччыно паліто, даччынога мужа). Само ўтварэнне прыналежных прыметнікаў вымагае каментарыяў, паколькі розныя фарманты замацаваныя за пэўнымі тыпамі асноў. У прыметніках, утвораных ад назваў асоб ці жывых істот мужчынскага роду, пішуцца суфіксы -еў-(-ев-), -оў- (-ов-), -аў-(-ав-), -ёў-(-ёв-), а ў прыметніках, утвораных ад назваў асоб ці жывых істот жаночага роду, выкарыстоўваецца суфікс -ін-(-ын-): Сцёпкава сачыненне, Аленчына кніга, Мурчыны кацяняты, буслава гняздо; утварэнні тыпу Віціны цацкі – грубае парушэнне нормы.

Скланенне прыметнікаў, як правіла, не выклікае цяжкасцей, патрабуюць каментарыяў толькі канчаткі прыметнікаў жаночага роду у родным і творным склонах. Скарачаныя канчаткі -ой, -ай, -яй (малая радзіма) могуць выкарыстоўвацца ў прыметніках ва ўсіх стылях, а поўныя канчаткі -ое, -ае, -яе ў родным склоне (малое радзімы) і -ою, -аю, -яю ў

творным склоне (малою радзімаю) уласцівыя мастацкаму і гутарковаму стылям.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі і непаўнаты якасці ўласцівы мастацкаму, гутарковаму і часам публіцыстычнаму стылям. Далучаючыся да асновы якасных прыметнікаў, яны адлюстроўваюць розную ступень праяўлення якасці: беленькі – вельмі белы; шырачэзны – надзвычай шырокі; цёмнаваты – не зусім цёмны; прычым павелічальна-ўзмацняльныя і памяншальна-ласкальныя суфіксы ўтрымліваюць, акрамя ўсяго, аўтарскую ацэнку рэчаіснасці ці прадмета гутаркі (від ацэнкі – станоўчая ці негатыўная – канкрэтызуецца кантэкстам).

Марфалагічныя нормы ў сістэме лічэбніка. Запатрабаванасць лічэбніка рознымі стылямі мовы зразумелая: ён забяспечвае дакладнасць маўлення. Аднак у функцыянаванні гэтай часціны мовы ёсць асаблівасці: напрыклад, выклікае цяжкасці скланенне гэтай часціны мовы.

Таму важна памятаць, што ў колькасных лічэбніках ад пяці да дваццаці і лічэбніку трыццаць у творным склоне адбываецца падаўжэнне зычных: пяццю, адзінаццаццю, трыццаццю, але: шасцю, сямю, васьмю. Пры скланенні складаных лічэбнікаў (ад пяцідзсяці да васьмідзсяці і ад двухсот да дзевяцісот) змяняюцца дзве часткі: шасцідзсяці, шасцісот, васьмідзсяці, васьмісот; пяццюдзсяццю, сямюдзсяццю; пяццюстамі, сямюстамі). Лічэбнікі сто і сорок маюць дзве формы: назоўны і вінавальныя склоны – сто і сорок, а родны, давальны, творны і месны – ста, сарака. Як відаць, лічэбнік сто, з яўляючыся самастойным словам і структурным кампанентам складанага лічэбніка, змяняецца па-рознаму. Ёсць лічэбнікі, якія зусім не скланяюцца, напрыклад, паўтара (м. і н. р.), паўтары (ж. р.), але назоўнікі пры іх змяняюцца ўсё роўна, прычым у назоўным і вінавальным склонах назоўнікі маюць форму роднага склону адзіночнага ліку (паўтара вядра, паўтары тоны), у астатніх ускосных склонах – адпаведнага склону і множнага ліку (к паўтара літрам, к паўтары тонам; паўтара літрамі, паўтары тонамі).

Часам розныя маўленчыя сітуацыі патрабуюць апісання недакладнай колькасці, для чаго беларуская мова прапаноўвае шэраг варыянтаў з рознай стылістычнай афарбоўкай. Так, найбольш ужывальнымі з'яўляюцца наступныя нейтральныя варыянты:

- 1) адваротны парадак слоў: чалавек дваццаць, тыдні тры;
- 2) два лічэбнікі: два-тры гады, пяць-сем дзён;
- 3) спалучэнне лічэбніка з назоўнікам у родным склоне з прыназоўнікамі пад, за, з, каля: гадзін пад дзсяць раніцы, вучняў з дваццаць;

4) спалучэнні больш як, больш чым, менш як, менш за і пад.: менш за восем студэнтаў, больш як адзінаццаць дрэў.

Размоўнымі лічацца спалучэнні лічэбніка са словамі лішак, гак, хвосцік і прыназоўнік з для перадачы прыблізнага ўзросту: сем гадоў з хвосцікам, восемдзесят гадоў з гакам, спалучэнне лічэбніка з няпэўнымі займеннікамі якіх, нейкіх: нейкіх дзесяць гадоў, якіх пяць гадоў усяго.

Пэўныя цяжкасці выклікае таксама спалучальнасць лічэбнікаў з назоўнікамі. Напрыклад, назоўнікі пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў родным склоне: адна трэцяя насельніцтва, дзве пятыя тэрыторыі. Зборныя лічэбнікі патрабуюць ужывання пры сабе толькі пэўных разрадаў назоўнікаў. Яны спалучаюцца:

1) з назвамі асоб мужчынскага полу: шасцёра чалавек, дзвяцера гімназістаў;

2) назвамі маладых істот: трое кацянят, сямёра дзяцей, двое буслянят;

3) множналікавымі назоўнікамі, што абазначаюць парныя і састаўныя прадметы: двое саней, пяцёра дзвярэй, чацвёра нажніц;

4) субстантываванымі прыметнікамі, дзеепрыметнікамі: трое хворых, двое параненых;

5) асабовымі займеннікамі: трое нас, чацвёра іх;

6) са словамі гусі, людзі, коні, куры, свінні: трое коней, пяцёра гусей.

Да зборных адносяцца лічэбнікі абодва (спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду), абедзве (спалучаецца з назоўнікамі жаночага роду), абое (пра асоб мужчынскага і жаночага полу): абодва хлопцы; абедзве сяброўкі; абое нічога не зрабілі, каб захаваць шлюб.

Лічэбнікі два (дзе), абодва (абедзве), тры, чатыры спалучаюцца з назоўнікамі ў форме назоўнага склону множнага ліку: тры сталы, абодва акцёры. Усе астатнія лічэбнікі, акрамя састаўных, якія заканчваюцца пералічанымі вышэй, патрабуюць ад назоўнікаў формы роднага склону множнага ліку: пяць алоўкаў, дзевяць карцін, семдзесят сем гадоў. Адпаведнай будзе форма прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў прыметнікавага тыпу мой, наш, гэты, якія дапасуюцца да назоўнікаў: два вясёлыя дні і пяць вясёлых дзён, чатыры цікавыя кнігі і сем цікавых кніг.

Для абазначэння адлегласці ў беларускай мове ўжываецца спалучэнне лічэбніка з назоўнікам і прыназоўніка за: за два крокі ад мікрафона, за сто

метраў ад дарогі; пры абазначэнні даты выкарыстоўваецца форма роднага склону: сёння сёмага студзеня – Раство.

Марфалагічныя нормы ў сістэме займенніка. Лексічнае значэнне займенніка канкрэтызуецца кантэкстам, паколькі гэта часціна мовы можа замяняць і назоўнік, і прыметнік, і лічэбнік. Маючы, як правіла, нейтральную стылістычную афарбоўку, займеннік дазваляе пазбегнуць непажаданых лексічных паўтораў у тэкстах усіх стыляў, робіць маўленне больш разнастайным. Аднак менавіта займеннік пры неахайным выкарыстанні абцяжарвае ўспрыманне і засваенне інфармацыі, пазбаўляючы выказванне дакладнасці, лагічнасці. Значыць, неабходна акрэсліць патрабаванні, якія дапамогуць пазбегнуць названых і іншых маўленчых недахопаў.

Асабовы займеннік можа выкарыстоўвацца пасля назоўніка для падкрэслівання асобы ці прадмета: цэлая гадзіна – яна мне яшчэ спатрэбіцца; бацька – ён прыгадваецца мне маладым. Відавочна, што сінтаксічная адзінка, пабудаваная такім чынам, мае размоўную афарбоўку, таму ў строга ўнармаваных тэкстах не ўжываецца. У вусным маўленні ўжываюцца сегментаваныя канструкцыі, у якіх частка з займеннікам стаіць перад часткай з назоўнікам: Які ён – дзень заўтрашні?

Займеннік, які суадносіцца з назоўнікам, павінен адпавядаць форме назоўніка, што адсутнічае: На канферэнцыі выступіла шмат прафесуры. Яна разглядала пытанні сучаснага правапісу. Паміж займеннікам і назоўнікам не павінна быць назоўніка ў такой самай форме, інакш можа ўзнікнуць двухсэнсоўнасць: Сонца ўзышло над полем – і яно [сонца ці поле?] заіграла ранішнімі фарбамі.

Цяжкасці пры выкарыстанні выклікаюць некаторыя займеннікавыя канструкцыі.

Так, спалучэнні не хто іншы, як; не што іншае, як ужываюцца ў сказах, дзе няма другога адмоўя: Гэта было не што іншае, як просьба дапамагчы (= не што іншае, а просьба дапамагчы). Тут слова што можна замяніць на штосьці або ўсё спалучэнне замяніць на часціцу менавіта (= Гэта была менавіта просьба дапамагчы). Аналагічна: Прыйшоў не хто іншы, як мой сын (= не хто іншы, а мой сын; не хтосьці іншы, а мой сын; Прыйшоў менавіта мой сын).

Словазлучэнні ніхто іншы не; нішто іншае не выкарыстоўваюцца ў адмоўных сказах, дзе пры выказніку ўжо ёсць адмоўе не: Нішто іншае, акрамя гімнастыкі, Надзю не цікавіла. Слова іншае можна апусціць: Нішто, акрамя гімнастыкі, Надзю не цікавіла.

Сугучнымі, але рознымі па значэнні, з'яўляюцца азначальныя займеннікі сам і самы. Першы з іх паказвае, што дзеянне выконваецца самастойна асобай або прадметам, падкрэслівае значнасць асобы ці прадмета, азначае паважаную, знакамітую асобу (кіраўніка, вядомага акцёра і інш.), ілюструе, што хто-небудзь асабіста выконвае дзеянне або адчувае яго на сабе і да т. п.: Самога яшчэ не сустрэлі; Мы самі вызначым мэту; Сам загадчык бярэ на сябе адказнасць.

Займеннік самы ў спалучэнні з якаснымі прыметнікамі ўтварае форму найвышэйшай ступені параўнання; пры ўжыванні з назоўнікамі ўказвае на гранічную ступень колькасці або якасці; выкарыстоўваецца для ўдакладнення месца і часу (мае значэнне 'прама, якраз, непасрэдна'), пры асабовых займенніках – значэнне 'менавіта', а пры ўказальных (той, гэты) – для ўдакладнення: самы прыгожы дзень; самыя сцюжы пачаліся; самы час у суніцы ісці; гэта тая самая кніга; дом ля самага возера. Займеннік самы ўваходзіць у склад устойлівых выказаў з рознай стылістычнай афарбоўкай: на самай справе (сапраўды, нейтр.), самы раз, у самы раз (у патрэбны момант, разм.), самы той! (не на таго напалі, іран.). Нагадаем, што націск у гэтых займенніках пры іх формамяненні фіксаваны: ва ўскосных склонах у займенніку сам (само, сама, самі) націск падае на канчатак, а ў займенніку самы (самае, самая, самыя) – на аснову:

- Н. сам, само, сама, самі;
- Р. самога (м. і н. р.), самой, саміх;
- Д. самому (м. і н. р.), самой, самім;
- В. сам (самога), само, саму, саміх;
- Т. самім (м. і н. р.), самой, самімі;
- М. (у) самім, (у) самой, (у) саміх.

Як бачна, у займенніку сам націск падае менавіта на першы галосны канчатка, а не на апошні; гутарковыя формы самага, самаму – адхіленні ад нормаў, іх трэба пазбягаць.

- Н. самы, самае, самая, самыя;
- Р. самага (м. і н. р.), самай, самых;
- Д. самаму (м. і н. р.), самай, самым;
- В. самы (самага), самае, самую, самыя (самых);
- Т. самым (м. і н. р.), самай, самымі;
- М. (па) самым, (па) самай, (па) самых.

У адмоўных займенніках ніхто, нішто пры скланенні націск прыпадае на першы галосны канчатка: нікога, нічога; нікому, нічому (параўн. з

адпаведнымі адноснымі займеннікамі, ад якіх яны ўтварыліся: каго, чаго, каму, чаму).

Па адным тыпе скланяюцца займеннікі ты і сябе:

- Н. ты —
- Р. цябе сябе
- Д. табе сабе
- В. цябе сябе
- Т. табой(-ою) сабой(-ою)
- М. пры табе пры сабе

Займеннікі прыметнікавага тыпу ў форме жаночага роду мая, свая, твая, наша, ваша, гэтая, тая, такая, сама, самая, кожная, нікая ў родным склоне маюць варыянтныя канчаткі: больш ужывальныя няпоўныя канчаткі -ой(-ай/-ёй), аднак у мастацкім і публіцыстычным стылях усё часцей выкарыстоўваецца поўны канчатак -ае: такое бяды, нікае радасці. У творным склоне названым займеннікам таксама ўласцівы варыянты канчаткаў: побач з нейтральнымі няпоўнымі канчаткамі ўжываюцца поўныя: -ой і -ою, -ёй і -ёю, -ай і -аю (такой і такою, тваёй і тваёю, самай і самаю), апошнія запатрабаваны мастацкім стылем (найперш паэзіяй). У вінавальным склоне ёсць стылістычна нейтральныя варыянты ў наступных займеннікаў: нашу — нашую, вашу — вашую, гэту — гэтую, саму — самую.

Пры выкарыстанні займеннікаў назіраецца ўзаемазамяняльнасць формаў: каб пазбегнуць падкрэслівання ўласнай асобы, замест займенніка я ўжываецца займеннік мы, так званае «аўтарскае мы» («мы сціпласці»); каб выказаць паважлівыя адносіны да суб'ядніка, магчыма, старэйшага па ўзросце, замест займенніка ты ўжываецца займеннік Вы; для падкрэслівання агульных інтарэсаў замест вы можна выкарыстаць займеннік мы: дазвольце Вас запрасіць; мы вырашаем задачы ў курсавой рабоце; як мы сябе адчуваем сёння?

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеяслова. Гэта часціна мовы, якая валодае семантычнай разнастайнасцю, называючы дзеянне, працэс ці стан, маючы вялікую колькасць граматычных катэгорый, складаную сістэму формаў, патрабуе пэўных каментарыяў. Так, у зваротных дзеясловах замест постфікса -ся часам памылкова выкарыстоўваецца -сь, што з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы: правільна — вучыся, купаліся, напрацаваліся і г. д.

Умоўны лад, як вядома, выражаецца дзеясловам у форме прошлага часу і часціцай бы (б), пры гэтым дзеяслоў, які заканчваецца на зычны, патрабуе часціцы бы, на галосны – б: сказаў бы, прынеслі б, намалявала б.

Асаблівай увагі патрабуе складаная форма прошлага часу, паколькі яна мае структурныя адрозненні ў параўнанні з адпаведнай формай рускай мовы. У беларускай мове яна ўтвараецца шляхам спалучэння дзеяслова ўпрошлым часе і дапаможнага дзеяслова быць, які мае тыя самыя формы роду і ліку, што і асноўны дзеяслоў: падышоў быў, падышла была, падышлі былі, падышло было, але па-руску інакш: подошел (подошла, подошло, подошли) было.

Катэгорыя спражэння не выклікае асаблівых цяжкасцей пры засваенні, аднак рознаспрагальныя дзеясловы маюць спецыфічныя парадыгмы: есці – ем; ясі; есць; ядзім, ямо; ясце; ядуць; даць – дам; дасі; дасць; дадзім; дамо; дасце; дадуць; бегчы – бягу; бяжыш; бяжыць; бяжым; бежыце; бягуць.

Самай распаўсюджанай памылкай, выкліканай уплывам рускай мовы, з’яўляецца ўжыванне дзеясловаў у 2-й асобе множным ліку абвесным ладзе з націскам на першым складзе канчатка (гэта памылка!). Трэба цвёрда засвоіць правіла: у гэтай форме націск падае на аснову або на другі склад канчатка, на склад *це*: гуля’- еце, зно’йдз-еце, забіра’-еце; нес-яце’, прыжывяцёся, падрасц-яце’, сме-яцё-ся.

Неабходна адрозніваць таксама канчаткі дзеясловаў у абвесным і загадным ладах. У загадным ладзе ў 1-й асобе множным ліку дзеясловы могуць мець спецыфічныя для беларускай мовы канчаткі -ём, -э’м (пад націскам), -ма (не пад націскам): нясём, кладзём, бярэ’м; склáдваймся, працуйма, канча́йма, шука́йма, не забыва́ймся. На дзеяслоўныя формы з канчаткам -ма звяртае ўвагу А. А. Каўрус: яны, на яго думку, «успрымаюцца і ўсведамляюцца як патрэбныя, адметныя, што вызначаюць самабытнасць роднай мовы і служаць захаванню яе сістэмы» [19, с. 98]. У абвесным ладзе ў 1-й асобе множным ліку гэтыя дзеясловы маюць канчаткі: нясё’м, кладзё’м, вя’жам, стрыжóмся; склáдваемся, канча́ем. Як бачна, у загадным ладзе канчаткі -ём і -э’м націскныя, а ў абвесным ладзе канчатак -ем ненаціскны.

У 2-й асобе множным ліку ў загадным ладзе націск можа падаць на канчатак -ы(-і) перад постфіксам *-це*: нясі’це, кладзі’це, пішы’це.

Да ўжывання дзеяслова ў функцыянальных стылях ёсць пэўныя патрабаванні. У афіцыйна-справавым і навуковым стылях павінны выкарыстоўвацца такія часавыя формы міжстылёвых дзеясловаў, якія

адлюстроўваюць рэальны час дзеяння; у навуковых тэкстах выклад інфармацыі ідзе ў цяперашнім часе: напрыклад, у даследаванні мы ставім і вырашаем наступныя задачы; як сцвярджае мовазнаўца Л. М. Шакун. Мастацкаму, часткова публіцыстычнаму, а таксама гутарковаму маўленню ўласціва ўжыванне экспрэсіўных формаў (скокнуць, бразнуць; папабегаць, папахадзіць; пачытваць, пабольваць; плявузгаць, клыпаць, рынуцца і інш.) і ўзаемазамыняльнасць формаў часу і ладу. Так, дзеясловы цяперашняга часу могуць ужывацца са значэннем прошлага ці будучага, што дапамагае апавядальніку ажывіць мінулыя падзеі ці адлюстраваць дзеянне, якое абавязкова павінна адбыцца пасля моманту гутаркі: бывала, іду я ў грыбы (цяперашні гістарычны), заўтра абавязкова іду ў грыбы. Дзеясловы будучага часу могуць ужывацца са значэннем цяперашняга ці про- шлага, гэта робіць маўленне экспрэсіўным: так падкрэсліваецца паўтаральнасць дзеяння (то паверне дарога ўлева, то роўнаю стужкаю цягнецца) або яго нечаканасць, выпадковасць (колькі ні прыеду дадому – ідзе маці насустрач).

Формы ладу таксама могуць набываць экспрэсіўнасць пры іх узаемазамыняльнасці: так, дзеясловы ўмоўнага ладу могуць ужывацца са значэннем заганнага, што надае выказванню разнастайныя адценні: просьбу, парад, запрашэнне выканаць дзеянне (магчыма, з афарбоўкай нерашучасці, далікатнасці ці папроку): прачытаў бы ты кнігу, прыбрала б ты ў пакоі, прылеглі Вы б адпачыць. Заганны лад можа мець значэнне ўмоўнага, што забяспечвае непасрэднасць выкладу думкі: дапамажы мы ім – яны ўсё паспелі б выканаць. У дзеясловах маўлення, успрыняцця, думкі можа аслабляцца ці ўвогуле сцірацца інтанацыя загану і само лексічнае значэнне: глядзі ты, які разумны!; скажыце, які добранькі!

Форма 2-й асобы адзіночнага або множнага ліку можа мець абагульнена-асабовае значэнне, якое яна рэалізуе ў прыказках: Сей у пару – збярэш хлеба гару; Сон на заўтра адкладзі, а справу сёння давядзі; Божа памажы, але і сам падбяжы.

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеепрыметніка. Самымі ўжывальнымі ў беларускай літаратурнай мове з'яўляюцца дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі -л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-: выцвілы, пахарашэлы, зачараваны, устрывожаны, знесены, змолаты. Выкарыстанне іншых формаў абмежаванае па розных прычынах. Так, дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану з суфіксамі -ўш-, -ш- у форме мужчынскага роду аманімічныя з дзеепрыслоўямі: прачытаўшы, пацярпеўшы, збегшы і г. д. Многія лінгвісты акцэнтуюць увагу на немілагучнасці гэтых формаў, што з'яўляецца правамерным.

Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі -уч-(-юч-), -ач-(-яч), -ем-(-ом-), -ім- уласцівы публіцыстычнаму і навуковаму стылям, дзе могуць уваходзіць у склад тэрмінаў або іншых устойлівых выразаў кніжнага характару: шыпячы гук, вісячы замок, нераскладаемыя элементы, рухаючыя сілы, кіруючая роля, чытаемая літаратура. Каб пазбегнуць непажаданых формаў, асабліва падчас перакладу з рускай мовы, трэба памятаць, што ў беларускай мове існуе шмат сродкаў замены такіх адзінак:

- 1) ужывальныя формы дзеепрыметнікаў: руск. покрывшийся инеем – бел. пакрыты інеем, руск. выгоревший луг – бел. выгаралы луг;
- 2) прыметнікі: руск. приносящий прибыль – бел. прыбытковы, руск. дрожащая трясина – бел. дрыготкая багна; руск. сыпучее вещество – бел. сыпучае рэчыва;
- 3) даданыя сказы: руск. растущий у дома – бел. які расце ля дома; руск. вышедший на сцену – бел. які выйшаў на сцэну;
- 4) дзеясловы: руск. светящиеся окна – бел. свецяцца вокны, танцующая балерина – балерына танцуе;
- 5) назоўнікі: руск. комплектующий отдел – бел. аддзел камплектавання, руск. заведующий – бел. загадчык;
- 6) дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя словазлучэнні: руск. рядом шел возвращающийся из города сосед – бел. побач ішоў, вяртаючыся з горада, сусед;
- 7) прыдаткі: руск. вещества, стимулирующие рост – бел. рэчывы-стымулятары росту;
- 8) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі: руск. умоляющим голосом – бел. з мальбой у голасе;
- 9) паўтор слоў: руск. возрастающий грохот – бел. усё большы і большы грукат і інш.

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеепрыслоўя. Дзеепрыслоўе, як і дзеепрыметнік, дапаўняе дзеяслоў сэнсава. Узнікае шэраг патрабаванняў да выкарыстання дзеепрыслоўяў у звязным маўленні. Так, утваральнік асноўнага і дадатковага дзеянняў павінен быць адзін: Прачытаўшы кнігу, я абавязкова падзялюся ўражаннямі. У безасабовых сказах няма і не можа быць утваральніка дзеяння, таму сказ тыпу Хораша дыхаецца, гуляючы па летнім лесе пасля дажджу будзе пабудаваны няправільна. Месца дзеепрыслоўяў незакончанага і закончанага трыванняў у сказе заўсёды абумоўлена паслядоўнасцю дзеянняў – асноўнага і дадатковага: Прыехаўшы ў вёску на канікулы, я абавязкова су- стрэнуся з аднакласнікамі. У

абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні таксама выконваюцца адной асобай, але яна ўяўляецца абагульненай і абазначае любога, кожнага: упрошваючы не намілуешся; узяўшыся за гуж, не кажы, што не дуж; згубіўшы, не тужы, знайшоўшы, нікому не кажы.

Марфалагічныя нормы ў сістэме прыслоўя. Прыслоўю ў культурамоўным аспекце надаецца мала ўвагі, хоць рэдка які тэкст абыходзіцца без характарыстыкі акалічнасцяў дзеяння. Некаторыя лінгвісты правамерна адзначаюць, што прыналежнасць прыслоўяў да пэўнага разраду вызначае іх ролю ў тэксце. Акалічнасныя прыслоўі стылістычна нейтральныя, яны заключаюць інфармацыю пра месца, час, прычыну, мэту дзеяння; якасныя прыслоўі не толькі перадаюць інфармацыю, але і ўтрымліваюць яе ацэнку. У сувязі з гэтым прыслоўі запатрабаваны ўсімі стылямі: Вядома больш за 20 відаў пшаніцы. Аднак найбольш шырока вырошчваецца толькі два віды – мяккая і цвёрдая; Пры пад’ёме ўверх кінутага мяча сіла цяжару запавольвае яго рух. У мастацкім стылі прыслоўі ўжываюцца і з пераносна-вобразным значэннем: Сосны гамоняць. Нібы разказваюць чароўныя казкі маленства – адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць (Я. Брыль).

Прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання. Складаная форма вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання ўтвараецца, як правіла, шляхам далучэння слоў найбольш (найменш) і адпаведна больш (болей), менш (меней) да якасных прыслоўяў, таму ўтварэнні тыпу найбольш гучней, менш цікавей будуць парушэннем нормы.

Трэба памятаць, што прыслоўе, як і прыметнік, мае элятыў, аднак ён выражаны формай вышэйшай ступені параўнання, якая страчвае супастаўляльнае значэнне: раней, далей, даўней. Як відаць, першыя два словы міжстылёвыя, апошняе мае размоўную афарбоўку.

Якасныя прыслоўі маюць формы ацэнкі і меры якасці: ціхутка, добранька, памалюсеньку, страшэнна, высачэзна, ранічкай, далекавата; праз сваю экспрэсіўнасць, размоўную афарбоўку яны найбольш запатрабаваны мастацкім і гутарковым стылямі.

Сінтаксічныя нормы

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнасць пабудовы сінтаксічных канструкцый, ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў ці займеннікаў. У сінтаксічных канструкцыях выразна выяўляецца нацыянальная адметнасць мовы, таму правільная пабудова словазлучэнняў успрымаецца як паказчык культуры маўлення і культуры

чалавека ўвогуле. Асабліва ва ўмовах білінгвізму важна ведаць спецыфіку будовы сінтаксічных канструкцый у беларускай мове ў параўнанні іх з рускай. Практыка паказвае, што парушэнні сінтаксічных нормаў – надзвычай пашыраныя памылкі не толькі ў мове студэнтаў, але і ў мове настаўнікаў, дыпламаваных спецыялістаў, дыктараў радыё і тэлебачання.

Пералічым асноўныя сінтаксічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

Для беларускай мовы характэрны наступныя спецыфічныя рысы ў будове словазлучэнняў:

1. Дзеясловы ветлівасці дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, дараваць, прабачыць спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме давальнага склону: падзякаваць брату, дараваць сябру, прабачце мне.

У рускай мове названыя дзеясловы патрабуюць вінавальнага склону: поблагодарить брата, простить друга, извините меня.

2. Дзеясловы руху ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець, волевыяўлення паслаць, адправіць, выправіць у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі або займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам па: ісці па ваду, з'ездзіць па бацьку, паслаць па доктара.

Калі залежнымі назоўнікамі выступаюць назвы ягад, грыбоў, кветак ці словы ягады, грыбы, кветкі, арэхі, то яны таксама ставяцца ў форму вінавальнага склону, і пры іх ужываецца прыназоўнік ў: паехаць у грыбы, пайсці ў суніцы, адправіць ў арэхі.

У рускай мове залежныя словы пры пералічаных дзеясловах ставяцца ў форму творнага склону з прыназоўнікам за: ідти за водой, съездить за отцом, послать за врачом, поехать за грибами, пойти за земляникой, отправить за орехами.

3. Дзеясловы жартаваць, смяяцца, рагатаць, насміхацца, дзівіцца, цешыцца, здэкавацца, кпіць кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў родным склоне з прыназоўнікам з (са): жартаваць з дзяцей, смяяцца з недахопаў, здэкавацца з яго.

Адпаведныя рускія дзеясловы патрабуюць формы творнага склону з прыназоўнікам над: шутить над детьми, смеяться над недостатками, издеваться над ним.

4. Дзеясловы хварэць, захварэць і прыметнік хворы кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам на: захварэць на ангіну, хворы на грып.

У рускай мове назоўнік ставіцца ў форму творнага склону без прыназоўніка: заболеть ангиной, болен гриппом.

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця гаварыць, казаць, распытваць, думаць, разважаць, клапаціцца патрабуюць ад назоўнікаў ці займеннікаў формы вінавальнага склону з прыназоўнікам пра: гаварыць пра адносіны, распытваць пра пачуцці, думаць пра яе.

У рускай мове залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам о (об): говорит об отношении, спрашывать о чувствах, думать о ней.

Маўленчая практыка паказвае, што часта замест канструкцый з прыназоўнікам пра выкарыстоўваецца канструкцыя з прыназоўнікам аб і месным склонам назоўніка (займенніка): гаварыць аб адносінах, распытваць аб пачуццях, думаць аб ёй. Хоць абедзве канструкцыі сінанімічныя, аднак трэба ўлічваць, што яны з розных сфер ужывання: першая (з пра) уласціва гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры, другая (з аб) – афіцыйнаму і навуковаму стылям: паняцце аб дзеяслове, Закон аб мовах у Беларускай ССР, Закон аб аўтарскіх правах.

Ужыванне прыназоўніка аб з’яўляецца нарматыўным таксама ў наступных выпадках:

- у выразх тыпу аб праблемах, аб прыкладах, аб прамоўцах, аб прыметніку, у якіх ужыванне прыназоўніка пра вядзе да немілагучнасці, паўтарэння аднолькавых ці падобных складоў: пра праблемы, пра прыклады;
- у канструкцыях з вінавальным склонам пры абазначэнні сутыкнення з аб’ектам у выніку руху: разбіць аб камень, біцца галавой аб сцяну, кроплі дажджу стукаюць аб шыбы, ударыць кулаком аб стол;
- ва ўстойлівых выразх: аб малаку ног не павалаку, аб адной вадзе сыт не будзеш;
- калі ўказваецца на пэўны прамежак часу, у межах якога адбываецца дзеянне: вярнуўся з камандзіроўкі аб адзін дзень.

6. Пры дзеясловах са значэннем стану ці дзеяння хадзіць, блукаць, лятаць, бачыцца, гладзіць, стукаць назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам па: хадзіць па суседзях, блукаць па лясках, бачыцца па выхадных, гладзіць па валасах, стукаць па спіне.

У рускай мове назоўнік ужываецца у давальным склоне з прыназоўнікам по: ходит по соседям, блуждают по лесам, видется по выходным, гладит по волосам, стучат по спине.

7. Пры назоўніках лекцыя, нарысы, адзнака і г. д. залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам па: лекцыя па гісторыі, адзнака па чарчэнні, адзнака па фізічным выхаванні (але: адзнака за дыктант).

У рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам по: лекция по истории культуры, оценка по черчению, оценка по физической культуре, оценка по диктанту.

8. Дзеясловы ажаніць, ажаніцца і прыметнік жанаты патрабуюць ад залежнага слова формы творнага склону з прыназоўнікам з (са): ажаніць з Аленай, ажаніцца са Святланай, жанаты з аднакласніцай.

У рускай мове залежны назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам на: женить на Татьяне, женится на Светлане.

9. Пры абазначэнні адлегласці да чаго-небудзь ужываецца канструкцыя з прыназоўнікам за і вінавальным склонам колькасна-іменнага спалучэння: за сто метраў ад школы, за трыста кіламетраў ад Віцебска, за два крокі ад перамогі.

У рускай мове ў такіх канструкцыях выкарыстоўваецца назоўнік у месным склоне з прыназоўнікам в: в ста метрах от школы, в трёхстах километрах от Витебска, в двух шагах от победы.

10. Лічэбнікі два, тры, чатыры дапасуюцца да назоўнікаў у форме назоўнага склону множнага ліку: два акіяны, тры студэнты, чатыры дні. Азначэнні пры такіх назоўніках таксама ставяцца ў назоўны склон множны лік: два глыбокія акіяны, тры старанныя студэнты, чатыры цёплыя дні.

У рускай мове названыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку: два глубоких океана, три старательных студента, четыре тёплых дня.

Лічэбнікі пяць, шэсць і вышэй у назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў родным склоне множным ліку як у беларускай, так і ў рускай мовах: пять цветов, семь паверхаў.

11. У дробавых лічэбніках частка адна, дзве, тры, чатыры ў лічніку (руск. числитель) дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку (руск. знаменатель): одна пятая, две трети, три десятых.

Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі пяць, шэсць і вышэй, то яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі назоўніка ў форме роднага склону множнага ліку: пятьдесятых, восемнадцатых.

12. Пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў ужываюцца наступныя канструкцыі:

- з прыназоўнікам за + вінавальны склон назоўніка (займенніка): вышэйшы за сястру, тэмпература вышэйшая за нуль, прыйшоў раней за цябе;

- з параўнальным злучнікам як або чым + назоўны склон назоўніка (займенніка): брат вышэйшы, чым сястра; прыйшоў раней, чым ты.

У рускай мове ў гэтым выпадку ўжываюцца беспрыназоўнікавыя канструкцыі: брат вышэ сестры, прыйшоў раньшэ тебя, тэмпература вышэ ноля.

Асаблівай увагі пры выбары прыназоўніка і формы ўскоснага склону патрабуюць таксама наступныя канструкцыі:

У бел. мове У руск. мове

Чытаць сам сабе – Читать про себя

Пісаць (звярнуцца) на адрас – Писать (обратиться) по адресу

Загадчык кафедры (бібліятэкі) – Заведующий кафедрой (библиотекой)

Зайду (убачымся) днямі – Зайду (увидимся) на днях

Два разы на тыдзень – Два раза в неделю

Згодна з дамоўленасцю (з правілам) – Согласно договорённости (правилу)

Гаварыць на карысць каго- небудзь – Говорить в пользу кого-нибудь

Будынак на пяць паверхаў – Строение в пять этажей

Бачыць на свае вочы – Видеть своими глазами

Чуць на свае вушы – Слышать своими ушами

Смяяцца праз сон, гаварыць праз смех (слёзы) – Смеяться сквозь сон, говорить сквозь смех (слёзы)

Спазніцца праз яго – Опоздать из-за него

Глядзець сябе ('клапаціцца пра сваё здароўе, берагчы сябе') –

Смотреть за собой

Спяваць на два галасы – Петь в два голоса

Сачыненне паводле рамана – Сочинение по роману

Град па гарошыне – Град с горошину

Што да мяне, то...; калі зайшла гаворка пра мяне, то... – Что касается меня, то...

Памылкі дапускаюцца пры выбары граматычнай формы выказніка пры дзейніку, выражаным колькасна-іменным спалучэннем.

Трэба памятаць, што выказнік звычайна ставіцца ў адзіночным ліку, калі дзейнік выражаны:

- 1) спалучэннем колькаснага лічэбніка з назоўнікам: прайшло пяць сутак;
- 2) спалучэннем зборнага лічэбніка з назоўнікам: прыехала трое братоў;
- 3) спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (большасць, меншасць, шэраг, мноства, большая частка, меншая частка і інш.) з назоўнікам у родным склоне множнага ліку: большасць прысутных прагаласавала;
- 4) спалучэннем слоў некалькі, многа, мала, багата, шмат, столькі, колькі з назоўнікам: спявала некалькі вучняў.

Аднак ва ўсіх пералічаных вышэй выпадках выказнік можа ставіцца ў множным ліку пры дзейніку са значэннем асобы ці калі падкрэсліваецца актыўнасць дзеяння: экзамен здалі дваццаць студэнтаў, большасць выпускнікоў паступілі ў ВНУ.

- 5) словазлучэннем, у якое ўваходзіць назоўнік са значэннем пэўнай колькасці (дзясятка, сотня, тройка, пяцёрка і інш.): сотня пар вачэй глядзела на мяне;

- 6) спалучэннем назоўніка (займенніка) у назоўным склоне з назоўнікам у творным склоне, калі трэба паказаць, што асоба, абазначаная творным склонам, з'яўляецца дугараднай (бацька з сынам стаяў на прыпынку, Міхась з Жэнем напісаў сачыненне). Калі ж падкрэсліваецца роўнасць абедзвюх асоб, то выказнік ставіцца ў множным ліку (маці з бацькам жылі дружна, брат з сястрой паступілі ва ўніверсітэт).

Займеннік, што ўжываецца замест зборнага назоўніка, павінен стаяць у адзіночным ліку: Аўтар праўдзіва адлюстравалі жыццё беларускага сялянства, яго мары і імкненні да лепшай долі.

Сінтаксічныя памылкі часам бываюць выкліканыя змешваннем двюх ці больш семантычна тоесных сінтаксічных канструкцый: аплаціць за праезд (правільна: аплаціць праезд або заплаціць за праезд), заняць першыноство (правільна: заняць першае месца або заваяваць першыноство), дапамога над арганізацыяй (правільна: дапамога арганізацыі або шэфства над арганізацыяй).

Як бачна, будова сінтаксічных канструкцый адлюстроўвае асаблівасці мыслення і з’яўляецца паказчыкам агульнай культуры маўлення таго, хто гаворыць.

Пунктуацыйныя нормы

Пунктуацыйныя нормы пісьмовай мовы адлюстроўваюць сінтаксічную аднастайнасць яе афармлення; іншымі словамі, гэтыя нормы пастаноўкі знакаў прыпынку паміж членамі сказа, паміж часткамі складаных сказаў і г. д. Нягледзячы на тое, што сістэма знакаў прыпынку ў беларускай мове ўпарадкаваная (у сучасным пісьме мы маем дзесяць знакаў прыпынку), у Правілах-2008 перагледжаны і дапоўнены некаторыя правілы іх пастаноўкі. Так, удакладняецца ўжыванне кропкі, пыталніка, клічніка, шматкроп’я, коскі ў про- стым і ў складаным сказах, кропкі з коскай, двукроп’я, працяжніка, дужак, двукосся, а таксама пастаноўка знакаў прыпынку пры цытатах і простае мове, спалучэнне знакаў прыпынку, паслядоўнасць іх ужывання пры спасылках (прычым кожнаму з пералічаных пунктаў прысвечаны асобны параграф). Безумоўна, культура пісьмовага маўлення асобы прадугледжвае веданне ўсіх гэтых нормаў.

Варта засяродзіць увагу і на тых момантах, якія адлюстроўваюць змены паводле новых правілаў. Так, напрыклад, працяжнік не ставіцца, калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам, а выказнік – назоўнікам у назоўным склоне: Пасівелы мой лес, я твой вечны паклоннік, / Я твой вечны даўжнік (Я. Сіпакоў). Раней пастаноўка/непастаноўка знака прыпынку ў такой сінтаксічнай канструкцыі залежала ад інтанацыі.

Не ўдакладняецца ўмова, пры якой працяжнік можа ставіцца ў няпоўных простых сказах на месцы прапушчанага члена сказа: Па суседству з Белым возерам знаходзіцца другое – Чорнае (В. Вольскі); Праз шум эшалона прарваўся недалёкі гарматны выбух. Затым яшчэ некалькі – большай сілы (І. Мележ); У цём- ным небе – карагоды / Сіняватых зорак (М. Багдановіч). Мяркуем, што прычына пунктуацыйнай варыянтнасці пры афармленні такіх сказаў застаецца той самай – адпаведная інтанацыя.

Ранейшай застаецца ўмова пастаноўкі коскі пры дапасаваных азначэннях, выражаных прыметнікамі і дзеепрыметнікамі (з паясняльнымі словамі і без іх), – калі яны стаяць перад назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае адценне (прычыны, уступкі): Узрушаны і выведзены з раўнавагі, старшыня грозна ўшчувае крыкуноў (Я. Колас); Захоплены гэтай новаю думкаю, Пракоп доўга не можа заснуць (Я. Колас); Падахвочаныя, дужыя, хлопцы адразу ўзяліся за працу (Я. Колас). Калі ж дапасаваныя азначэнні не маюць выражанага акалічнаснага значэння, коска можа не

ставіцца: Працяты марозам снег хрустка хрыпеў пад нагамі дзеда Талаша і грамознага Мартына Рыля (Я. Колас).

Выклікае цяжкасці размежаванне слоў, якія ўжываюцца ў ролі мадальных часціц або са значэннем прыслоўя для выражэння сцвярджэння, узмацнення з адпаведнымі пабочнымі словамі і канструкцыямі, у выніку чаго ўзнікае праблема пастаноўкі коскі. Справа ў тым, што першыя з названых лексем могуць выступаць у ролі пэўных членаў сказа: у ролі выказніка (відаць, здаецца), у ролі злучнікаў (аднак – але) ці ў ролі часціц (бадай – амаль); у кантэксце яны могуць набываць канкрэтную семантыку (напэўна – абавязкова). У такім выпадку словы можа, няйначай, пэўна, напэўна, канечне, сапраўды, часам, бывае, бывала, бадай, бадай што, мо (усечаная форма слова можа, якая ніколі не адасабляецца), а таксама словы відаць, здаецца, якія ў сказе выступаюць у ролі выказніка, не выдзяляюцца коскамі: Па яе паводзінах відаць было, што дзяўчына мае вышэйшую адукацыю; Будзеш пераходзіць раку ўброд – напэўна [абавязкова] вымакнеш; Бадай [амаль] кожны дзень ідзе дождж; Такія корчмы-станцыі Мінскі тракт меў бадай [амаль] праз кожныя дзесяць кіламетраў (З. Бядуля); Дыміць туман. Мо лепш пераचाкаць, пакуль зара не прыадчыніць дзверы? (М. Танк); Адтуль відаць адразу пяць азёр (Я. Брыль); Часамі Лабановічу здавалася, што вынікі дасягнуты нязначныя (Я. Колас).

Аднак коскамі выдзяляюцца пабочныя словы і канструкцыі, якія стаяць у сярэдзіне або ў пачатку сказа: безумоўна, бяспрэчна, вядома, канечне, зразумела, напэўна, сапраўды, праўда, пэўна, відавочна, відаць, здаецца, здавалася, мабыць, магчыма, можа, мусіць, няйначай, бадай, знаць, нябось, часам, бывае, бывала, як вядома, як відаць, па ўсім відаць, можа быць, чаго добрага, таго і глядзі, само самой разумеецца і інш. Такія словы і выразы служаць для выражэння адносін апавядальніка да зместу выказвання: яны могуць выражаць упэўненасць, няўпэўненасць, розныя пачуцці, паказваюць на крыніцу паведамлення, на сувязь думак і г. д.: І я, безумоўна, шчаслівы і рад, / Што добра зародзіць густая пшаніца (П. Глебка); Лабановіч, відавочна, быў задаволены, што не трэба доўга шукаць фурманкі (Я. Колас); Захар Крымянец зірнуў на зоркі, падумаў пра мароз, які, няйначай, збярэцца да раніцы (М. Лынькоў); Але расстацца нам час наступае; / Пэўна, ўжо доля такая ў нас (М. Багдановіч); Хацелася мне, вядома, пачуць ад Коласа нешта незвычайнае, важнае (Я. Брыль); Не можа быць, канечне, і размовы, каб дарослы чалавек нацкаваў юнака на юнака (У. Караткевіч); Адразу пасвятлела. Відаць, ужо ўзышло сонца (І. Мележ); Як радасна, бывала, ён сустракаў Вялікдзень (Я. Колас).

Трэба памятаць, што коскамі выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія служаць сродкамі сувязі асобных частак выказвання і ўказваюць на паслядоўнасць, абмежаванне, удакладненне, супастаўленне ці аб'яднанне частак тэксту, на выражэнне выніку, заключэння і пад.: па-першае, па-другое, па-трэцяе і інш., нарэшце, значыць, дарэчы, наогул, аднак, прынамсі, наадварот, з аднаго боку, з другога боку, у сваю чаргу, разам з тым, у прыватнасці, між іншым, між тым, да таго ж, такім чынам, галоўным чынам, па крайняй меры і інш.: Турсевіч – гэта мой настаўнік і мой зямляк, прынамсі, аднае воласці (Я. Колас); Валодзька выпрасіў, нарэшце, у рэдактара дазвол паехаць на раён (Я. Брыль); Спазніліся, аднак, на вялікае спатканне, трэба было раней (В. Быкаў); Мікола быў, між тым, дома (К. Чорны); З другога боку, Ядвісі было цікава паслухаць, як вёў сваю работу ў школе настаўнік... (Я. Колас); Па крайняй меры, для яго нічога ўжо не будзе (В. Быкаў); Такім чынам, усе няяснасці, сумненні, прынесеныя Саўкам, цяпер развеяліся (Я. Колас).

З пералічаных вышэй слоў некаторыя, напрыклад, між тым, тым не менш, да таго ж, могуць выконваць ролю злучніка і адпаведна коскай не аддзяляцца, калі ўжываюцца ў пачатку сказа або другой часткі складанага сказа: У вас на мястэчка многа сілы не патрабуецца, між тым вялікая патрэба ў людзях (Ц. Гартны); На дварэ ноч. Між тым спаць не хочацца (І. Мележ); Тым не меней ён [Лабановіч] устаў і рушыў у той бок, куды паехала дзяўчына (Я. Колас); Да таго ж Мініч яшчэ меў недахоп у вымаўленні: ён шапялявіў (Я. Колас).

Як відаць, лексічныя з'явы аманіміі і мнагазначнасці ў сінтаксісе абцяжарваюць пастаноўку знакаў прыпынку, аднак вызначэнне семантыкі слова, удакладненне яго пазіцыі ў сказе заўсёды дапаможа акрэсліць «пункт» адасаблення. Словы і выразы, якія звязваюць часткі выказвання, указваюць на крыніцу паведамлення, на аўтарскае меркаванне, надзвычай запатрабаваныя ў навуковым і афіцыйна-справавым стылях, таму веданне моўных нюансаў пры адасабленні такіх выказаў ілюструе дасведчанасць асобы, яе адукаванасць. У названых стылях шырока ўжываюцца, адасабляючыся, таксама словы і спалучэнні слоў, якія ўдакладняюць або абмяжоўваюць, выдзяляюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх ці наступных слоў, далучаючыся да іх непасрэдна або пры дапамозе выказаў у тым ліку, у тым ліку і, апроча (апроч), акрамя, амаль, за выключэннем, галоўным чынам, гэта значыць, так званы, або, ці (у значэнні 'гэта значыць'), асабліва, нават, напрыклад, як, у прыватнасці, і ў прыватнасці, і прытым і інш.: У дзясятках самых ужывальных у горадзе імён, акрамя прыведзеных, увайшлі

таксама Андрэй, Грыгорый, Багдан, Васіль, Міхаіл, Сямён, Сцяпан, Якаў; Антрапонімы, у аснове якіх апелятыў «бачкар», бытуюць у асноўным у Чашніцкім р-не, прычым на той жа тэрыторыі, што і ўтварэнні ад «бондар»; Апелятывы «бачкарнік» і «бачар», якія ў «Лексічным атласе...» нават не ўзгадваюцца, таксама сустракаем у прозвішчах жыхароў Чашніцкага (Бачараў), Дубровенскага (Бачарэнка) і Полацкага (Бачкарнікаў) раёнаў (З дысертацыі).

Пры пунктуацыйным афармленні складаных сказаў таксама існуе шэраг нюансаў, на якіх варта спыніцца. Напрыклад, калі даданая частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе састаўных падпарадкавальных злучнікаў перш чым, пасля таго як, для таго каб, па меры таго як, ад таго часу пакуль, з прычыны таго што, нягледзячы на тое што, дзякуючы таму што, у сувязі з тым што і інш., то коска ставіцца паміж даданай часткай і галоўнай. Калі даданая пачынаецца такім злучнікам і стаіць перад галоўнай – злучнік не разрываецца: З той пары як пайшлі на аблаву, / Цягнецца іх паляванне да сённяшніх дзён (А. Куляшоў); Для таго каб праца давала плённыя вынікі, трэба прывучыць да сталых і сур'ёзных адносін да яе з малых гадоў (Я. Колас); Па меры таго як неба святлела, цемра змянялася рэдкім лёгкім змрокам... (І. Мележ).

Калі ж даданая частка стаіць пасля галоўнай, то коска ставіцца або перад другой часткай састаўнога падпарадкавальнага злучніка, або перад гэтым злучнікам у поўным яго складзе ў залежнасці ад сэнсу: Я гэту мову ўзяў сабе таму, / Што зашмат у ёй было гаротных песень (М. Танк); Бабка была спагадлівая да чужога гора, таму што сама перажыла шмат пакут і нягод (Ю. Пшыркоў).

У навуковай і вучэбнай літаратуры не надаецца належная ўвага пунктуацыйнаму афармленню складаназлучаных сказаў, калі іх часткі з'яўляюцца безасабовымі (аднароднымі па значэнні), няпэўна-асабовымі або намінацыйнымі сказамі, а таксама калі маюць форму пыталых, пабуджалых ці клічных сказаў: Цішыня і прастор; Колькі радасці і колькі захаплення!

Пры вывучэнні чысціні маўлення разглядаецца такая моўная з'ява, як словы-паразіты; цікава ведаць, што яны на пісьме адасабляюцца (безумоўна, выкарыстанне іх – маўленчая загана, аднак пры стылізацыі мовы персанажаў ужыванне іх магчымае). У Правілах-2008 адносна іх адзначаецца наступнае: коскамі выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія не маюць уласна сінтаксічнага значэння і ўводзяцца ў сказ без якой-небудзь матывацыі: гэта, гэта самае, ну, вот, само сабой, знача, значыцца, стала

быць, так сказаць, брат ты мой, тудэма-сюдэма, каліна-маліна і інш.: Зусім не тое выйшла, зусім не тое, што трэба было нашай, значыцца, вёсцы (М. Лынькоў); Проста, ну, сімпатызуюць адзін другому маладыя, хіба ж ім і не пагаварыць, хіба ж ім і не пасмяяцца (М. Лынькоў); Тудэ- ма-сюдэма, куды тут садзіцца! (Я. Купала); Чаго яны, каліна-маліна, там? (І. Мележ).

Пільнай увагі патрабуе афармленне цытат на пісьме, паколькі менавіта чужая мова служыць сродкам стварэння дакладнасці, выразнасці, багацця маўлення. Існуе шэраг правілаў, з дапамогай якіх можна бездакорна аформіць дакладныя вытрымкі з чыіх-небудзь выказванняў. Напрыклад, у дужкі бярэцца прозвішча аўтара або прозвішча аўтара і крыніца (назва твора), з якой прыводзіцца цытата: Каля пасады лесніковай / Цягнуўся гожаю падковай / Стары, высокі лес цяністы (Я. Колас. «Новая зямля»). Калі ж спасылка на аўтара ці на аўтара і крыніцу змяшчаецца асобна ўнізе пад тэкстам, тады ў канцы тэксту (цытаты) ставіцца кропка ці іншы адпаведны знак прыпынку (пытальнік, клічнік, шматкроп'е) і спасылка ў дужкі не бярэцца:

Любіце сваю зямлю аддана і да канца. Іншай нам не дадзена, ды і не трэба.

У. Караткевіч.

...Максім Багдановіч па праву заняў пачэснае месца ў нашай маладой паэзіі як высокаталенавіты паэт і майстра паэтычнай формы. ...Тое, што напісаў ён за сваё кароткае жыццё, ставіць яго ў першыя рады нашых лепшых песняроў.

Я. Колас. «Выдатнейшы паэт і крытык».

Пасля ўстаўной канструкцыі (перад закрывальнай дужкай) ставіцца пыталынік, клічнік або шматкроп'е, якія патрабуюцца кантэкстам, а кропка не ставіцца. Напрыклад:

Быў узгорак, так як бубен, / Але Ціт пасеяў лубін, / Дык (ці веры вы дасце?), / Як чарот жытцо расце (К. Крапіва).

Змітрок [добры ён хлопец!] чытае розную літаратуру
(В. Каваль).

І толькі школа (а я адразу ўбачыў яе і беспамылкова пазнаў) стаяла за гарадамі, бліжэй да лесу (І. Шамякін).

Пры афармленні цытат трэба звярнуць увагу на пастаноўку знакаў прыпынку менавіта ў канцы сказа: канцавая кропка можа ставіцца як перад дужкай, у якой указана прозвішча аўтара, так і пасля яе, аднак не да і пасля яе, як часта можна назіраць у недасканала аформленых моўных крыніцах.

Выдатны паэт і крытык Максім Багдановіч вылучаўся глыбокай і шырокай адукацыяй, тонкім разуменнем паэзіі. (ЛіМ)

Тварэц мовы – народ. Задача ж пісьменніка – у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных нормаў. Як бачым, задача немалая. Мы павінны мець мову прыгожую, гучную, простую, але гнуткую і выразную (Я. Колас. «Развіваць і ўзбагачаць родную мову»).

Калі ж цытата мае не апавядальную, а клічную ці пыталную інтанацыю, то адпаведны знак прыпынку ставіцца перад дужкамі, у якіх даецца пашпартызацыя, а кропка ставіцца пасля дужак:

Багачы і панства, нашы «дабрадзеі»! / Мы на суд вас клічам, каты вы, зладзеі! (Я. Купала).

Асобная глава ў Правілах-2008 прысвечана такому пытанню, як спалучэнне знакаў прыпынку, і гэта лагічна, паколькі ў некаторых маўленчых сітуацыях нельга абысціся без такога пунктуацыйнага афармлення. Спынімся на асобных момантах.

У канцы пыталных сказаў, якія вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй, спачатку ставіцца пыталнік, а потым – клічнік: Зямля Радзімы! У сэрцы боль салодкі / Хто не адчуў, сустрэўшыся з табой?! (А. Звонак).

У канцы клічных сказаў, якія вымаўляюцца з пыталнай інтанацыяй, спачатку ставіцца клічнік, а потым – пыталнік: Слова нельга сказаць!? (К. Чорны).

Пры спалучэнні знакаў прыпынку часам адбываецца іх паглынне. Напрыклад, пры спалучэнні шматкроп'я з коскай коска не ставіцца: Валюня... слаўная мая... скажы ты мне што-небудзь, га?.. (К. Чорны); І там, на дне... Цвілі лілеі ў багне вечнасці... (М. Багдановіч); Згубілі вербы каляровасць, / А там снягі... снягі... снягі... (П. Трус).

Калі пасля працяжніка стаяць словы, якія выдзяляюцца па адпаведных правілах коскамі (напрыклад, пабочнае слова), то коска перад ім апускаецца: Удасца ім зашыцца ў лес – напэўна, адарвуцца ад пагоні; Паспееш зрабіць усё да вечара – можа, дазволю схадзіць на вячоркі.

Калі перад закрывальным двукоссем стаіць пыталнік, клічнік або шматкроп'е, то яны паўторна не ставяцца пасля двукосся: Ці вучылі вы ў школе верш Янкі Купалы «А хто там ідзе?». Неаднолькавыя знакі (калі яны патрабуюцца ў залежнасці ад характару адпаведных частак тэксту) ставяцца перад двукоссем і пасля яго: Вы чуеце, як мне пяюць натхнёныя паэты? Як шэпчаць закаханыя: «люблю!..»? (Э. Валасевіч); Якая галоўная думка выказана ў вершы Якуба Коласа «Асадзі назад!»?

У канцы загалоўка кропка не ставіцца:

НЕБА НАД МАМІНАЙ ХАТАЙ

Дагарэла нейчая душа –

Знічка рассыпаецца імкліва.

Не ўтрымаўшы зорнага каўша,

Зорнае млынар рассыпаў мліва.

Р. Барадулін.

Калі загалолак складаецца з некалькіх сказаў, то кропка не ставіцца толькі ў канцы ўсяго загалоўка (паміж сказамі ў загалоўку кропка ставіцца). Калі пасля загалоўка размешчаны падзагалолак, то паміж імі кропка не ставіцца:

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

Уводзіны. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія

У сшытках для навучальных і кантрольных работ пры ўказанні віду работы (сачыненне, пераказ, водгук, дыктант) загалолак запісваецца без двукосся і кропкі.

Інтанацыйныя знакі прыпынку (клічнік, пыталнік, шматкроп’е) пасля загалоўка ставяцца:

ЖУРБОТНА...

Няшчадны лёс

Дамалаціў гадоў калоссе,

Каб словазерні прараслі ў вякі.

І там над Васілём

Журботна занялося

Сузор’е звечарэлых хат –

Бычкі...

Р. Барадулін.

Часам пры афармленні цытат (тое самае адносіцца і да простае мовы) ужываюцца ўнутранае і знешняе двукоссі, тады ў друкаваным тэксце яны павінны адрознівацца паміж сабой малюнкам (так званыя «елачкі» і «лапкі»), прычым знешняе двукоссе не павінна апускацца: «Як слухна сцвярджае прафесар В. С. Варапаева, падлеткам вельмі падабаецца твор Антуана дэ Сэнт-Экзюперы “Маленькі прынец”».

Пры напісанні справавых папер, а таксама тэкстаў іншых стыляў часта ўжываюцца прыдаткі з удакладняльным значэннем, у прыватнасці тыя, якія з’яўляюцца ўласнымі імёнамі. Калі такія прыдаткі ўжываюцца ў постпазіцыі да агульнага назоўніка і перад імі без змены сэнсу можна ўставіць словы

гэта зна-чыць, а іменна, то яны адасабляюцца: Загадчыца дзіцячага сада, Баркоўская А. М., адказвае за правядзенне суботніка.

Адасабляюцца таксама прыдаткі з удакладняльным значэннем, якія адносяцца да ўласнага імя і стаяць у постпазіцыі да яго: Баркоўская А. М., загадчыца дзіцячага сада, прапанавала правесці выхаваўчае мерапрыемства, прымеркаванае да Дня Перамогі.

Два прыдаткі, якія стаяць перад уласным імем, коскамі не аддзяляюцца: доктар медыцынскіх навук прафесар Баркоўскі Г. В., тры і больш – аддзяляюцца: дэкан, доктар медыцынскіх навук, прафесар Баркоўскі Г. В.

Калі такія і падобныя прыдаткі знаходзяцца ў постпазіцыі да паяснёнага назоўніка – уласнага імя, то яны абавязкова адасабляюцца коскамі: Г. В. Баркоўскі, доктар медыцынскіх навук, прафесар.

Пунктуацыя мастацкага стылю ў апавяднасці з яго функцыяй, маўленчымі асаблівасцямі вызначаецца разнастайнасцю. Напрыклад, такі знак прыпынку, як шматкроп’е, ужывальны ў ім не толькі для афармлення незавершанасці выказвання ці пры нечаканым пераходзе ад аднаго плана апавядання да другога, але і пры ілюстрацыі настрою персанажа ці самога аўтара (у гэтым выпадку шматкроп’е выступае як экспрэсіўны сродак), у мастацкім стылі выяўляе эмацыянальны і фізічны стан дзейных асоб: Стаміліся... Доўгай... Дарагай... / Вечар... Як коршак... Напаў... / Хто б ім [дзеям], успомніўшы Бога, / Хоць нейкай саломы паслаў, / На лаве паслаў? (Я. Сіпакоў).

Мастацкаму стылю ўласцівы так званыя аўтарскія знакі прыпынку, якія дапамагаюць пісьменнікам больш дакладна і эмацыянальна перадаць думку. Напрыклад, параўнальныя звароты пры наданні ім асаблівага сэнсу могуць выдзяляцца працяжнікамі, а не коскамі: Прыйдзі – як снег на квецень маю, / Прыйдзі – як бура на зямлю, / Не страшна мне, бо я – кахаю, / Не скрушна мне, бо я – люблю (Н. Гілевіч). Аўтарскім тут з’яўляецца таксама працяжнік паміж дзейнікамі, выражаным займеннікамі, і выказнікамі, выражаным асабовым дзеясловам. Бясспрэчна тое, што аўтарская ўзрушанасць мае асаблівае пісьмовае выражэнне праз пунктуацыю: так чытачу лягчэй будзе адчуць настрой паэта, яго эмоцыі.

ЛАГІЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Лагічнасць маўлення прадугледжвае паслядоўнасць, несупярэчлівасць і аргументаванасць выкладання думак. Лагічнасць характарызуе структуру

маўлення, яе арганізацыю і ацэньвае сэнсавыя спляценні маўленчых адзінак з пункту гледжання законаў логікі і правільнага мыслення.

Выдзяляюць два віды лагічнасці – прадметную і паняццёвую. *Прадметная* лагічнасць заключаецца ў адпаведнасці семантычных сувязяў і адносін адзінак маўлення сувязям і адносінам прадметаў і з’яў у рэчаіснасці. *Паняццёвая* лагічнасць – гэта адэкватнае адлюстраванне структуры думкі і яе развіцця ў сэнсавых сувязях кампанентаў маўлення.

Для дасягнення лагічнасці мыслення і выказвання трэба, каб яны адпавядалі асноўным лагічным законам – тоеснасці, супярэчнасці, выключэння трэцяга, дастатковага абгрунтавання. Толькі пры гэтай умове маўленне будзе паслядоўным, змястоўным, несупярэчлівым і абгрунтаваным.

Паслядоўнасць думкі, яе адназначнасць, зразумеласць дасягаюцца дзякуючы дзеянню закона тоеснасці, згодна з якім кожная думка ў працэсе аднаго абмеркавання павінна заставацца нязменнай, захоўваючы адзін і той жа змест. Сам прадмет гаворкі ці нашы веды пра яго могуць з цягам часу змяняцца. Аднак у працэсе абмеркавання адны веды аб прадмеце не павінны падмяняцца іншымі, а інакш размова стане беспрадметнай, неканкрэтнай.

Парушэнне закона тоеснасці прыводзіць да падмены тэзіса, замены адной тэмы іншай, неадпаведнасці аргументаў, што выкарыстоўваюцца пры доказе, тэзісу. Разгледзім прыклад з сачынення абітурыента:

Мне б хацелася расказаць пра свайго бацьку. Гэта менавіта ён дапамог мне выбраць маю будучую прафесію. Працуе ён журналістам у нашай раённай газеце. З дзяцінства я заслухоўвалася яго аповедамі пра нялёгкую журналісцкую працу, часта заходзіла ў рэдакцыю. Затым стала пісаць невялікія нататкі. Паступова я прыйшла да вываду пра тое, што журналістыка – гэта тое, чаго мне трэба дабіцца ў жыцці [36, с. 166].

Як бачна, аўтар сачынення расказвае не пра бацьку (асноўны тэзіс), а пра сябе. Лагічная памылка заключаецца ў падмене тэзіса.

Несупярэчлівасць мыслення дасягаецца дзякуючы дзеянню закона супярэчнасці, згодна з якім два меркаванні пра адзін і той жа прадмет, якія ўзаемавыключаюць адно другое, узятыя ў адзін і той жа час і пры адных і тых жа ўмовах, не могуць быць адначасова сапраўднымі. Напрыклад, калі з дзвюх думак *Залік прызначылі на заўтра* і *Залік прызначылі на паслязаўтра* адна сапраўдная, то другая – несапраўдная.

Нельга прыйсці да аднаго меркавання, калі прадмет разглядаецца з розных пазіцый. Напрыклад, той факт, што пачаўся дождж, адны ахарактарызуюць як станоўчы (калі да гэтага была суш), другія – як адмоўны (калі яны сабраліся пагуляць у футбол).

З законам супярэчнасці звязаны закон выключэння трэцяга: з двух супярэчлівых меркаванняў адно павінна быць сапраўдным, другое – несапраўдным, а трэцяга не можа быць увогуле. Гэты закон распаўсюджваецца толькі на супярэчныя меркаванні: *Мы пойдзем на канцэрт – Мы не пойдзем на канцэрт. Я дачытаў раман – Я не дачытаў раман.*

Паводле закона дастатковага абгрунтавання ўсялякая правільная думка павінна быць аргументаванай. Гэты закон не дапускае галаслоўных вывадаў і сцверджанняў.

Веданне і свядомае прымяненне законаў логікі дысцыплінуе суразмоўцу, павышае яго культуру, дазваляе зрабіць выказванне аргументаваным і эфектыўным, дапамагае пазбегнуць лагічных памылак.

Уласна лінгвістычнай умовай лагічнасці маўлення з’яўляецца авалоданне логікай выкладання. Структурнай перадумовай лагічнага выкладання служыць правільная спалучальнасць моўных элементаў на лексіка-семантычным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях. Лагічнасць выкладання выяўляецца ў дакладнасці ўжывання слоў, у правільнай пабудове сказаў і звязнага тэксту ў цэлым. Як бачна, лагічнасць цесна звязана з дакладнасцю і правільнасцю маўлення.

Ужыванне слоў не ў адпаведнасці з іх значэннем вядзе не толькі да недакладнасці маўлення, а і да алагізмаў: *Летам у лясх успыхваюць пажары дзякуючы неасцярожнаму абыходжанню з агнём* (з газеты). Слова дзякуючы выкарыстана недарэчна, замест яго трэба было выкарыстаць прыназоўнік *з-за*: *Летам у лясх успыхваюць пажары з-за неасцярожнага абыходжання з агнём.*

Пры няправільным ужыванні амонімаў і мнагазначных слоў можа ўзнікнуць двухсэнсоўнасць у разуменні выказвання: *Гэтую праблему мы вырашылі ў вузкім коле абмежаваных людзей* (узнікае ўражанне, што размова ідзе пра людзей з фізічнымі недахопамі ці абмежаваных розумам).

Для лагічнага выказвання ўласціва такое размяшчэнне слоў, сказаў і іх частак, якое дае магчымасць паслядоўна засвойваць выказаную думку і не дапускае неадпаведнасці, супярэчнасці: *Арганізатары фестывалю разлічваюць атрымаць грошы ад продажу білетаў і спонсараў* (пры такім парадку слоў атрымліваецца, што прадаваць будуць не толькі білеты, але і спонсараў). У сказе *Густы туман зялёны спавівае бярозак стройных малады лясок* слова *зялёны* з’яўляецца азначэннем да назоўніка *лясок*, аднак аддаленасць прыметніка ад назоўніка прыводзіць да двухсэнсоўнасці: здаецца, што размова ідзе пра *зялёны туман*.

Незразумеласць і двухсэнсоўнасць часам узнікае ў выніку няправільнай пабудовы сказаў з іменнымі словазлучэннямі, у якіх родны склон можа мець значэнне як суб'екта, так і аб'екта дзеяння: *абвінавачванне знаёмага, запрашэнне студэнта, падтрымка сяброўкі, дапамога маці*.

Нярэдка сустракаюцца алагізмы, абумоўленыя няўдалай пабудовай сказаў з асабовымі займеннікамі 3-й асобы: *Клава была вельмі патрэбна яму ў жыцці. Якраз цётка памерла, і ён пераехаў да яе [цёткі ці Клавы?] жыць. Выйшаўшы замуж, яна [цётка ці Клава?] была таксама непрыкметная, ціха мітусілася па хаце; Калі гаварыць шчыра, дык за лубін адказвае аграном, бо ён яшчэ з восені ляжыць пад брызентам і пакрыўся цвіллю*.

Пэўныя лагічныя патрабаванні павінны захоўвацца пры пабудове сказаў з аднароднымі членамі. У якасці аднародных членаў могуць выступаць словы, што абазначаюць відавныя паняцці ў адносінах да агульнага для іх родавага: *У школе працуюць секцыі па валеболе, футболе, баскетболе, настольным тэнісе* (валебол, футбол, баскетбол, настольны тэніс – гэта віды спорту). Парушэнне лагічнасці назіраем пры змешванні відавых і родавых паняццяў: *За апошнія пяць гадоў у новым мікрараёне пабудавана школа, дзіцячы садок, бальніца, кінатэатр, установы для дзяцей* (паняцці *школа* і *дзіцячы садок* уключаюцца ў паняцце *установы для дзяцей*); ... *пры напісанні твораў, п'ес, камедый, трагікамедый* або калі ў рады аднародных членаў аб'ядноўваюцца несудаднасныя, непадобныя па нейкай прыкмеце паняцці: *Былі праведзены пазакласныя мерапрыемствы на маральна-этычныя, сямейна-бытавыя, навукова-папулярныя тэмы* (*маральна-этычныя* і *сямейна-бытавыя* характарызуюць змест, тэматыку мерапрыемстваў, а *навукова-папулярныя* – асаблівасці выкладання).

Лагічная арганізацыя пісьмовага тэксту прадугледжвае правільнае члянэнне на абзацы, якое садзейнічае дакладнай пабудове выказвання, аб'яднанню інфармацыі ў мікратэмы, садзейнічае лёгкаму ўспрыняццю напісанага.

Лагічнасць маўлення цесна звязана з інтанацыяй і парадкам слоў. Логіка развіцця думкі патрабуе руху ад вядомага да невядомага, новага. У маўленні названая заканамернасць праяўляецца ў сэнсавым члянэнні выказвання на два кампаненты – тэму (вядомае з папярэдняга кантэксту або сітуацыі) і рэму (новае, невядомае). Звычайна тэма размешчана ў пачатку сказа, а рэма – у канцы і выдзяляецца пры дапамозе лагічнага націску. Лагічны націск можа перамяшчацца з аднаго слова на другое, надаючы выказванню родны сэнс: **Я** люблю вясну. – **Я люблю** вясну. – Я люблю **вясну**.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення характарызуе кожны функцыянальны стыль. Навуковаму выкладанню ўласціва падкрэсленая лагічнасць, якая абумоўлівае адбор і арганізацыю ўсіх моўных сродкаў. Змест навуковых тэкстаў павінен быць ёмкім, недвухсэнсоўным, абгрунтаваным. У навуковым стылі не дапускаецца падтэкст. Сэнс навуковага паведамлення павінен аднолькава ўспрымацца ўсімі адрасатамі.

У мастацкім стылі выказаныя думкі могуць па-рознаму ўспрымацца чытачамі, крытыкамі, аўтарам. У мастацкіх творах за прамым зместам схаваны другі план – падтэкст. Часам падтэкст бывае больш значны, чым прымы змест (узгадайце, напрыклад, персанажы баек Кандрата Крапівы). У мастацкіх тэкстах парушэнні лагічнасці могуць быць абумоўлены задумай аўтара паказаць асаблівасці мыслення і свядомасці асобных персанажаў. Алагізмы як стылістычны прыём выкарыстоўваюцца для стварэння камізму, іроніі. Акрамя гэтага так званыя “знешнія” алагізмы (яны толькі на першы погляд супярэчаць логіцы, аднак за знешняй алагічнасцю схавана свая, асаблівая логіка выражэння ўнутранага стану, суб’ектыўных пачуццяў, надання маўленню вобразнасці і эмацыянальнасці) могуць сустракацца ў мастацкім, размоўным і публіцыстычным стылях: *звонкая цішыня; гарачы снег; выйсці сухім з вады; як мокрае гарыць; – Ты куды сабраўся? – Зараз прыйду.*

Схаваная логіка, уласцівая мастацкаму, размоўнаму і публіцыстычнаму стылям, з’яўляецца недапушчальнай у навуковых тэкстах. Лагічныя парушэнні, нязначныя для бытавых зносін, у навуковым маўленні могуць прывесці да сур’ёзных памылак, скажэнняў ісціны.

Дакладнасць і лагічнасць маўлення парушаюцца праз такую маўленчую загану, як пустаслоўе, якое ў лінгвістычнай літаратуры прынята называць яшчэ шматслоўем: як сцвярджаюць навукошцы, пры гэтым адсутнасць думкі хаваецца за фармальна правільна арганізаваным, але беззмястоўным актыўным наборам слоў. Мяркуем, гэты недахоп – загана любога стылю. У навуковым і афіцыйна-справавым маўленні асабліва важна арганізаваць выклад інфармацыі з улікам сцісласці, лаканічнасці, калі перыяд маўлення скарачаецца ў выніку дзеяння закона эканоміі моўных сродкаў, а інфармацыйная частка застаецца нязменнай. У чалавека неначытанага, які мае бедны слоўніковы запас, на перадачу самай кароткай думкі патрэбна вялікая колькасць слоў. І тады ўжо ў выніку слоўнага загрузшчвання радка ўзнікаюць самыя розныя тыпы лексічных памылак – паўторы, таўталогія, плеаназм, а гэта ў рэшце рэшт прыводзіць да таго, што тэкст згубіць і фармальную правільнасць.

СЦІСЛАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення – камунікатыўная якасць, непасрэдна звязаная з законам эканоміі моўных сродкаў. У выніку рэалізацыі гэтай маўленчай адметнасці перыяд гаварэння скарачаецца, але застаецца нязменнай інфармацыйная частка. Варта памятаць, што празмерная сцісласць можа прыводзіць да неразумення і двухсэнсоўнасці выказвання, і тады многія навукоўцы вызначаюць яе як ілжывую, памылковую.

У сваю чаргу маўленчая збыткоўнасць – загана любога тэксту, аднак ёсць шэраг сітуацый, у якіх ужыванне разгорнутых апісанняў апраўдана, а яны, як вядома, немагчымыя без складаных развітых сказаў, без ускладненых сінтаксічных канструкцый. Напрыклад, навуковы стыль прадугледжвае выкарыстанне складаных сказаў, асабліва калі тэксты адрасаваны вучням старэйшых класаў, студэнцкай аўдыторыі, навукоўцам. Аднак паколькі гэтаму стылю ўласцівы дакладнасць і лагічнасць, рэалізацыя ў пісьмовай форме, то ў адным і тым жа тэксце могуць ужывацца разгорнутыя фармулёўкі і сродкі стварэння сцісласці (агульнапрынятыя ўмоўныя скарачэнні, абрэвіяцыя тэрмінаў, іх паўтор з тым, каб пазбегнуць двухсэнсоўнасці і вялікіх апісанняў, пропуск выказніка, які аднаўляецца з папярэдняга кантэксту, і інш.). Напрыклад:

*“Не адмаўляючы ролі граматычнай (сінтаксічнай, марфалагічнай) **структуры тэкстаў**, неабходна таксама звярнуць увагу на лексічную арганізацыю, **лексічную структуру тэкстаў**.*

***Можна гаварыць пра пэўныя параметры лексічнай структуры тэкстаў.** Да іх належыць слоўнікавы склад **тэксту**, колькасныя і якасныя суадносіны розных слоў і словаўжыванняў, суадносіны **слоўніка** дадзенага **тэксту** з агульным **слоўнікам** мовы, у тым ліку па колькасных (частотных) паказчыках, суадносіны гэтага **слоўніка** са **слоўнікамі** іншых твораў таго ж аўтара, выкарыстанне і роля ў **тэксце** асаблівых слоў, такіх, як уласныя імёны, дыялектызмы, экзатызмы і пад., марфемныя якасці **слоў тэксту**, асацыятыўныя ўласцівасці слоў, што ўтвараюць **тэкст**, іх уваходжанне ў фразеалагічныя адзінкі, наяўнасць у **тэксце** рэмінісцэнцый з іншых **тэкстаў** і г.д. Важнымі фактарамі **лексічнай структуры тэкстаў** трэба лічыць размеркаванне адабраных аўтарам слоў па **тэксце**, іх **паўтаральнасць** ці **непаўтаральнасць**, а пры наяўнасці лексічных **паўтораў** – іх функцыі, ролі ў **тэксце** намінацый аднаго аб’екта (сінонімаў), ужыванне ў **тэксце** слоў, што называюць аднародныя з’явы, асаблівасці лексічнай спалучальнасці слоў*

у *тэксце* на фоне агульнамоўных заканамернасцей, суадносіны лексічнай і граматычнай *структур тэксту* і г.д.” (А. Супрун).

Як відаць, у прыведзеным намі ўрыўку ўсяго толькі чатыры сказы, два з якіх (апошнія) вызначаюцца складанай структурай, шматлікімі тэрміналагічнымі паўторамі, што апраўдана самім стылем, а таксама яго пісьмовай формай.

Сцісласць выкладу ў навуковым стылі ўсё ж неабходная, яна забяспечваецца, як адзначалася, абрэвіатурамі, умоўнымі скарачэннямі, а таксама напісаннем лічэбнікаў арабскімі ці рымскімі лічбамі, рубрыкацыяй, што спрыяе апраўданаму скарачэнню радка ў такіх жанрах, як энцыклапедыя ці падручнік:

ВЯТРАК, млын ветраны, збудаванне для размолу зерня з дапамогай сілы ветру. На Беларусі В. пачалі будаваць пазней, чым вадзяныя млыны, аднак у **18 – 19 ст.** яны былі паўсюдна. У **1840** у Мінскай *губ.* дзейнічала **795** вадзяных млыноў і **315 В.**; у **1860-я г.** у Гродзенскай *губ.* вадзяных млыноў было **592**, конных – **157**, **В. – 374**. У залежнасці ад спосабу навароту **В.** да напрамку ветру яны падзяляліся на стрыжнёвыя (слупавыя) і шатровыя (Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя).

Варта памятаць, што сцісласць навуковага стылю рэалізуецца таксама праз скарачэнне, або абрэвіяцыю, тэкстаў, напрыклад, пры напісанні тэзісаў ці аўтарэфератаў, дзе лаканічнасць выкладу павінна суправаджацца максімальнай інфармацыйнай насычанасцю зместу. Гэтай якасцю навуковы стыль збліжаецца з афіцыйна-срававым.

Як слухна сцвярджае А.К. Юрэвіч [60, с. 98], для ўсіх справавых папер уласціва сцісласць, эканомнасць выкладу. Менавіта пагэтаму мы маем у справаводчым стылі асаблівыя сродкі забеспячэння лаканічнасці ў дадатак да пералічаных вышэй: напрыклад, устойлівая форма напісання дакументаў, прычым ступень стандартызаванасці настолькі высокая, што для некаторых з іх ствараюцца спецыяльныя бланкі, пасведчанні (бланкі для афармлення розных заяў; пасведчанні аб нараджэнні, шлюбе; заліковыя кніжкі; вадзіцельскія правы і інш.). Чым больш аб’ёмны ствараецца дакумент, тым большая верагоднасць рубрыкацыі тэксту, сістэмы нумарацыі, што ў сваю чаргу спрыяе як дакладнасці, лагічнасці, так і сцісласці выкладу матэрыялу:

ГЛАВА 4. ПАРЛАМЕНТ – НАЦЫЯНАЛЬНЫ СХОД.

Артыкул 92. Дэпутатам Палаты прадстаўнікоў можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 21 года.

Членам Савета Рэспублікі можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 30 гадоў і пражыў на тэрыторыі аднаведнай вобласці, горада Мінска не менш як пяць гадоў.

Дэпутаты Палаты прадстаўнікоў ажыццяўляюць свае паўнамоцтвы ў Парламенце на прафесійнай аснове, калі іншае не прадугледжана Канстытуцыяй. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў можа быць адначасова членам Урада.

Адна і тая ж асоба не можа адначасова з'яўляцца членам дзвюх палат Парламента. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў не можа быць дэпутатам мясцовага Савета дэпутатаў. Член Савета Рэспублікі не можа быць адначасова членам Урада. Не дапускаецца сумяшчэнне абавязкаў дэпутата Палаты прадстаўнікоў, члена Савета Рэспублікі з адначасовым заняццем пасады Прэзідэнта або суддзі. (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь)

Як відаць, сцісласць афіцыйна-справавога стылю забяспечваецца таксама стандартызаванымі выразамі, або канцылярызмамі, іх шматлікімі паўторамі, што, акрамя ўсяго, не дапускае расплывістасці фармулёвак, двухсэнсоўнасці.

Маўленчы перыяд можа скарачацца па розных прычынах, у тым ліку, як сцвярджае У.В. Анічэнка, па ўнутрымоўных, якія вынікаюць з саміх заканамернасцяў развіцця моўнай сістэмы [4, с. 246]. Асабліва выразна гэта праяўляецца на лексічным і фразеалагічным узроўнях: з найбольш ужывальных моўных адзінак, якія ўзніклі ў выніку дзеяння закона эканоміі моўных сродкаў, навукоўца адзначае 1) абрэвіятуры розных тыпаў (*лясгас, спецкар, бомж, прафкам, райвыканкам, намдырэктара, аўтакран, ТБМ, БАЖ, СПБ*); 2) словы, утвораныя з фразеалагізмаў (*абібок – абіваць бакі, зубаскал – зубы скаліць, навочна – на свае вочы, праваруч – на правай руцэ*); 3) аднаслоўныя найменні, што замяняюць словазлучэнні з устойлівай семантыкай (*электрапіла – электрычная піла, зернясклад – склад для захавання зерня, купалаўцы – артысты тэатра імя Янкі Купалы*); 4) эліпсаваныя варыянты фразеалагізмаў (параўн.: *ад душы – ад усёй душы, стаяць на сваім – стаяць на сваім слове, кум каралю – кум каралю і сват міністру, божжа літасцівы – божжа мой літасцівы*); 5) фразеалагізмы, якія ўзніклі з прыказак (*крывое кола – крывое кола на сябе бруд лье; голад не цётка – голад не цётка, піражка не падасць; вузкія ў плячах – да славы прагныя, ды вузкія ў плячах*).

На граматычным узроўні сцісласць дасягаецца шляхам выкарыстання розных тыпаў няпоўных сказаў, слоў-сказаў, аднасастаўных сказаў, а таксама праз эліптычную субстантывацыю – ужыванне адпрыметнікавых назоўнікаў,

сінанімічных словазлучэнням: *пасяўная* – *пасяўная кампанія*, *уборачная* – *уборачная кампанія*, *штрафны* – *штрафны ўдар*, *філалагічны* – *філалагічны факультэт*, *каханы* – *каханы чалавек*, *Каліноўскага* – *вуліца Каліноўскага*, *ардынатарскі* – *ардынатарскі пакой* і інш. Амаль ўсе пералічаныя сродкі скарачэння маўленчага перыяду магчыма выкарыстоўваць пры пэўных умовах у мастацкім, публіцыстычным і размоўным стылях. Паколькі сцісласць можа быць запатрабавана ў залежнасці ад сітуацыі, значыць, яна цесна звязана з дарэчнасцю. Напрыклад, пры стылізацыі мовы персанажаў пад гутарковы стыль дарэчна выкарыстоўваць простыя, неразвітыя, няпоўныя, аднаасастаўныя сказы і іншыя невялікія па будове сінтаксічныя канструкцыі. Сама вусная форма зносінаў, умовы непасрэднага кантактавання дазваляюць выкарыстоўваць нямоўныя сродкі перадачы інфармацыі (жэсты, міміку, пантаміму), магчымасці інтанацыі, а гэта таксама эканоміць час субяседнікаў:

Калі белыя шлейфы пены закіпелі за кармою чоўна і постаць жанчыны на беразе стала маленькай, Івар спытаў:

– *Жонка?*

– *Але, – сказаў марачок. – Год як жанатыя. Як з флоту прыйшоў.*

– *Балтыец?*

– *Чорнае, – сказаў марачок. – Вось тут і ўладкаваўся... бліжэй да вады.*

– *Дрыжыць яна за цябе.*

– *Баба, – прыемна пачырванеў марачок.*

– *А сам спаскі?*

– *Спрадвеку.*

– *Што гэта яна аб тваім здароўі так?*

– *Я застужаны. Шлюпку нашу перакуліла ў лютым. Мілю праплыць аднаму лухта, а ўдвух – цяжкавата.* (У. Караткевіч)

Калі правесці “рэстаўрацыю” прыведзенага дыялогу і аднавіць прапушчаныя члены сказаў, то радок будзе выглядаць ненатуральна, расцягнута:

– *Кім яна табе даводзіцца?*

– *Яна мне даводзіцца жонкай.*

– *Ты служыў на Балтыйскім моры?*

– *Не, я служыў на Чорным моры.*

Аўтар адчувае сітуацыю і праз сціслыя сінтаксічныя канструкцыі і адпаведныя лексемы размоўнага характару стылізуе мову персанажаў.

Мова мастацкага стылю мае спецыфічныя сродкі стварэння лаканічнага радка. Напрыклад, гукапераймальныя словы і выклічнікі, што ўжываюцца замест разгорнутых апісанняў стану персанажаў, іх дзеянняў: *Раман Дуля – ух ты, у новым кажуську, грудзі ўперад, сцёгны тоўстыя – шах-шалах – халявы блішчаць, бах на калені...; Кравец усё гаварыў і выходзіла гэта ў яго неяк па-бабску: ня-ня-ня...; Шурка ўстае, адступаецца і размахвае адубелымі рукамі... – Ай-ей! – закрычаў ён і заплакаў* (Я. Брыль).

Аналізуючы вобразныя сродкі мовы мастацкага тэксту, мы гаворым пра лаканізм творнага параўнання (*ляцець ластаўкай*), назоўнікавай метафары (*бубен сонца*), субстантыўнай традыцыйнай перыфразы (*другі хлеб*), эпітэта-прыдатка (*сцежка-вяртуха*) і г.д. Гэта азначае, што сцісласць як камунікатыўная якасць цесна звязана з маўленчай выразнасцю. Такая стылістычная фігура, як эліпсіс, надзвычай выразна гэта дэманструе: *Ля кветкі – кветка. Ля шчакі – шчака. Цячэ, цячэ Купальская рака...* (Г. Бураўкін); *Голас незнаёмага можа здзівіць, Голас друга – на хвіліну спыніць, Голас любай – сагрэць сонцам лета, Голас маці – вярнуць з таго свету* (М. Танк). Наўмысны пропуск члена сказа, які лёгка аднаўляецца з кантэксту, надае маўленню дынамізм і экспрэсію.

Мове публіцыстыкі, як і мове мастацкага стылю, лаканічнасць уласціва ў залежнасці ад сітуацыі. Такія жанры, як агляд, рэпартаж, інфармацыя, інтэрв’ю (у ім мова журналіста, у прыватнасці фармулёўка пытанняў) і іншыя, павінны мець сціслую форму, лагічны выклад інфармацыі і дакладны змест. У мастацка-публіцыстычных жанрах “эканомнасць” сказа можа стаць сродкам стварэння экспрэсіі: *Маці адна, маці незаменная. Другая ўжо – мачыха. Зірніце на краску маці-і-мачыха – і заўважце, што розныя палёсткі не толькі па колеры, – па цеплыні, па шчырасці. Маці адна, як і Радзіма. Радзіма таксама жаночага роду. І таксама, калі б волю меў, увёў бы ў абавязковае правіла граматык усяго свету пісаць гэтыя два словы толькі з вялікай, з прапісной літары і толькі ў пачатку сказа* (Р. Барадулін). Эмоцыі, напружанасць аўтарскага стану асабліва выразна праяўляюцца праз радок сціслы: аўтарам нібы цяжка вымавіць адразу ўсё тое, што іх хвалюе, кожнаму выдзеленаму намі выразу яны надаюць асаблівы сэнс.

Як слушна сцвярджаюць лінгвісты: ая: пісаць сцісла – значыць, свядома выбіраць эканомныя моўныя формы выкладання думак, падпарадкоўваючы працэс стварэння тэксту строгім законам логікі і граматыкі, але дасягаць пры гэтым патрэбных эстэтычных мэт і адпаведнага эмацыянальна-псіхалагічнага ўздзеяння на чытача. На іх думку, класічным узорам сцісласці з’яўляюцца афарызмы, прыказкі, прытчы. Сапраўды, у

невялікіх па аб'ёме сказах, тэкстах, як правіла, арыгінальны змест, глыбокі падтэкст: у іх сабраны веды многіх пакаленняў, асобных таленавітых людзей, якія дзеляцца ўласным вопыта вучаць жыццёвай мудрасці. Самы галоўны крылаты выраз у кантэксце тэмы – *Сцісласць – сястра таленту* (А.П. Чэхаў), але новае пакаленне стварыла афарызму сучасны іранічны кантэкст, сказаўшы, што *не ва ўсялякай сястры ёсць брат*, чым яшчэ раз пацвердзілася актуальнасць зместу выслоўя, створанага вядомым рускім пісьменнікам. Імкненне чалавека да гармоніі ва ўсім (і ў маўленні таксама) з'яўляецца натуральным, але толькі тая сцісласць апраўданая, якая адпавядае сітуацыі і якая не парушае агульнай культуры асобы: нельга эканоміць час і радок праз *компікі, фоцікі, днюхі*, гаварыць замест прывітання “ку” або “хай”, замест добра – “ок”, “о'кей”, “кк” і г.д. Скараціўшы радок такім чынам, мы рызыкуем “скараціць” у сабе пэўныя чалавечыя якасці – выхаванасць, уважлівасць. Выкарыстоўваючы прыведзеныя і падобныя да такіх кароценькія слоўцы, чалавек дэманструе зняважлівае стаўленне да суразмоўцы, бо карыстаецца прастамоўнай разнавіднасцю маўлення.

Многія лінгвісты звяртаюць увагу на тое, што ў назве тэксту (твора) у сціслай форме заўсёды змяшчаецца асноўная думка, а ў некаторых стылях (напрыклад, у публіцыстычным, мастацкім, у пэўнай ступені навуковым) назва, акрамя ўсяго, заключае ў сабе элемент рэкламнасці. Калі назва зацікавіць чытача, твор будзе прачытаны. Таму стварэнне назвы – гэта асаблівы від творчасці, які прадугледжвае ўменне ў лаканічнай форме сказаць дакладна і пры неабходнасці экспрэсіўна аб прадмеце гутаркі, якому можа быць прысвечаны невялікі абзац ці шматтомнае выданне. Для прыкладу можна прывесці некалькі назваў артыкулаў з часопіса “Роднае слова”: “*Жонка любя для савету, а цешча – для заезду*”: назвы *цесця і цешчы ў беларускай дыялектнай мове*” (П. Міхайлаў); “*Роднае слова ў кантэксце дабрыні: паэтычны пошук Ніны Мацяш*” (М. Новік); “*Словы без прапіскі: пазаслоўнікавая лексіка беларускай мовы*” (А. Каўрус); «*“Гэтых матчыных песень дзівоснае прадзіва...”*: лінгвістычны аналіз *стылеўтваральных сродкаў паэтычнай мовы Ніла Гілевіча*» (А. Багамолава); “*Слова – таксама справа: старонкі з гісторыі айчынай журналістыкі*” (Т. Падаляк); “*Пачуй тую музыку..: мастацтва дойлідства*” (Т. Габрусь). Кожная назва, як нам бачыцца, вызначае адметнае, цікавае, непаўторнае ў прадмеце апісання і тым самым зацікаўлівае чытача: якая музыка чуецца аўтару ў скульптуры?, як жа цешча і цесць “славіліся” словам народным?, а ці варта прапісваць у літаратурнай мове словы пазаслоўнікавыя? і г.д. Такая сцісласць у назвах бачыцца нам узорнай, вартай пераймання.

ДАКЛАДНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Дакладнасць – такая камунікатыўная якасць маўлення, якая прадугледжвае адпаведнасць яго сэнсавага боку (плану зместу) адлюстраванай рэчаіснасці і праяўляецца ва ўменні знаходзіць адэкватнае слоўнае выражэнне паняцця. Такім чынам, дакладнасць уяўляе сабой уменне правільна адлюстроўваць рэчаіснасць і правільна выказваць думкі і афармляць іх пры дапамозе слоў.

Дакладнасць у першую чаргу залежыць ад правільнасці словаўжывання, ад выбару слова, якое найбольш адпавядае названаму ім прадмету ці з’яве, зместу выказвання і яго мэце. Пры выбары слова неабходна ўлічваць яго семантыку, стылістычную прыналежнасць, сферу ўжывання.

Так, напрыклад, назоўнік *рэзюмэ* ў літаратурнай мове мае значэнне ‘кароткі вывад са сказанага, напісанага’, таму ўжыванне гэтага назоўніка будзе да месца ў кантэксце *рэзюмэ аўтарэферата, даклада, артыкула*. Часам у маўленні названая лексема выкарыстоўваецца для абазначэння вынікаў дзеянняў, мерапрыемстваў, падзей: *рэзюмэ чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў* (правільна: *вынікі чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў*).

Як слухна заўважае М.В. Абабурка, рускім дзеясловам *открывать* і *закрывать* у беларускай мове адпавядаюць розныя лексемы: *адчыняць* – *зачыняць* (вароты, дзверы), *расплюшчыць* – *заплюшчыць* (вочы), *адкаркоўваць* – *закаркоўваць* (бутэльку), *расканвертаваць* – *заканвертаваць* (пісьмо), *разгортваць* – *загортваць*, *згортваць* (кнігу, парасон, сшытак). Адценні значэнняў кожнага са слоў уплываюць на спалучальнасць лексем, таму веданне гэтых асаблівасцяў дазваляе зрабіць маўленне дакладным і разнастайным.

Цяжкасці ўзнікаюць пры выбары слова з групы сінанімічных або паранімічных адзінак: *Конь залынаў губамі і пачаў чухаць старому спіну* (правільна *заварушыў губамі*); *Уранку старэйшага лейтэнанта выклікалі ў штаб брыгады* (правільна *старшага лейтэнанта*); *Я ўчора страціла ключ ад кватэры* (правільна *згубіла ключ*).

М.В. Абабурка таксама звяртае ўвагу на выпадкі неразмежавання значэнняў амонімаў і паронімаў людзьмі, што не клапацяцца пра культуру свайго маўлення, таму з іх вуснаў можна пачуць *выразаць апендыцыт* (правільна *выразаць апендыкс*), *кампасіраваць талон* (правільна *кампасціраваць талон*), *скампраментаваць кагосьці* (правільна *скампраметаваць кагосьці*), *асабовы погляд, уклад* (правільна *асабісты погляд, уклад*).

Сугучнасць паронімаў выкарыстоўваецца для стварэння стылістычнага эфекту, служыць сродкам гумару і сатыры. Паранімія пакладзена ў аснову своеасаблівага стылістычнага прыёму – *паранамазіі*, сутнасць якога ў наўмысным збліжэнні сугучных слоў.

Паранамазія выкарыстоўваецца для стварэння гукавых эфектаў у паэтычных творах: *Стары плытагон, веснаходам асмужаны, / Вяжаиш плыты гнуткай віцінай Віцьбы, / Апошнюю дзеліш з сябрамі асьмушку – / Дымкам самакрутак да Рыгі віцца* (Р. Барадулін), сорагаворках: *Паўка пакаваў пакупкі пакупнікам у пакункі; Жвавы вожык жыва жуку пашыў кажух*. Для большай выразнасці выказвання, стварэння каламбураў і камічных эфектаў лексічныя значэнні такіх слоў супастаўляюцца ці супрацьпастаўляюцца: *Хто ўладарыць, той і ўдарыць* (П. Панчанка); *Людзі трымаюць ордэр так, як трымаюць ордэн* (А. Вярцінскі).

Даволі пашыраны гэты прыём у загалоўках фельетонаў і публіцыстычных артыкулаў: *“У гармоніі з гармонікам”, “Ён быў паэт апальны ці апалены?..”, “Фермы і фірмы”, “Камбінатар з камбіната”, “Рэформа будзе, калі будуць рэфарматары”, “Журавіны ў Журавінцы”*.

Дакладнасць маўлення прадугледжвае пэўныя патрабаванні да спецыяльнай лексікі. Так, тэрміны павінны быць адназначнымі ў межах дадзенай тэрмінасістэмы, сціслымі, нейтральнымі з эмацыйна-экспрэсіўнага пункту погляду, мець дакладны змест. Аднак пералічаныя патрабаванні захоўваюцца не заўсёды, гэта абцяжарвае зносіны ў навуцы, тэхніцы, упраўленні. Нават у лінгвістыцы сустракаюцца тэрміны-сінонімы: *мнагазначнасць – полісемія, палаталізацыя – памякчэнне, дрыжачы – вібрант*. Выкарыстанне такіх тэрмінаў патрабуе асаблівай увагі. Мнагазначныя тэрміны прыходзіцца ўжываць у такім слоўным кантэксце, які дазваляе выявіць іх дакладны змест, што часам прыводзіць да слоўнага лішку, да паралельнага выкарыстання тэрмінаў-сінонімаў: *палаталізаваныя (мяккія) зычныя*.

Замена тэрміна адпаведнай абрэвіятурай не павінна выклікаць цяжкасці пры ўспрыманні і расшыфроўцы яе, і тым больш – непатрэбных асацыяцый. Разгледзім вытрымку з аб’явы, змешчанай на дзвярах паліклінікі (значыць, тэкст разлічаны на масавага чытача): *“19 июня 2008 года с 10.00 до 17.00 Всеобластная акция: «НОРМАЛЬНОЕ АД – ЗДОРОВЬЕ НАЦИИ». Если хотите измерить свое АД, приходите по адресу...”*. Шчыра кажучы, аднаго прачытання аб’явы было недастаткова, каб зразумець, што размова ідзе пра артэрыяльны ціск, а не пра пекла. Прычына неразумення – запіс тэрміна абрэвіятурай, а назвы акцыі – вялікімі літарамі.

Вузкаспецыяльныя тэрміны, ужытыя па-за сферай, для якой яны характэрны, абавязкова патрабуюць тлумачэння: калі тэрміны не зразумелыя адрасату, яны не выконваюць інфарматыўную функцыю і перашкаджаюць ўспрыняццю і разуменню тэксту, а значыць, пазбаўляюць тэкст даступнасці.

Асаблівай увагі падчас выкарыстання патрабуюць інтэрферэмы – словы, якія ў розных мовах часткова ці поўнасьцю супадаюць па гучанні, але адрозніваюцца па значэнні: рус. **диван** = бел. канапа, бел. **дыван** = рус. ковёр; рус. **мех** = бел. футра, бел. **мех** = рус. мешок.

Памылкі назіраем у наступных сказах з перыядычнага друку:

Гэтыя некалькі часоў [трэба гадзін] на дарозе сталі самымі страшнымі ў яго жыцці;

Абнадзейвае, што ўлада ўпершыню загаварыла, па сутнасці, тым жа языком [трэба мовай], якім мы гаворым. Руская лексема *язык* мае больш шырокае значэнне, чым беларуская: яна адпавядае беларускім *язык* і *мова*;

Заробленыя ў дзень рэспубліканскага суботніка сродкі ў добраахвотным парадку пералічваюцца на асобны рахунак райвыканкама, як гаворыцца, на благія [трэба добрыя, карысныя, патрэбныя] справы. У беларускай мове прыметнік *благі* мае наступныя значэнні: 1. які не мае станоўчых якасцей (благая зямля); 2. які не адпавядае патрабаванням маралі, дрэнны ў маральных адносінах (благая кампанія); 3. нездаровы, худы, хваравіты (благі з твару); 4. непрыемны для іншых (благія манеры); 5. які не абяцае нічога добрага (благія сны); 6. Які выклікае агіду, гадкі (благія словы). Як бачым, усе шэсць значэнняў заключаюць адмоўную характарыстыку. З кантэксту ж бачна, што словазлучэнне *на благія справы* мае станоўчае значэнне.

Дакладнасць маўлення патрабуе не толькі ведання значэння слоў, але і ўмення ўлічваць іх спалучальнасць – здольнасць уступаць у кантэкст з іншымі словамі. Несвабодная спалучальнасць абмяжоўвае кантэкст слова, патрабуе побач з ім толькі асобных слоў: прыметнік *кары* дапасуецца толькі да назоўніка *вочы*, дзеяслоў *адкаркаваць* кіруе выключна словамі *бутэлька*, *бочка*, дзеяслоў *расплюшчыць* – назоўнікам *вочы* і г.д. Адною з распаўсюджаных памылак з’яўляецца парушэнне нормаў лексічнай спалучальнасці, што вядзе да недакладнасці маўлення: *дасягнутыя недахопы* (лексема *недахопы* не спалучаецца са словам *дасягнутыя*), *паменшыць узровень* (трэба *знізіць узровень*), *заныць першыństwo* (трэба *заваяваць першыństwo*). Частка такіх памылак дапускаецца ў выніку кантамінацыі – змешвання двух блізкіх па сямантыцы словазлучэнняў (гл. пра гэта таксама ў раздзеле “Правільнасць маўлення: сінтаксічныя нормы”).

Стылістычная спалучальнасць звязана са стылістычнай афарбоўкай моўных сродкаў. Так, стылістычна афарбаваныя адзінкі свабодна спалучаюцца са словамі з такой жа афарбоўкай. І наадварот, стылістычна нейтральныя словы свабодна спалучаюцца толькі з нейтральнымі. У сказе *Дзяржаўнай праграмай прадугледжаны дадатковы выпуск садавінава-ягадных натуральных вінаў, моцных вінаў палепшанай якасці, якія выцясняць танныя віны нізкіх гатункаў, так званае чарніла, барматуху* словы маюць кніжную ці стылістычна нейтральную афарбоўку, таму лексемы *чарніла* і *барматуха* праз сваю зніжаную канатацыю выбіваюцца з кантэксту сказа; іх выкарыстанне бачыцца нам немэтазгодным, недарэчным, тым больш што ніякай новай інфармацыі яны не нясуць, а толькі з'яўляюцца стылістычнымі сінонімамі да выразу *танныя віны нізкіх гатункаў*.

Такім чынам, прычынамі недакладнасці, двухсэнсоўнасці, незразумеласці выказвання з'яўляюцца: 1) ужыванне слоў у неўласцівым для літаратурнай мовы значэнні; 2) няўмелае выкарыстанне сінонімаў, паронімаў, тэрмінаў, мнагазначных слоў, амонімаў; 3) міжмоўная лексіка-семантычная інтэрферэнцыя ва ўмовах білінгвізму; 4) парушэнне нормаў лексічнай, граматычнай і стылістычнай спалучальнасці слоў; 5) слоўная збыткоўнасць; 6) слоўная недастатковасць.

Хуткае і дакладнае ўспрымання маўлення абцяжарваецца таксама наступнымі недахопамі ў яго структуры: 1) нанізванне склонаў (гл. “Правільнасць маўлення: сінтаксічныя нормы”); 2) парушэнне парадку слоў у сказе: *Патрабуецца на пастаянную работу супрацоўнік для аддзела, які мае вышэйшую адукацыю*; 3) вялікая колькасць пабочных і аднародных членаў сказа, адасобленых канструкцый, дадзеных частак, што робіць сказ надзвычай цяжкім для ўспрыняцця: ... *Толькі ў ціхія ночы пад раніцу, калі ападала раса і туман засцілаў усё на свеце, аж не было відаць платоў за хатамі і высокага, як дастаць рукой, гарбатага, што мядзведзь, сланечніку ў гародчыку, рабілася свежа і сыра*.

У розных стылях патрабаванні да ступені праяўлення дакладнасці неаднолькавыя. З усіх стыляў найменшая дакладнасць уласціва размоўнаму стылю, асноўнай формай рэалізацыі якога з'яўляецца вусная мова. Умовы вусных зносін (найперш непадрыхтаванасць, экспромтнасць) прыводзяць да таго, што ў гэтым стылі часта дапускаюцца недакладнасці. Аднак непасрэдны характар зносін дазваляе іх удакладніць (суразмоўца задае ўдакладняльнае пытанне ці сам аўтар заўважае дапушчаны недахоп і выпраўляецца). Узаемаразуменню дапамагаюць таксама жэсты, міміка, рухі.

Пісьмовае ж маўленне пазбаўлена такіх магчымасцей, таму яно павінна быць зразумелым і дакладным. Вось чаму да тэкстаў кніжных стыляў, якія рэалізуюцца пераважна ў пісьмовай форме, прад'яўляюцца больш жорсткія патрабаванні адносна дакладнасці.

У афіцыйна-справавым стылі недапушчальныя двухсэнсоўнасць, суб'ектывізм і іншыя праявы недакладнасці, бо яны звязаны з парушэннем функцыі рэгулявання прававых зносін.

У навуковым стылі асаблівыя патрабаванні прад'яўляюцца да дакладнасці паняццяў, тэрмінаў, фармулёвак, апісання эксперыментаў і іх вынікаў. Захаванне гэтых умоў і забяспечвае выніковасць навуковых зносін.

У публіцыстычным і мастацкім стылях дакладнасць уяўляе даволі складаную з'яву, звязаную з неабходнасцю не толькі правільна выказаць думку, але і ўздзейнічаць на пачуцці адрасата. Дакладнасць тут вызначаецца найперш адпаведнасцю слова вобразнаму зместу. Таму нярэдка назіраецца пашырэнне межаў лексічнай спалучальнасці: *Туды, у казку на Раство, дзе снегу шэпт і елак хараство, дзе парасон нябёсаў дакрануўся да зямлі – і зоры пакаціліся на свеце* (А. Багамолава).

Мастацкае маўленне своеасаблівае, бо ў ім прадметная і паняццёвая дакладнасць грунтуецца на вобразнай дакладнасці, якая часцей за ўсё будуюцца на рэчыўным (рэальным), словаўтваральным і эстэтычным значэннях слова.

Парушэнне прадметнай дакладнасці ў мастацкім стылі тлумачыцца тым, што мастацкі твор не з'яўляецца люстраным адбіткам рэальнасці. Аднак кожны сапраўдны мастак слова імкнецца як мага больш дакладна паказаць рэальнасць, сведчаннем чаго з'яўляюцца розныя рэдакцыі аднаго і таго ж твора. Параўнаем, напрыклад, два варыянты сказаў з камедыі Янкі Купалы “Паўлінка”: *Ён-то нічога, але тата – дык жыўцом бы яго спаліў.* – *Ён-то нічога, але тата – дык жыўцом бы яго з'еў.*

Такім чынам, дакладнасць мастацкага стылю ствараецца рэалізацыяй у слове задумы аўтара, а таксама адпаведнасцю слова не толькі прадмету ці з'яве, што апісваюцца, але і ідэйна-эстэтычнай ацэнцы прадмета.

ЧЫСЦІНЯ МАЎЛЕННЯ

Чысціня маўлення як камунікатыўная якасць цесна звязана са стылістычнымі і этычнымі нормаў, якія дапамагаюць берагчы мову ад засмечвання, кантралююць ўжыванне нелітаратурных моўных элементаў і некаторых літаратурных, унармаваных, якія знаходзяцца па-за межаў мовы

асобных функцыянальных стыляў. У сувязі з гэтым лінгвісты прапаноўваюць размяжоўваць дзве крыніцы засмечвання.

Асноўную шкоду чысціні маўлення наносяць менавіта нелітаратурныя моўныя элементы – *дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўі* (сярод іх вульгарныя словы і лаянкі), *фразеалагізмы* з прастамоўнай афарбоўкай, некаторыя *неалагізмы*. Пералічаныя нелітаратурныя лексемны і выразы “размываюць” адну з самых важных камунікатыўных якасцяў – чысціню, абцяжарваюць працэс зносін не толькі з лінгвістычнага боку, але і з этычнага, маральнага. Мова, перасыпаная словамі з незразумелай семантыкай, са зніжанай стылістычнай афарбоўкай, блакіруе інфармацыйную і эмацыянальную яе засваяльнасць суб’яседнікам. Што да літаратурных моўных элементаў, то негатыўны эффект маўленню могуць надаваць *кацыярызмы, інашмоўныя словы, вузкія прафесіяналізмы* (часам сінонімы эквівалентных ім тэрмінаў), *маўленчыя штампы*. Такія словы і выразы шкодныя асабліва тады, калі выходзяць за межы тых стыляў, адметнасць якіх складаюць, і калі іх колькасць з’яўляецца празмернай. Кожны функцыянальны стыль мае адметныя нормы форма- і словаўтварэння, форма- і словаўжывання, па гэтаму чысціня маўлення залежыць ад шматлікіх стылістычных патрабаванняў, веданне якіх дазволіць засцерагчы мову ад ужо пералічаных і некаторых іншых моўных з’яў (напрыклад, *слоў-паразітаў і пустаслоўя*).

Спынімся на кожным з пералічаных моўных элементаў, прааналізуем мэтазгоднасць іх выкарыстання ў розных стылях, у канкрэтных сітуацыях. Безумоўна, *дыялектызмы* – гэта шырокі пласт лексікі, які знаходзіцца па-за межамі літаратурнай мовы. Аднак ці заўсёды іх прысутнасць шкодзіць чысціні маўлення?

У афіцыйна-справавым і навуковым стылях, якія характарызуюцца строгім адборам лексікі, пры апісанні навуковай і самай рознай афіцыйнай інфармацыі нельга ўжываць дадзеныя словы (выключэнне – навукова-папулярны падстыль).

Публіцыстычны і мастацкі стылі ў залежнасці ад жанру і сітуацыі дапускаюць магчымасць функцыянавання гэтых і іншых слоў абмежаванага ўжытку. Аднак варта памятаць, што дыялектнае слова не павінна ствараць немілагучнасць, а яго семантыка павінна быць празрыстай (вынікаць з кантэксту, быць вытлумачанай праз агульнаўжывальнае слова-сінонім у самім тэксте або апісана ў зносцы); мэтазгоднасць выкарыстання яго павінна быць стылістычна апраўданай. Калі ўсе патрабаванні вытрымліваюцца, то дыялектнае слова можа з цягам часу ўзбагаціць мову літаратурную.

Найбольш апраўданае ўжыванне такой лексікі ў маўленні персанажаў, радзей – у мове аўтара, а таксама ў мастацка-публіцыстычных жанрах і інтэрв’ю. Пацвердзім фактамі мастацкіх тэкстаў правамернасць выкарыстання дыялектызмаў: – *Я, братко, за работай свету не бачыў. Цяпер жа самыя шчупаке пачаліся; Мая старэйшая сястра Уляна, цяпер ужо зусім бабуля, была тады дзяўчуком, а там, дзе ў нашым агародзе, у кутку ад вуліцы расце вялікі май (так у нас называюцца клёны), тады стаяла курная хатка (Я. Брыль)* – у прыведзеных урыўках назіраецца стылізацыя мовы персанажаў, стварэнне каларыту пэўнай мясцовасці.

Спрэчным застаецца пытанне адносна магчымасці ўзбагачэння літаратурнай мовы тымі абласнымі словамі, якія нагадваюць адаптаваныя да беларускай фанетычнай сістэмы русізмы, параўнайце: *Перагінае палку старшыня-прадсядацель; Выпускаў на страказе Стрэлы з кветкамі маімі. Не вязе ды не вязе! Стрэлы праляталі міма і У гародчыку на двары з яблыні апала пачарнелае лісце, і паказаўся на свет адзін жоўты яблык з чырвоным бокам – яго перш не відзелі, не сарвалі, і цяпер ён надта ж цешыў вока. Яго нават папробавалі пакляваць ці не сарокі – збоку была ямка, – але ён дзяржаўся на суку цвёрда і неяк смела, як усё роўна збіраўся перазімаваць на дрэве (І. Пташнікаў).* Думаецца, ужыванне слоў *відзелі, папробавалі, дзяржаўся* можна растлумачыць спробай стварэння мясцовага каларыту, у той час як лексемы *прадсядацель, вязе* засмечваюць мову. У размоўным стылі дыялектныя словы могуць стаць яго элементам пры ўмове падкрэслівання паходжання асобы, пры жаданні ўзбагаціць мову мілагучным абласным словам. Але ў гэтым выпадку трэба пазбягаць празмернасці, каб не збіцца на дыялектнае маўленне.

Жарганізмы – словы і выразы пэўнай сацыяльнай групы людзей, яны выкарыстоўваюцца па-за межамі гэтай групы замест слоў агульнанародных. Узнікненне жаргонаў звязана з імкненнем асобных груп людзей супрацьпаставіць сябе грамадству ці іншым сацыяльным групам, адмежавацца ад іх ці, як гэта ні гучыць парадаксальна, падкрэсліць сваю індывідуальнасць. Мэта жаргону – засакрэціць мову, таму словы з літаратурнага ўжытку пераасэнсоўваюцца, метафарызуюцца; наўмысна ствараюцца новыя словы па ўжо вядомых мадэлях. Жарганізмы, як правіла, лаканічныя, экспрэсіўныя, часам ацэначныя, таму, нягледзячы на ўсю негатыўнасць гэтай моўнай з’явы, часта запатрабаваныя. Варта памятаць, што ёсць толькі асобныя прыватныя выпадкі апраўдання наяўнасці так званых сацыяльных дыялектызмаў у некаторых функцыянальных стылях. У мастацкім, публіцыстычным і размоўным маўленні з мэтай стылізацыі мовы

персанажаў, стварэння каларыту пэўнага сацыяльнага асяроддзя дапускаецца ўжыванне жарганізмаў, але ў абмежаванай колькасці: *Аркадзю пасля таго, як ён зрэзаўся пры наступленні ў педагагічны інстытут, нават боязна было і падумаць паступаць яшчэ куды-небудзь* (Р. Сабаленка); – *Бабак няма. Ды і на фіга? І не ад такога “дах” зносіць*, – адказаў другі і піхнуў нагой пярэдняю лаўку (з газеты).

Жарганізмы адлюстроўваюць не толькі нізкі культурамоўны ўзровень асобы, але і абмежаваны асяроддзем кругагляд, і духоўную беднасць. Аднак жарганізмы валодаюць шырокай пранікальнасцю ў штодзённыя бытавыя зносіны (узгадайце для прыкладу жаргонныя назвы грашовых адзінак – *лімон, штука, злёныя, бабкі*), а затым, як сцвярджае У.В. Анічэнка, могуць нейтралізавацца, станавіцца набыткам мовы літаратурнай: *галасаваць, накладка, фортка (у раскладзе), двурушнік* і інш. Тым не менш лексіка, абмежаваная сферай выкарыстання, патрабуе ўдумлівага абыходжання з ёй.

Прыкладамі парушэння чысціні маўлення з’яўляюцца *прастамоўныя* словы і выразы (грубыя, лаянкавыя з адценнем знявагі, неадабральнасці, пагарды). На жаль, сучасная мастацкая літаратура і сённяшняя публіцыстыка ў празмернай колькасці выкарыстоўваюць такія словы і, на наш погляд, часам ніякая стылізацыя гэта не апраўдвае: *перыяд не застойны, а адстойны; “тыраць” у дзяржавы; лавіць кайф і інш.* (з газеты). Аднак пэўныя групы насельніцтва менавіта з дапамогай такіх слоў фармулююць свае думкі, гавораць пра пачуцці. І тады ўзнікае пытанне, як стварыць вобраз рэалістычны, каб чытач паверыў. Вось такім чынам прастамоўі становяцца элементам мастацкай мовы і пры ўмераным іх выкарыстанні не парушаюць стылістычнай нормы: *Пусці толькі адну галячку, дак адразу наляціць цэлая гайня. І не агледзішся, як расшматуюць усё! Распетраць умэнт* (І. Мележ); *Жэрці і праўда хочацца. Аж у жывае баліць* (М. Лупсякоў); *Как смажат на рожы – ляціш да дзвярэй! А там утары вярзіла. Как саданёт на шэі – дзвер башкой адкрываеш* (Я. Брыль). Нават не з адной разнавіднасцю нелітаратурных моўных элементаў маўленне персанажаў успрымаецца як натуральнае, нязмушанае; аўтар да ўсяго яшчэ ў апошнім урыўку дасягае гумарыстычнага эфекту. Аднак зусім не да смеху, калі ў часопісах для дзяцей у даволі папулярным жанры комікс-ролік мы знаходзім імёны персанажаў *Дыбіліс і Бандыт*, якія выкарыстоўваюць у маўленні словы *чувак, ціпа не зразумеў, не тамі, клёва* і інш.

Да нелітаратурных моўных элементаў, якія часам шкодзяць чысціні маўлення, адносяцца *неалагізмы*. Словы, створаныя аўтарамі мастацкіх ці публіцыстычных тэкстаў, пры пэўнай умове могуць стаць набыткам мовы

літаратурнай: яны не павінны ўспрымацца як штучныя ўтварэнні, не павінны парушаць мілагучнасць мовы, назва павінна акрэсліваць змест паняцця, з’явы, прадмета.

Як вядома, шмат лексем прыйшло ў літаратурную мову ў пачатку мінулага стагоддзя, аднак не ўсе яны ўвайшлі ў актыўны слоўнік. Напрыклад, у якасці тэрмінаў прапаноўваліся словы *мясажэры* ‘драпежныя’, *зельнік* ‘гербарый’, *мяшанец* ‘гібрыд’, *каморка* ‘клетка’ *пустаслоўе* ‘дыялектыка’, *словапіс* ‘лексікаграфія’, *кантаслуп* ‘прызма’, аднак час вызначыў для гэтых слоў іншы лёс. Літаратурную мову ўзбагацілі іншыя лексемы, аўтарства якіх сёння ведаюць не ўсе, але гэтыя словы гучаць натуральна, яны зразумелыя і адпавядаюць словаўтваральным законам мовы: *дармаеды*, *кыважадны* (належаць Я. Купалу), *навучэнец*, *свапагляд* (Я. Колас), *адлюстроўваць*, *мілагучны*, *дабрабыт* (У. Дубоўка).

У мове сучаснай мастацкай літаратуры прапаноўваецца шмат новых слоў: аказіяналізмы заўсёды экспрэсіўныя, але некаторыя з іх можна зразумець толькі ў кантэксце. Перад лінгвістамі якраз і стаіць задача – ацэньваць такія словы, іх семантыку і структуру, каб у далейшым вывесці найбольш цікавыя, мілагучныя за межы твораў аднаго аўтара. Напрыклад, у мове паэзіі М. Мятліцкага прапаноўваецца мадэль прыметніка з фармантам -*отн-*: *духотнае*, *сумотнае*; Н. Мацяш стварае гаваркія назоўнікі *турботаварот*, *самаашука*, *тагасвеце*, *пашлюбаванне* і інш.; А. Разанаў называе хлапчукоў мясцовымі *крыганаўтамі*, нядзеля ў яго – *паслядзелак*, будзень – *нудзень* і інш. Нягледзячы на прыведзеныя моўныя факты, многія літаратары (Н. Гілевіч, Р. Барадулін) і лінгвісты (І.Я. Лепешаў, У.В. Анічэнка) перасцерагаюць, асабліва маладых аўтараў, ад неабдуманай словатворчасці, каб тыя не засмечвалі мову ўнармаваную “гульнёй са словам”, якое ў мастацкім тэксце найперш выконвае эстэтычную функцыю. Прывядзём прыклады няўдалых аказіянальных неалагізмаў: *Дзякуй богу, што міражыць Мара скрозь нязбыўнасць мары*; *Дарогі – як і мільённагі спрут*; *А то раптоўна заадліжа*, *Знянацку туманок дыхне*.

Некаторыя неалагізмы, узятыя без кантэксту, выглядаюць незразумелымі, немілагучнымі, аднак менавіта такія лексемы неабходныя аўтарам для раскрыцця ідэйна-эмацыянальнага зместу твораў, характарыстыкі персанажаў: *Былі ў дзядзькі [Алісея] і словы свае: “гамталязікі” – пра аладачкі або піражкі, “ахламенька” – пра сала ці каўбасу, “камінальнік” – пра франтавога кавалера або пра мужа наогул* (Я. Брыль). Мова мастацкіх тэкстаў, асабліва драматургічных, сведчыць пра аўтарскае ўменне свараць такія гаваркія аказіяналізмы-прозвішчы і мянушкі,

якія становяцца набыткам мастацкай мовы, нягледзячы нават на зніжаную стылістычную афарбоўку: *Зноўзадзярыўгорухвост* (Я. Сіпакоў); *Такі-Сякі-Малы-Аглы* (К. Крапіва).

Мову мастацкага і размоўнага стыляў могуць засмечваць *канцылярызмы* і *маўленчыя штампы*. За словам *штамп*, як нагадвае А.К. Юрэвіч, замацавалася значэнне ‘слоўнае пустазелле,’ якое трэба выкараняць, калі гаворка не ідзе пра стыль афіцыйна-справавы і асобныя жанры публіцыстыкі, а таксама тыя сітуацыі, пры якіх выкарыстанне названых моўных адзінак неабходнае. *Канцылярызмы* – словы ці выразы, што механічна паўтараюцца, пазбаўляючы мову індывідуальнасці, збядняючы яе; крыніца іх існавання – афіцыйна-справавы стыль, у якім устойлівыя выразы дазваляюць пазбегнуць двухсэнсоўнасці і забяспечыць дакладнасць. У.В. Анічэнка слушна сцвярджае, што канцылярызмы і штампы аб’ядноўвае гатовая формула; натуральна, што яе заўсёды прасцей скарыстаць, чым стварыць новы выраз, арыгінальна выказаць думку. З усяго сказанага вынікае: устойлівыя выразы ў мове мастацкай ці размоўнай – вынік беднасці мыслення, неначытанасці, абьякавага стаўлення да слова і маўлення: *Хлопец, які сядзеў на першай лаўцы, азірнуўся і ў выглядзе падтрымкі ўсміхнуўся дзяўчыне; Хлопец зноў сканцэнтравану сваю ўвагу на эканамічным развіцці заходніх краін* (з газеты).

У мове мастацкай літаратуры штампы якраз могуць выкарыстоўвацца для стылізацыі, бо ствараюць афіцыйны каларыт: “*Я, Таквіля Мондрая, наперад душу сваю пану Богу паручаючы, будучы на цела хвораю, але пры добрым розуме, усё памятаючы, з добрай волі свае і з парадаю прыяцеляў, перад сведкамі, на то запрошаных: солтысам Янам Вайтовічам і суседам сваім Браніславам Літаварам – зямлю сваю, а таксама быдла, вялікае і малое, скарб весь дамовы, з ласкі Божае набыты, гэтым тастамантам адказую і апісую нявестцы сваёй Алесі Мондрай, каб яна да самае смерці нашае мяне і нябогую дачку маю Еўку, тутака памянёную, даглядала і карміла, а на смерці цела грэшнае па-боску пахавала.*”

Пісана ў аўторак, 14 грудня 1938 року, у вёсцы Верасава” (В. Адамчык).

Відавочна, што, ствараючы афіцыйную паперу ад імя персанажа, аўтар павінен быў выкарыстаць і адпаведныя моўныя штампы, і пэўную форму дакумента, каб праўдзівасць апісання не выклікала сумненняў ў чытача; з гэтай жа мэтай уведзены асобныя выразы размоўнага характару.

Блізкія да моўных штампаў *словы-спадарожнікі*, так званыя “парныя словы”, якія таксама засмечваюць мову. Яны механічна ўжываюцца ў

публіцыстыцы, у справах паперах, часам іх змест не адпавядае сітуацыі, тым большая шкода наносіцца імі маўленню, асабліва нязмушанаму: крытыка – *вострая*, адпачынак – *заслужаны*, меры – *своечасовыя*, задачы – *канкрэтныя* і г.д. Той аўтар тэксту, які дбае пра чысціню маўлення, будзе пазбягаць такіх стэрэатыпных выразаў.

Адным са спрэчных на сёння застаецца пытанне адносна ролі запазычанай лексікі ў сучаснай беларускай мове. Немагчыма адназначна адказаць, ці засмечваюць словы з іншых моў беларускую. Ёсць словы, што прыйшлі ў мову даўно і зараз не ўспрымаюцца як іншамоўныя: *каляндар, капуста, бульба, язмін, газета* і інш. Яшчэ адна група іншамоўных слоў уключае назвы паняццяў, якія хоць і ўспрымаюцца як запазычаныя, аднак адаптаваліся (часткова ці поўнасьцю) да фанетыка-граматычнай сістэмы беларускай мовы: *кафэ, жэлё, журы, гальштук, дыван, тахта, сувенір, піжама, сарафан, тралейбус* і інш. Без гэтых слоў цяжка абысціся, бо яны арганічна ўліліся ў моўную плынь і запатрабаваныя любым стылем. Вылучаецца яшчэ адна група слоў, якія маюць беларускія сінонімы (*кантракт – дагавор, пунктуальны – дакладны, утрыраваць – перабольшваць, імпанаваць – падабацца*). Узнікае пытанне: якая ступень насычанасці тэкстаў такімі словамі павінна быць? У гэтым якраз і ёсць праблема, паколькі тэкст павінен быць зразумелы слухачу і чытачу.

Пры выбары слова трэба ўлічваць яго значэнне, паходжанне, ступень зразумеласці; калі сэнсавыя нюансы ўлічаны і відаць, што словы тоесныя, перавагу трэба аддаваць усё ж адзінцы беларускай, каб не перанасычаць тэкст запазычаннямі, не “зацямяць” яго. Важна таксама ўлічваць начытанасць, дасведчанасць суб’ядніка, каб інфармацыя не застацца за межамі яго свядомасці. На гэту праблему звяртаў увагу яшчэ Максім Танк у адным са сваіх вершаў: – *Нарэшце ў адведзіны Прыехаў мой сыноч. Хацела з ім пагаварыць я Пра яго жыццё-быццё, Пра ўнукаў. Але ён з нейкімі – казаў – сваімі спонсарамі І менеджарамі Спяшаўся ў нейкі кемпінг, На нейкі брыфінг, Каб дамовіцца Аб нейкім кансенсусе, А потым паехаць на уік-энд. Толькі і паспела Даць яму ў дарогу Сяго-таго з дамашняга ... Так, седзячы на прызбе, Расказвае мне Старэнькая Гануля І ўздыхае: – Божачка! Хаця б там у яго Было ўсё добра! (“Адведзіны”)*. У сына якраз усё добра, але маці з яго аповеду, перасыпанага запазычаннямі, нічога не зразумела.

У мастацкіх тэкстах іншамоўныя словы могуць выконваць не толькі намінацыйную функцыю, але і эстэтычную – ствараць каларыт пэўнай дзяржавы, калі выкарыстоўваюцца як экзатызмы ці варварызмы. Запазычаныя словы могуць быць таксама сродкам перадачы эмоцый і

пачуццяў – удзячнасці, захаплення, іроніі, сатыры, гумару і інш., у такім выпадку ўжыванне запазычанняў стылістычнай апраўдана: *Я апрагнуўся, сеў на нарты, і каюр – паганяты запрэжкі – пагнаў сабак; Жылі яны, браты Цівунчыкі, па-суседску, асобнымі гаспадаркамі. Сцяпан, старэйшы, ваяваў у пачатку стагоддзя з японцамі, у Маньджурыі, і жонку сваю называў па-кітайску – “**фіма**”. Маладзейшы, Алісей, быў на першай сусветнай у Румыніі, і баба яго стала ад гэтага “**фумейі**” (Я. Брыль).*

Многія запазычаныя словы цяжкія для вымаўлення, таму аўтары з мэтай стылізацыі мовы персанажаў ужываюць іх у скажоным выглядзе, чым дасягаюць гумарыстычнага эфекту:

Дзед Цыбулька: *А чаму гэта урбанізацыя ўжо стала нездаровай, і на жаль?*

Ломцеў (здзівіўся): *Ух ты! А ён – эрудзіт!*

Дзед Цыбулька: *Зараз разбяромся, хто **ерундзіт*** (А. Макаёнак).

Спынімся на прыкладах, калі запазычаныя словы засмечваюць літаратурную мову. Як вядома, шматлікія тэрміны маюць іншамоўнае паходжанне. Але без іх не абысціся ні ў навуковым, ні ў публіцыстычным маўленні. Таму заўсёды трэба памятаць пра ўзрост адрасата, пра ўмеранае выкарыстанне гэтай групы слоў, каб не збіцца ў так званы псеўданавуковы (гелертэрскі) стыль і не застацца сам-насам “за трыбунай”. Як слушна сцвярджае У.В. Анічэнка, “у многіх выпадках запазычання ўскладняюць успрыняцце, зацямняюць сэнс інфармацыі”. Што да мастацкага стылю, то тут ў пагоні за модным словам пісьменнікі часам збіваюцца з тропу, ператвараючы свае творы ў формулы ці тэарэмы з доказам і вывадам, ствараючы штучныя, надуманыя вобразы: *Ды памяць – мой банк інфармацыі – мне выдала тэкст на дысплей; Баюся спаць, твой дух чакаю апакаліпсістычнымі начамі; Міраж трансфармуецца ў рэчаіснасць; Мне – катарсісам Вашы абдымкі ў каламуці шалёных хваляў; Ты помніш сарамлівасць хваляў – электраімпульсы між намі; Бяроза ў маністах, сасна ў дэкальтэ... Бурытынавых лісцяў нагледзеўся я там. У гэтым тэатры, лясным вар’етэ, Міжволі раблюся лірычным вар’ятам. Трэба сказаць, што прапанаваныя вобразы ў прыведзеных ўрыўках да ўсяго яшчэ і не эстэтычныя: не хочацца суперажываць аўтару, і не ўзнікае жадання наведаць лес-вар’етэ, каб звар’яцець.*

Некаторыя лінгвісты (К.А. Пагарэлая) адзначаюць, што чысціню маўлення могуць парушаць такія размоўныя лексемы, як *прафесіяналізмы вузкаспецыяльнага характару*. Гэтыя адзінкі з-за незразумеласці іх семантыкі і празмернага выкарыстання могуць шкодзіць чысціні маўлення.

Аднак немагчыма, на наш погляд, стварыць пэўную прафесійную атмасферу, індывідуалізаваць мову персанажаў у мастацкім стылі, не выкарыстаўшы прафесіяналізмы: *Праўда, меў спраўную рыбацкую гаспадарку: два чаўны і розныя там сеткі, мярэжы, бучы, перамёты і шмат іншага, чаму Мікола і назвы не ведаў* (М. Машара); *У той час хросны быў яшчэ, і праўда, дужы. Шыў і кажухі, і суконныя сярмягі, якія ў нас называлі буркамі. А порткі – колькі хочаш. Мог і клёш, і “галифе”, і ні тое ні сёе* (Я. Брыль). Як відаць, для атрымання агульнага ўражання ад мастацкага тэксту зусім не абавязкова ведаць значэнне ўсіх прафесіяналізмаў. Аднак у размоўным ці ў навуковым стылях, дзе гэтыя словы працуюць на дакладнасць маўлення, трэба абавязкова сачыць за празрыстасцю іх семантыкі.

Засмечваюць маўленне *словы-паразіты* – словы і выразы, якія без патрэбы паўтараюцца ў маўленні асобных людзей; яны не папаўняюць тэкст ніякай інфармацыяй, выкарыстоўваюцца механічна, што прыводзіць да стварэння камічных, анекдатычных рэплік тыпу *Кірыла Тураўскі нарадзіўся, між іншым... і... памёр, дарэчы... ; Я, магчыма, гэта, канечне, зраблю і інш.* Думка скажаецца, “загрувашчваецца” слоўным смеццем, якое адцягвае ўвагу ад зместу выказвання.

Існуе шэраг прычын, па якіх слоўнае пустазелле актыўна “прарастае” ў мове: па-першае, гэта беднасць слоўніка апавядальніка, па-другое, няўменне думаць перад аўдыторыяй (публічна), па-трэцяе, адсутнасць моўнага чуцця і раўнадушнае стаўленне да мовы. Пры індывідуалізацыі мовы дзейных асоб пісьменнікі выкарыстоўваюць такую адметнасць маўлення, і ў гэтым, думаецца, ёсць станоўчы момант. Пачуўшы, як словы-паразіты гучаць з вуснаў персанажаў, наўрад ці хто захоча выглядаць гэтаксама прымітыўна. У мове мастацкіх тэкстаў з вуснаў персанажаў мы чуем самыя розныя словы і выразы, напрыклад, *вось цо да, тудэма-сюдэма, нібыто, грэц яго, чуеце, дай я гахну* і інш. Некаторыя з такіх частапаўтаральных рэплік могуць станавіцца мянушкамі, якія падкрэсліваюць спецыфічныя рысы характару дзейных асоб, нагадваюць цікавыя сітуацыі з жыцця чалавека. Ужыванне слоў-паразітаў заўсёды ўспрымаецца як загана маўлення; асабліва часта паўтараюцца словы *ціпа, значыць, гэта самае, як бы, на самай справе* і інш. Клопат пра чысціню маўлення павышае якасць і маўленчай дзейнасці, і іншых відаў дзейнасці чалавека нават тады, калі яго праца не звязана са словам.

ДАРЭЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Дарэчнасць – такая камунікатыўная якасць, пры якой ўжытыя моўныя сродкі адпавядаюць месцу, часу, жанру, мэтам і ўмовам зносін. Маўленне дарэчнае, калі яно строга адпавядае задачам зносін, зместу інфармацыі, выбранаму жанру і стылю выкладання, індывідуальным асаблівасцям аўтара і адрасата.

Захаваўне дарэчнасці прадугледжвае веданне стылістычнай сістэмы мовы, заканамернасцяў ужывання моўных сродкаў у кожным функцыянальным стылі, што дазваляе знайсці найбольш мэтазгодны спосаб выражэння думкі, перадачы інфармацыі.

Неабходная ўмова дарэчнасці – добрае веданне і асэнсаванне прадмета інфармацыі. Вялікае значэнне мае таксама агульная культура аўтара, яго адносіны да адрасата, уменне хутка арыентавацца ва ўмовах зносін.

У лінгвістычнай літаратуры вылучаюць дарэчнасць стылёвую, кантэкстуальную, сітуацыйную і асобасна-псіхалагічную. Дарэчнасць кантэкстуальную і сітуацыйную размежаваць цяжка, таму нярэдка іх аб'ядноўваюць і гавораць пра сітуацыйна-кантэкстуальную дарэчнасць.

Для кожнага функцыянальнага стылю ўласцівы свае заканамернасці адбору, арганізацыі і ўжывання моўных сродкаў. Пытанне пра дарэчнасць або недарэчнасць той ці іншай моўнай адзінкі ў кожным стылі рашаецца па-рознаму. Напрыклад, у афіцыйна-справавым і навуковым стылях выкарыстоўваюцца агульнаўжывальныя, нейтральныя і кніжныя моўныя сродкі. Недарэчным будзе ўвядзенне ў такія тэксты нелітаратурных элементаў. У публіцыстыцы ж нелітаратурныя моўныя сродкі (дыялектызмы, жарганізмы, варварызмы, экзатызмы, размоўная і прастамоўная лексіка) дапушчальныя, калі яны выконваюць стылістычную функцыю. Тое ж самае можна сказаць і пра мастацкі стыль, у якім ужыванне моўных сродкаў падначалена аўтарскай задуме, стварэнню мастацкага вобраза.

Сітуацыйна-кантэкстуальная дарэчнасць дыктуе ўжыванне сродкаў у залежнасці ад сітуацыі зносін і кантэксту, у якім моўная адзінка знаходзіцца. Асноўным крытэрыем гэтай разнавіднасці дарэчнасці з'яўляюцца сітуацыя і задачы зносін. Нельга гаварыць з рознымі людзьмі (напрыклад, з дарослым і з дзіцём) аднымі і тымі ж словамі: трэба ўлічваць разумовыя магчымасці і падрыхтаванасць адрасата да ўспрымання інфармацыі. Не варта злоўжываць у тэксце мастацкага стылю спецыяльнымі і прафесійнымі словамі, значэнне

якіх незразумела неспецыялісту (выключэнне — калі яны выконваюць стылістычную функцыю).

Парушэннем дарэчнасці з’яўляецца ўжыванне стылістычна маркіраваных адзінак без уліку іх функцыянальнай і эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, нематываванае парушэнне адзінства стылю. Разгледзім прыклады: *Пазабюджэтныя грошы становяцца палачкай-выручалачкай пры рашэнні матэрыяльных праблем; Культурнае жыццё ва ўніверсітэце на-ранейшаму б’е ключом* (са справаздач). У прыведзеных сказах недарэчнымі з’яўляюцца элементы гутарковага стылю (*палачка-выручалачка, біць ключом*) у афіцыйна-справавых дакументах, для якіх недапушчальныя эмацыянальна-экспрэсіўныя сродкі.

Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць рэгулюе маўленчыя зносіны. Маўленне не толькі змяшчае інфармацыю, але і выражае адносіны гаворачага да рэчаіснасці, да людзей вакол яго. Таму аўтар выказвання павінен улічваць, **як** яго словы падзейнічаюць на адрасата. Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць прадугледжвае павягу, тактоўнасць, уменне “чытаць” настрой суразмоўцы, улічваць яго індывідуальна-псіхалагічныя асаблівасці, майстэрства знаходзіць адпаведнае сітуацыі слова, інтанацыю.

Выдзяленне розных відаў дарэчнасці з’яўляецца некалькі ўмоўным. Стылёвая дарэчнасць прасочваецца яскрава. А вось сітуацыйна-кантэкстуальная і асобасна-псіхалагічная цесна пераплятаюцца не толькі паміж сабой, але і з маўленчым этыкетам, які прадугледжвае тактоўнасць, павягу, дабыню, шчырасць у паводзінах удзельнікаў зносін.

Характар размовы вызначаюць не толькі ўжытыя словы, але і тон, інтанацыя, з якой яны выказаны. Адзін і той жа выраз можа ўспрымацца парознаму ў залежнасці ад тону. Заўсёды трэба браць пад увагу інтарэсы чалавека, з якім уступаеце ў размову, месца, дзе вы знаходзіцеся, настрой і стан людзей, што вакол вас. Недарэчна, напрыклад, гаварыць пра работу з тымі, хто ў гэты момант адпачывае, а пры абмеркаванні рабочых планаў — пра ўчарашняе свята. Не прынята абмяркоўваць свае сямейныя справы ў прысутнасці трэцяй асобы. У кампаніі пазбягаюць размоў, якія выклікаюць цяжкія ўспаміны або сумны настрой. У прысутнасці хворага не гавораць пра смерць. Недарэчна ў цягніку раскадваць пра катастрофы на чыгунцы, у самалёце — пра катастрофы ў палёце, за сталом — пра рэчы, якія могуць сапсаваць апетыт і г.д. Не прынята пытацца ў жанчыны пра яе ўзрост. Адны і тыя ж учынкi ў адных выпадках могуць быць дарэчнымі, у іншых — недарэчнымі. Напрыклад, недарэчна перарываць выступоўцу да моманту,

пакуль не выйшаў рэгламент, аднак калі рэгламент выйшаў, то напамін пра гэта выглядае дарэчным.

Дарэчнасць маўлення рэгульнае працэс выразнага, лагічнага і дакладнага выказвання думак, падпарадкоўваючы яго адпаведным інфармацыйным, выхаваўчым, эстэтычным і іншым задачам.

Прааналізуем для прывкладу мову рэкламы кінафільма “Франц і Паліна” з пункту погляду менавіта дарэчнасці: разгледзім, ці адпавядаюць словы, выразы, стыль той маўленчай сітуацыі, якая апісваецца ў тэксце (тэкст прыводзім без перакладу, каб захаваць аўтарскую манеру пісьма, танальнасць выкладу і адметнасць вобразных сродкаў):

ПРЕМЬЕРА
ТОЛЬКО В ДОМЕ КИНО
13 СЕНТЯБРЯ 2006 ГОДА

ФРАНЦ+ПОЛИНА

Художественный фильм, снятый по повести “Немой” Алеся Адамовича. Режиссёр – Михаил Сегал. Производство студии “Югра-фильм” (Россия) при содействии киностудии “Беларусьфильм”.

Картина о любви, не знающей границ...

...счастливы жили люди в полесской деревне “Петухи”. А как напали вероломно фашисты на нашу Родину – так ушли партизанить почти все петуховские мужики. Ушел и колхозник Кучера, и сын его – Павел. А Кучериха с малой дочкой Полиной остались в деревне, но вести доносились до них страшные: будто в соседних деревнях всех детишек, баб да стариков в домах позапирали и сожгли заживо. Правда ли это? Узнать не у кого...

И тут немцы пришли сами: красивые, подтянутые, вежливые. Расселились по домам, стали жить. К Кучерихе поселили бывшего офицера и молодого солдата. Офицер – тот степенно вел себя: завтракал, обедал, ужинал да трубочку курил. А молодому не сиделось: он и автомат три раза на дню почистит, и воду в дом натаскает, и сам для себя вдоль улицы помарширует.

Страшно вели себя эсэсовцы. Но не трогали никого, даже иногда продукты свои привозили и по хозяйству помогали. Работали эсэсовцы, как простые деревенские парни, как сыны, что в лес ушли партизанить. И Франц, молодой постоялец Кучерихи, больше всех старался...

НА ВСТРЕЧЕ СО ЗРИТЕЛЯМИ ГОСТИ ИЗ РОССИИ – ТВОРЧЕСКАЯ ГРУППА ФИЛЬМА.

Змест прыведзенага ўрыўка, хоць і прысвечаны апісанню цікавага кінафільма, не апраўдвае той танальнасці (аўтар быццам распавядае казку), якая абрана для перадачы інфармацыі, як, дарэчы, не адпавядаюць сітуацыі тых вобразных сродкі, што характарызуюць персанажаў. Мы ведаем, **што** прынесла вайна мірным жыхарам не толькі Беларусі, ведаем пра выключныя выпадкі адваротнага характару, але параўноўваць іншаземных захопнікаў з сынамі, якія партызаняць, – верх моўнай безгустоўнасці і чалавечай бездухоўнасці. К слову, і змест самога фільма, яго музычнае афармленне не адпавядаюць танальнасці рэкламы: фільм цяжкі для прагляду, яго сюжэт далёкі ад лірычнага, падзеі – ад рамантычных.

Такім чынам, дарэчнасць маўлення – паняцце не толькі лінгвістыкі, але і дастаткова дакладны партрэт (праз маўленчыя паводзіны) як аўтара, так і аўдыторыі.

БАГАЦЦЕ МАЎЛЕННЯ

Багацце маўлення – гэта адна з найбольш важных камунікатыўных якасцяў, бо дэманструе лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, граматычныя і стылістычныя рэсурсы мовы. Багацце любой мовы можна ўявіць, калі паглядзець вакол сябе, падумаць пра тое, што прадметы, дзеянні, іх якасці і ўласцівасці, абстрактныя паняцці і інш. – усё мае назву, а часам і не адну. Значыць, наколькі разнастайны свет, наколькі развіта мысленне і жыццядзейнасць чалавека, настолькі багатая і мова.

Маўленчае багацце кожнай канкрэтнай асобы праяўляецца індывідуальна і залежыць ад розных фактараў: ад неабыхавага стаўлення да мовы, ад прафесіі, ад начытанасці, ад пачуццёвай гамы чалавека ва ўспрыманні свету. Адны навукоўцы сцвярджаюць, што актыўны слоўнік сучаснага чалавека складае каля 8 тысяч розных слоў, іншыя называюць лічбу 12 тысяч. Лічыцца, што нават творчыя і высокаадукаваныя людзі, якія пішуць мастацкія, навуковыя, публіцыстычныя тэксты, выкарыстоўваюць толькі каля 10 працэнтаў агульнаўжывальнага лексікону. Падлічана, напрыклад, што Францыск Скарына ужыў больш за 13 тысяч розных слоў, Якуб Колас – 500 тысяч.

Варта памятаць: поўнаасцю моўнае багацце не адлюстроўвае ніводзін лексікаграфічны даведнік, паколькі тэрміны, дыялектызмы, устарэлыя словы, аўтарскія неалагізмы, складаныя лексемы, словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, жарганізмы, запазычаныя адзінкі, геаграфічныя, астранамічныя і інш. індывідуальныя назвы поўнаасцю слоўнікамі не ўлічваюцца (У.В. Анічэнка).

Тэксты, у якіх ужываецца цікавая, з густам падабраная тэматычная лексіка, заўсёды захапляюць чытача, узбагачаюць яго слоўнікавы запас. Лексічная разнастайнасць дапамагае эмацыйна і дакладна апісаць прадмет ці з'яву: *Вызначаючы кароткі начны шлях бяссоннага летняга сонца, на поўначы святлела паласа суцэльнай зары. Сонца, якое, здаецца, так нядаўна села амаль на паўночным захадзе, перапаўзло, хаваючыся за далягляд, на паўночны ўсход і спынілася, каб пачаць памаленьку выплываць наверх. Яно было яшчэ глыбока за пушчай, таму што над грэбнем лесу яшчэ ўсё нясмела займалася зара ўсходу. А па меры таго, як яна разгаралася, рэшткі вячэрняй зары патухалі. Вось-вось павінен быў прагнуцца ў збожжы першы жаўранак і, атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага, цёплага пер'я, узняцца над полем, абвешчаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня* (Я. Брыль). Слоўнае багацце, бездакорна падабраныя словы дапамагаюць нам уявіць усход сонца і адчуць характэрнае прыроды.

Свет вакол нас надзвычай разнастайны, але мова намнога багацейшая, паколькі адзін і той жа прадмет можа мець некалькі назваў, адна і тая ж думка можа быць аформлена па-рознаму.

На лексічным узроўні багацце мовы асабліва выразна праяўляецца праз ужыванне сінонімаў і шматзначных слоў. Сэнсавая насычанасць слова працуе не толькі на эканомію моўных рэсурсаў – яна яшчэ адлюстроўвае вобразнасць мыслення, што ўзбагачае змест маўлення.

Слова *ключ*, напрыклад, мае некалькі значэнняў: ‘металічная прылада для адмыкання і замыкання замка’; ‘прылада для завінчвання і адвінчвання гаек, адкаркоўвання, заводкі чаго-небудзь і да т.п.’, а таксама (перан.) ‘тое, што служыць для разгадкі, разумення каго-небудзь, чаго-небудзь, для авалодання чым-небудзь’. Слова *ключ* мае амонімы: яно называе знак пачатку нотнага радка; чараду птушак у палёце; верхні камень, якім заканчваецца арка, скляпенне.

Ведаючы ўсе ці некаторыя значэнні шматзначных слоў, слоў-амонімаў, чалавек вострага розуму, тонкага моўнага адчування можа дасягнуць яркай эмацыянальнасці, асаблівай маўленчай экспрэсіі: *Ключ жураўліны! Гэта – ключ, якім адмыкаюць Веснія воды, Цёплыя подыхі ветру, Зялёныя руні, Птушыныя гнёзды, Вясёлкі і радасць. Таму, калі бачу яго, Мне хочацца рукі свае працягнуць Аж пад хмары асення, Каб ключом гэтым Зноў адамкнуць Маладосць* (М. Танк).

Разгледзім яшчэ адзін прыклад, прапанаваны М.В. Абабуркам. Даследчык звяртае ўвагу на тое, што мова мастацкага тэксту дэманструе багацце маўлення праз ужыванне розных лексіка-семантычных груп назоўнікаў, аб’яднаных у мікрасістэме ‘сядзіба і яе часткі’: 1) *сядзіба, сяліба, селішча, аселішча, паселішча, сельбішча; забудова, двор, дворышча, падворышча, падвор’е; пасада, гаспода, седас, седала, котлішча; 2) двор, дварышча, падворак, панадворак; 3) адрына, хлеў, абора, стадола, гумно; 4) хлявух, хлевушок, свінух, свінушок, свінушнік; 5) варыўня, варывенька, стопка, стопачка, істопка; пограб, склеп, яма, прыгрэбка, прыгрэбнік; 6) асець, восець, клець, свіран, свіронак, клуня; 7) пуня, пунька, сенавал, плятнік; 8) калодзеж, калодзезь, студня, калонка; 9) журавель, асвер, коварат; пругло, страла; 10) брама, вароты, коўраты; засаўкі, спрага, прасла; 11) гумно, гумнішча, прыгуменне, прыгумень, загуменне, загумень, загумёнкі; 12) прысядзібны ўчастак, прыўсадзебны ўчастак, пысядзьбенны ўчастак, соткі, пляц.*

Аднак трэба памятаць, што многія з прыведзеных слоў дыялектнага паходжання і што дыялекты былі і застаюцца адной з крыніц папаўнення, узбагачэння мовы літаратурнай.

Лексічныя неалагізмы таксама з'яўляюцца сродкам узбагачэння мовы, аднак толькі ў тым выпадку, калі не парушаюць чысціні маўлення (нагадаем: яны не павінны парушаць мілагучнасць мовы, а само новае слова павінна адлюстроўваць змест паняцця): *Мы ж аднадумцы ўсе і аднадомцы, Каб стаць і даўгавечней, і дужэй Дабро памножым на дабро, каб сонца Свяціла кожнаму даўжэй* (С. Грахоўскі); *Мае добрыя людзі, Суайчыннікі, Сузямельцы...* (Н. Мацяш); *Прапахлы багуном, імішарамі, іду, нагрыблены, дамоў* (Ю. Свірка).

Моўная разнастайнасць забяспечваецца рознымі відамі сінонімаў: кожнае з блізказначных слоў адрозніваецца адценнем значэння ці стылістычнай афарбоўкай ці тым і другім адначасова; часам сінонімы адрозніваюцца толькі гучаннем. У любым выпадку гэтыя словы дазваляюць пазбегнуць паўтораў і перадаць сэнсавыя і эмацыянальныя нюансы выказвання: *Дык які ж гэта дыспут, калі спрачаюцца нагамі? Дык які ж гэта пярэспар, калі спрачаюцца ногі з галавою, а не сэрца з сэрцам, душа з душою* (Я. Сіпакоў); *Я ўсё сцяплю, я ўсё стрываю І ўсё навек благаслаўлю – Адно пачуй, як я кахаю, Адно спазнай, як я люблю* (Н. Гілевіч).

Як слухна адзначае аўтар “Слоўніка сінонімаў і блізказначных слоў” М. Клышка, багацце сінонімаў у мове – паказчык яе развітасці, здольнасці перадаваць найтанчэйшыя рухі думкі, выяўляць самыя складаныя адценні паняццяў, характарыстык, паўтонаў пры апісанні рэчаіснасці, перажыванняў чалавека: *Ты што? Дысцыпліны не ведаеш ? Ты ж – сакратар камсамольскага камітэта. Вот вам – пахвалі яго – малайчына, удалец. А ён – дэзерцір! Лягун! Перабегчык!* (А. Макаёнак).

Маўленчае багацце выяўляецца і праз кантэкстуальныя сінонімы. Словы, не маючы семантычнай блізкасці ў агульнамоўным ужытку, у пэўным кантэксце збліжаюцца, характарызуюць адно паняцце. Раскрываючы самыя нечаканыя аўтарскія асацыяцыі, такія рады слоў дэманструюць разнастайнасць маўлення канкрэтнай асобы (у дадзеным выпадку аўтара): *Будзень ідзе, свята стаіць, будзень дзеліць, свята яднае, будзень бачыць гадзіны, свята – вечнасць, будзень судзіць, свята апраўдвае, на будзень дзівяцца людзі, а на свята – свет* (А. Разанаў); *Я быў дзівак, значыцца, я быў паэт* (Я. Брыль).

Маўленне ўзбагачаецца таксама пры дапамозе фразеалагічных сродкаў мовы. Фраземы, ужытыя з аказіянальнай ці ўзуальнай функцыяй, заўсёды

надаюць тэксту тое непаўторнае гучанне, якое выяўляе моўнае пачуццё меры аўтара, ацэнку прадмета гутаркі. Фразеалагізмы і прыказкі – гэта і народная мудрасць, і гумар, якія, акрамя ўсяго, аздабляюць маўленне спецыфічным нацыянальным каларытам: *як журавін жменю глынуў; спроба – не хвароба; скупы двойчы плоціць, а дурны двойчы ходзіць; дзе камар козы пасе; вераб'ю раз дзеўбануць; вочкі глядзяць ды трасцы з'ядзяць і г.д.*

Выкарыстанне ў маўленні афарызмаў сведчыць пра адукаванасць асобы, асэнсаванасць сітуацыі. Аднак пры выкарыстанні ўстойлівых моўных адзінак нельга парушаць маўленчы этыкет, трэба ўлічваць як семантыку афарызмаў, так і іх стылістычную афарбоўку. Уласныя думкі і пачуцці можна пацвярджаць выслоўямі як айчынных, так і замежных аўтараў, але пры цытаванні запазычаных выразаў пажадана перакладаць іх на беларускую мову. Думаецца, што ў першую чаргу трэба выкарыстоўваць трапнасць, выразнасць менавіта роднага слова, тым больш што крылатых выразаў у беларускай літаратуры даволі шмат: *Жыві і цэльнасці шукай, Аб шыраце духоўнай дбай; На што ж на зямлі Сваркі і звадкі, боль і горыч, Калі ўсе мы разам ляцім Да зор? (М. Багдановіч); Аднаго баюся я прысуду, Што выносяць нашы дзеці нам (М. Танк); Як на зорках, на расе Твой апошні шлях праяжа. Памірай, а жыта сей. Рунь пра сейбіта раскажа (А. Сыс); Усіх адною меркаю не мерце, што з намі і за намі ўслед ідуць. Адны памруць адразу пасля смерці, Другія на стагоддзі ажывуць (С. Грахоўскі); У нас гордасць жыве, Але вельмі замала ў нас годнасці (П. Панчанка); Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў, Што здзіўляў у вяках і здзіўляе нанова (Н. Гілевіч).*

Разнастайваюць маўленне словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: яны адлюстроўваюць змену семантычнага аб'ёму слова (паказваюць на павелічэнне ці змяншэнне памеру прадмета, на розную ступень праяўлення якасці), дапамагаюць акрэсліць аўтарскую ацэнку зместу выказвання: ... *Цвітуць ліпы. Якая прахалода! Вялізныя, раскошныя, усе ў вясёлкавых россыпах рос. У чысцюткай сцюдзёнай расе, у звоне пчол (У. Караткевіч); Вось яе, госцейку [дзяўчынку], зноў ставяць на лаву, надзяваюць ёй паліто, завязваюць хустачку, потым хустку, тады накрываюць вялізнай цёплай хустай – так, каб захутаць яе ўсю (Я. Брыль).*

На сінтаксічным узроўні багацце маўлення рэалізуецца праз вялікую колькасць сінанімічных і несінанімічных канструкцый, якія дазваляюць пазбегнуць аднастайнасці, стэрэатыпнасці выкладу матэрыялу. Для апісання аднаго і таго ж прадмета сінтаксіс мае простыя і складаныя сказы, развітыя і неразвітыя, сказы ўскладнёнай будовы, няпоўныя сказы, словы-сказы і інш.

Разнастайнасць, арыгінальнасць моўных фактаў дазваляюць кожнаму ўзбагаціць сваё маўленне, зрабіць яго багатым і непаўторным, прадэманстраваць пры гэтым свае найлепшыя дзелавыя і чалавечыя якасці. І наадварот: недахоп слоў, частыя паўторы выяўляюць нізкую маўленчую і агульную культуру чалавека і характарызуюць яго з негатыўнага боку. Зыходзячы з гэтых разважанняў, можна зрабіць вывад, што і размоўны стыль павінен вызначацца багаццем.

Публіцыстычныя тэксты, разлічаныя як на зрокавае, так і на слыхавое ўспрыманне, аказваюць уплыў на эмоцыі і свядомасць чалавека, а гэта якраз і можна зрабіць дзякуючы разнастайнасці маўлення. Асобным жанрам гэтая якасць уласціва ў меншай (інфармацыйныя) ці большай (мастацка-публіцыстычныя) ступені, аднак любы тэкст толькі выйграе ад ужывання сінанімічных адзінак, умелага выкарыстання паронімаў, розных тыпаў сказаў.

Навуковы стыль, як відаць нават з прыведзенага вышэй урыўка, павінен быць багаты на моўныя сродкі для перадачы навуковай інфармацыі, для забеспячэння дакладнасці, лагічнасці, а часам і займальнасці (навукова-папулярны падстыль, асобныя жанры вучэбнага падстылю). Думаецца, што развіццё навуковага стылю павінна ісці па шляху індывідуалізацыі мовы пры ўсёй яго структурнай і некаторай лексіка-граматычнай стандартызаванасці.

Стыль афіцыйна-справавы найменш рэалізуе багацце мовы, аднак вусная яго форма заўсёды больш экспрэсіўная, чым пісьмовая, а гэта значыць, што тут могуць умерана выкарыстоўвацца словы з суб'ектыўна-ацэначнымі фармантамі, семантычныя і некаторыя семантыка-стылістычныя сінанімы, спрошчаны сінтаксіс замест магчымых складаных канструкцый у пісьмовай форме, а таксама афарызмы і фразеалагізмы з нейтральнай стылістычнай афарбоўкай. Дзелавое маўленне праз багацце мовы павінна дэманстраваць развітасць асобы, яе дасведчанасць, неардынарнасць і смеласць мыслення.

ВЫРАЗНАСЦЬ І ВОБРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Выразнасць – камунікатыўная якасць маўлення, пры дапамозе якой аўтар тэксту падтрымлівае ўвагу чытача або слухача, прымушае задумацца над зместам выказвання, кранае думкі і пачуцці, не пакідае раўнадушным. Часам у мовазнаўчай літаратуры атаясамляюць паняцці *вобразнасць* і *выразнасць*; аднак **вобразнасць** заўсёды звязана з пераносным значэннем слова, з ужываннем слова ў кантэксце, у той час як для стварэння *выразнасці* (экспрэсіўнасці) могуць ужывацца словы і з прамым значэннем. Несумненна адно: і вобразнасць, і выразнасць упрыгожваюць маўленне. Яшчэ Дыяген Вавілонскі пісаў: “Прыгажосць ёсць выказванне, якое дазваляе пазбегнуць паўсядзённасці”. З усяго сказанага вышэй вынікае: паняцце выразнасці больш шырокае за паняцце вобразнасці, гэтыя два паняцці рэалізуюць эстэтычную функцыю мовы, а значыць, яны найбольш запатрабаваныя ў мастацкім стылі.

Як вядома, маўленчая выразнасць залежыць ад многіх прычын: ад ступені асэнсаванасці аўтарам прадмета гутаркі, ад стаўлення да тэмы і зместу выказвання, ад наяўнасці / адсутнасці псіхалагічнага кантакту паміж адрасатам і адрасантам. Аднак веданне мовы, моўнае чутцё – гэта перадумова стварэння экспрэсіўнага тэксту. Важна ўсвядоміць, што выразнасць дэманструе неардынарнасць мыслення, спецыфічнасць светаўспрымання і выяўляецца на ўсіх моўных узроўнях: фанетычным, лексічным, фразеалагічным, словаўтваральным, граматычным і экстра-лінгвістычным (нямоўным).

Гукапіс як крыніца выразнасці мовы прапаноўвае шэраг фанетычных прыёмаў, якія найчасцей функцыянуюць у мастацкім стылі – у мове паэзіі ці лірычнай прозы. Нельга не пагадзіцца з тым, што высокамастацкі твор, пры ўспрыманні якога чытач (слухач) атрымлівае задавальненне, – гэта гармонія гукавой і вобразнай прыроды слова. Гукавыя паўторы (алітарацыя і асананс) выкарыстоўваюцца пісьменнікамі з рознай мэтай, таму ролю гэтых сродкаў трэба разглядаць у кантэксце: *Ні самалёта, ні сініцы, Стаяць бярозы, нібы ў сне, Пакуль ламанай бліскавіцай Па небасхіле паласне, Пакуль дрымотна забуркоча, З-за хмары выкаціцца гром, Загрукае пустою бочкай І разаб’ецца за бугром* (Г. Бураўкін). Як відаць, праз паўтор свісцячых [с] – [с’], [з] – [з’], галоснага [і] аўтар “малюе” цішу, якая змяняецца раскатамі грому, а ён у вершы грукоча не толькі дзякуючы параўнанню (як *пустая бочка*), метафары (*разаб’ецца за бугром*), але і дзякуючы паўтору вібранта [р], галоснага [о].

Сугучча слоў (роднасных і няроднасных) – гэта крыніца стварэння дакладнай рыфмы, каламбураў, сорагаворак, якія заўсёды ўражваюць трапнасцю словаўжывання, вастрынёй думкі, падтэкстам: *Такая цішыня... Здаецца, клёны слухаюць І хочуць адгадаць, якой дарогай, дзе З сібернымі вятрамі, з завірухамі У ботах ледзяных зіма ідзе* (П. Панчанка) – на сугучныя канцавыя лексемы прыпадае сэнсавая нагрузка, паэт акцэнтуюе ўвагу на прыбліжэнні вясны. У сваю чаргу каламбуры, заснаваныя на сугуччы слоў, – гэта і сродак рытмізацыі і рыфмізацыі паэтычнай мовы, праз лексемы з гукавым падабенствам дасціпна супастаўляюцца (супрацьпастаўляюцца) з’явы, прадметы, іх дзеянні і ўласцівасці. Аўтары нібы “гуляюць” са словамі, не пакідаючы абыякавымі чытачоў, слухачоў: *Цяпер – Ці ў радасці згары, Ці счакні ад адчаю, Адчуй адно: ідзеш з гары. Твой смутак залачае...; Мне ўцямна, нарэшце, зрабілася, Што значыць утонія – Багата ў Ваших вачох утапілася, утон і я...* (Р. Барадулін).

Пры стварэнні сорагаворак наўмысна сутыкаюцца сугучныя словы: хуткі тэмп ускладняе іх вымаўленне, а гэта, акрамя захапляльнасці, пэўнай маўленчай гульнёвасці, дапамагае выпрацоўваць дыкцыю: *У бабра торба добра, Добра бабру: Торба добра ў бабра; Ніхто не рады такому граду, Груды граду выбілі грады* (А. Клышка).

Да фанетычных сродкаў выразнасці мовы адносіцца *складападзел*; падзел слова на склады дазваляе графічна і інтанацыйна вылучыць сэнсавыя важныя слова – тое, якому аўтар надае асаблівае значэнне і якое з’яўляецца важным для раскрыцця ідэйнага зместу твора: *Ад першай кулі гінуць, Ад апошняй. Не на-мі-рай-це!..Хлопчыкі мае* (Я. Янішчыц); – *Імяніны – свята святаў, – Мне з усмешкай Кажэ тата. Падарыў сягоння Ён Дзіва-цацку – Тэ-ле-фон* (В. Лукша).

Як фанетычны сродак прыцягнення ўвагі выкарыстоўваецца даўжыня слова, сказа, радка (як правіла, у паэтычным радку). Кароткія словы, сказы, радкі ствараюць дынамізм малюнка, адлюстроўваюць інтэнсіўнасць дзеяння, а словы са складанай рытмічнай структурай, у тым ліку большасць складаных слоў, наадварот, дапамагаюць паказаць плаўныя, заповоленыя працэсы або статычныя малюнкi. Напрыклад: *Сюды забіраюцца, чуючы веі шалёныя, На шост скоўзаны, слізкі, Цыбулі вянкi залачоныя, Баравікоў чорна-белыя нізкі. Да іх падсядаюць наважна пукі часнаку, Чырвонага перцу струкі ганарлівыя ...* (М. Мятліцкі). У прыведзеным урыўку з верша “Запечак” гаворыцца пра ўпарадкаванае жыццё ў гэтай частцы хаты: можна ўявіць, з якой любоўю гаспадыня чапляе на шост вянкi цыбулі, нізкі баравікоў, пукі часнаку, струкі перцу. Адметнае і тое, што кожны прадмет ці

з’ява, названыя аўтарам, маюць пры сабе эпітэты, вынесеныя ў постпазіцыю да паяснёнага слова, а гэта таксама запавольвае рытма-мелодыку радка.

Звернем увагу на даўжыню радка ў вершы П. Панчанкі “Кабінеты”:
Колькі дуба, Колькі лаку, Колькі бляску... Хто вы – Дзе вы Ні на міг не забывайце. Ваша справа? Гэта дробязь. Калі ласка – Пасядзелі, Паглядзелі, Паглядзелі – І бывайце! Як відаць, і словы, і радкі ў вершы кароткія, а гэта якраз пацвярджае, што ўвага, якую чалавек атрымлівае ў кабінетах, мізэрная.

Нельга не ўзгадаць словы, якія сваім гучаннем нагадваюць дзеянні, рухі, уласцівасці прадметаў, з’яў навакольнай рэчаіснасці. Найчасцей яны ўтвараюцца ад выклічнікаў, гукапераймальных слоў па ўжо вядомых у мове мадэлях, увагу прыцягваюць менавіта незвычайным гучаннем і называюцца *анаматапеі*: *Вербалоз толькі што распушыў свае каткі, на ім бзынкалі першыя смелыя чмялі* (У. Дамашэвіч); *У сараканожкі забалела ножка: Можжа, застраміла ці аб камень збіла? Прыйшла яна да доктара – войкае і вохкае* (І. Муравейка); *Вясна гудзе, і зумкае, і крэхча – На доле, у наветры, на вадзе...* (Н. Гілевіч).

На лексічным узроўні маўленчая выразнасць забяспечваецца, як ужо адзначалася, словамі з пераносным значэннем (тропамі) і словамі з прамым значэннем (сродкамі стварэння слоўнай выразнасці). Найбольш ужывальнымі тропамі з’яўляюцца *эпітэт, метафара, параўнанне, перыфраз, гіпербала, літота*. *Эпітэт* характарызуецца багаццем структурна-граматычнага выражэння; чым большай колькасцю відаў ён прадстаўлены ў тэкстах, тым больш экспрэсіўнай і багатай будзе іх мова. У ролі вобразнага азначэння могуць выступаць як простыя, так і складаныя (злітны эпітэт) прыметнікі, дзеепрыметнікі; яны ўжываюцца з прамым (народна-паэтычны эпітэт) ці пераносным (метафарычны эпітэт) значэннем: *Толькі веяў вецер на прыволлі Ды снягі маўклівыя ляжалі* (М. Танк); *Падстаўляй далоні вадаспаду, Слова цёплае сябрам скажы...* (А. Вялюгін); *Елкі цемнагрывыя намоклі, Сушаць вербы пасмы жоўтых кос* (П. Панчанка); *Карычнева-жоўта-паласаты і тоўсты, як цукерка-падушачка, чмель* (Я. Брыль); *Якая дзіўнасць... Аж неверагодна... Схмялелы ліпень, чабаровы свет ...* (Н. Мацяш). Адметным экспрэсіўным сродкам з’яўляецца эпітэт-прыдатак, які выражаецца назоўнікам. Лаканічны па форме, ён запатрабаваны, як правіла, паэтычнай мовай: *А лісічак набраў каля сцежкі-вяртухі* (М. Танк); *Там, дзе арэшнік развесіў гронкі вочак-арэхаў, – Заблудзілася ў лесе зялёнае рэха* (К. Кірэнка).

Метафара як адзін з прадуктыўных сродкаў экспрэсіўнасці мовы рэалізуе свае магчымасці праз пераносна-вобразнае ўжыванне назоўнікаў і дзеясловаў: *...гарыць усход, Вось-вось зазвоніць сонца бубен* (Л. Дайнека); *А*

вецер енчыць, а мора вые, Кульгае лодка на два вяслы (Я. Сіпакоў); *Не заходзь, маё сонца, за хмары маўчання* (Я. Янішчыц). У выпадку, калі аўтары атаясамляюць з’явы прыроды, прадметы з чалавекам, надзяляюць іх тымі самымі магчымасцямі, узнікае такі стылістычны прыём, як *увасабленне*. Параўн.: *лодка кульгае – чалавек кульгае, раніца пазяхае – чалавек пазяхае і г.д.*

Сродкамі дасягнення маўленчай выразнасці з’яўляюцца таксама *метанімія і сінекдаха*. Разгледзім прыклады сінекдахі: *Пахла пераспелымі брусніцамі, прэлай саломай, прыхвачаным першым замаразкам грыбам* (М. Лынькоў); *Ніхто не мучыцца дакорам, Ніхто не думае пра грэх, І ўжо не стане ягад сора, Звядуцца жолуд і арэх* (Н. Гілевіч). Як відаць, індывідуальныя разнавіднасці названых тропаў заўсёды экспрэсіўныя, арыгінальныя.

Параўнанне – вобразны сродак, які ўзнікае ў выніку супастаўлення падобных (у аўтарскіх асацыяцыях) прадметаў, іх прыкмет, дзеянняў: *З неба асенняга ноччу Неасцярожная зорка, як светлячок, заляціць* (М. Танк); *Сузор’і віснучь выспелай рабінаю* (Р. Барадулін); *І месяц, як антонаўка, жоўты і тугі. І жнівеньскія зоры, пахучы, як дыні, Сінія, нібыта верасы...* (Г. Бураўкін); *І снег, і снег, як спозненая ласка!.. І гэтак жа, як ласка, растае; Я маўчу, як зерне ў баразне* (Н. Мацяш). Параўнанне мае наступныя віды: субстантыўнае (вытлумачвае назоўнік), ад’ектыўнае (паясненне прыметнік), вербальнае (удакладненне дзеяслоў). Параўнанне ўводзіцца ў тэкст злучнікавым ці бяззлучнікавым (творны параўнання) спосабам.

Экспрэсіўным сродкам мовы выступае аўтарская *перыфраза*, якая ў адпаведным кантэксце найчасцей можа быць сінанімічнай з назоўнікам ці дзеясловам (у лінгвістычнай літаратуры яна і кваліфікуецца як кантэкстуальны сінонім да названых часцін мовы): *Сонца – сланечнік на сіняй градзе* (М. Стральцоў); *Ліпа – белая мядуння – як мадонна ля плятня! Яна пчолам – цётка Дуня, іх найпершая радня* (А. Сыс); *І ўночы ж трактар піша барозны на палях* (А. Астрэйка).

Незвычайнымі, экспрэсіўнымі вобразнымі выразамі з’яўляюцца *гіпербала і літота*; гэтыя супрацьлеглыя па значэнні маўленчыя адзінкі ствараюць нечаканыя, рэдкія вобразы: *Усё вакол знаёмае да болю: Збягаюць незабудкі да вады, Сядае бусел важна на таполю, Ад ластавак абвіслі правады* (Г. Бураўкін); *Драбнюткія, проста з мачыну, кнігі* (В. Лукша); *Пазнасіў снапы, мой ты добры муж, З нашай постаці – што на жабін скок* (Я. Сіпакоў).

У залежнасці ад ступені злітнасці кампанентаў амаль усе вобразныя сродкі падзяляюцца на традыцыйныя, агульнамоўныя і аказіянальныя. Традыцыйныя тропы, як правіла, не валодаюць экспрэсіяй, выконваюць намінацыйную функцыю (*спінка крэсла, цягнік ідзе*); іх экспрэсія з-за частаты ўжывання сцёрлася, у выніку вобразныя выразы сталі ўспрымацца як штампы, гатовыя формулы (*людзі ў белых халатах, браць слова*). Агульнамоўныя і асабліва аказіянальныя тропы забяспечваюць выказванню відочнасць, а створаным вобразам – яркасць, арыгінальнасць.

Сродкі стварэння слоўнай выразнасці – *сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы* – утвараюць шэраг стылістычных прыёмаў, якія надаюць тэкстам незвычайнае гучанне, глыбокі падтэкст і тым самым забяспечваюць экспрэсіўнасць радка. Так, *сінонімы*, утвараючы *сінанімічныя* рады, ампліфікуюцца: *Рашучасць, з якой я выходзіў з дому, аслабела. Яна мякчэла, аціхала, нікла* (Ф. Янкоўскі); ... *абдуванчык, дзьмухавец, малачайка сонцагалоная* (Н. Мацяш). У мастацкім стылі *сінанімічныя* рады могуць папаўняцца за кошт фактаў маўлення – неалагізмаў, аказіянальных перыфраз, як напрыклад, у вершы Н. Мацяш. Ампліфікацыя тоесных па значэнні слоў адлюстроўвае зменлівасць настрою, глыбіню пачуцця, удакладняе характарыстыкі вобразаў і інш.

Амонімы і іх віды (амафоны, амографы, амаформы) з’яўляюцца адметнай крыніцай экспрэсіі менавіта мастацкай мовы, радзей – публіцыстычнай, размоўнай. Ужыванне сугучных адзінак з розным значэннем кваліфікуюцца як стылістычны прыём – *антанаклаза*, разнавіднасць яе – *аманімічная рыфма*: *Трэба нам і захады, і меры, Каб між светлых беларускіх рос Зноў расцвіў чаравічок венерын І званочак сіні ў лесе рос* (П. Панчанка); *А паром на прывязі – Толькі крыкні: прывязі* (Р. Барадулін). Аманімічныя адзінкі шырока ўжываюцца ў творах для дзяцей, дзе яны часта выкарыстоўваюцца як сродак стварэння каламбураў; “гульня” сугучных слоў часта мае пазнавальны характар: *Янка бэзу тры галінкі Ранкам зрэзаў для Галінкі* (У. Мацвееў); *Выцягваюць моркаўку козкі за коскі* (М. Чарняўскі). Разнавіднасцю экспрэсіўнай амафаніі паэтычнай мовы з’яўляецца супадзенне гучання слова і словаспалучэння: *Зацікавіўся Цімошка: Мурашка лётае ці мошка?* (У. Мазго); *Прахаплюся я [дзяцел] са сну І на елку ці сасну На світанні зноў лячу, Дрэва кожнае лячу...* (С. Грахоўскі).

Актыўны сродак стварэння стылістычных прыёмаў у мастацкіх і публіцыстычных тэкстах – *антонімы*, з іх дапамогай утвараюцца *антытэза* і *аксюмаран*: *Ранняе сонца ўстае, Позняе сонца садзіцца. Добрыя людзі мае,*

Сцежскамі б тут нахадзіцца (М. Мятліцкі); *Якія жудасна шчаслівыя гады і дні нашай любові, дружбы, і як жа часта мы марнуем іх на пустое* (Я. Брыль). Часта ў ролі антытэзы ўжываюцца кантэкстуальныя антонімы, што яшчэ больш узмацняе экспрэсіўнасць мовы: *Ранет, наліты золатам, – табе! А мне на шызым моху журавіны* (М. Мятліцкі); *Сівеюць валуны і завірухі, Сівеюць Млечны і нявечны шлях* (Р. Барадулін).

Паранімія як моўная з’ява таксама з’яўляецца крыніцай экспрэсіі: сугучныя роднасныя словы ў кантэксце збліжаюцца і выяўляюць глыбіню аўтарскіх пачуццяў, часам нават супярэчлівых: *Як многа ў нас прабачлівасці! Як мала ў нас прабачлівасці!* (Г. Бураўкін); *Знаць, трэба было быць больш стойкім, Больш чулым, і чуйным, І зоркім* (М. Танк). З параніміяй нельга блытаць такія стылістычны прыём, як *паранамазія* (заснавана на ўжыванні сугучных, але не роднасных слоў): *Ён часта напрошваўся ў госці І зручных знаёмстваў шукаў, Хлусіў і ашукваў кагосьці, А ўрэшце сябе ашукаў* (С. Грахоўскі); *Гадавалі агонь, І ён гадаваў, І свяціў, І свяціў, Грэў, карміў, гатаваў* (Р. Барадулін).

На фразеалагічным узроўні выразнасць ствараецца дзякуючы ўстойлівым выразам, якія, як ужо адзначалася, з’яўляюцца яркім, каларытным сродкам мовы. Фраземы, прыказкі, крылатыя выслоўі надаюць мове эмацыянальнасць, забяспечваюць дакладныя характарыстыкі і ацэнку вобразаў, а значыць, выражаюць адабрэнне, захапленне ці асуджэнне, іронію і інш. эмоцыі. Там, дзе вобразнасць, – там і ацэнка, а пры адпаведным моўным нападуненні – экспрэсія: *Усе чакалі дажджу. І ён недзе пад абед, нарэшце, зашумеў... Потым чохнуў як з вядра* (Я. Сіпакоў); *Нашто было сталець так марна і станавіцца на крыло; Цёткі ў брамах – рукі ў бокі* (М. Мятліцкі); *І яшчэ табе, сыне, Зычу я, мой харошы: Каб і ноша – на сіле, Каб і сіла – на ношы* (А. Грачанікаў).

Прыказкі ў кантэксце мастацкага стылю – гэта яшчэ і сродак стылізацыі мовы персанажаў; але ў любым выпадку яны дэманструюць як багацце мовы твораў пэўнага аўтара, так і багацце беларускай мовы. Шмат дасціпных выказаў мы чуем з вуснаў персанажаў Янкі Брыля: *Крычаць не крычаць, а мы з табою, бабо, едзьмо; Што не даямо, тое дапаямо; Не любіш дроў калоць – і не наколеш; Не нацешыўся, дык навесіўся б.*

Трэба сказаць, што асаблівай экспрэсіяй валодаюць устойлівыя іншамоўныя выразы, якія падаюцца ў пісьмовай мове графічнымі сродкамі мовы-крыніцы: *Veni, vidi, vici* (лац.) – ‘прыйшоў, убачыў, перамог’; *Per aspera ad astra* (лац.) – ‘праз цярніі да зорак’. У мастацкіх тэкстах яны выкарыстоўваюцца як сродак стылізацыі мовы персанажаў.

Суб’ектыўна-ацэначныя фарманты ўзмацняюць выразнасць мовы мастацкага, публіцыстычнага і размоўнага тэксту на словаўтваральным узроўні. Прычым ацэнка, заключаная ў суфіксе, можа не супадаць з ацэнкай у корані слова. Напрыклад, фальклорным тэкстам уласцівыя прыметнікі тыпу *дурненькі, ліхенькі* (муж): у корані негатыўная ацэнка, а суфікс *-еньк-* мае памяншальна-ласкальнае значэнне. Канкрэтызаваць ацэнку заўсёды дапамагае кантэкст, напрыклад: *У ручках маленькі х Перац дрыжыць: У жменях і жменьках зброя ляжыць* (Я. Сіпакоў) – эмоцыямі жалю з аднаго боку і гневу з другога прасякнутыя прыведзеныя радкі адной з балад кнігі “Веча славянскіх балад”.

На марфалагічным узроўні экспрэсіўнасць ствараецца часцінамі мовы, якія ўзмацняюць экспрэсіўнасць радка нават пры звычайным паўторы; такая моўная з’ява называецца *рэдуплікацыяй*: **Блакiтная-блакiтная** сон-трава ў маладосці (І. Пташнікаў); *А ўвосень надта падабалася, як **высока-высока** плавалі буслы* (І. Грамовіч); *Не відно на полі следу, А я **еду, еду, еду*** (С. Грахоўскі); *І **бязрозкі, бярозкі, бярозкі** Узнімаліся ў неба* (Г. Бураўкін). Паўтор кожнай часціны мовы адыгрывае пэўную ролю: акцэнтуючы ўвагу слухача (чытача) на сэнсавы важкім слове, паўтор прыметніка і прыслоўя ўзмацняе якасныя характарыстыкі, паўтор назоўніка – колькасныя, паўтор дзеяслова паказвае на інтэнсіўнасць або паўтаральнасць дзеяння, паўтор асабовых займеннікаў звяртае ўвагу на значнасць пэўнай асобы, яе ролі ў канкрэтнай сітуацыі. Назоўнік звычайна выкарыстоўваецца як галоўны сродак адлюстравання статычных з’яў рэчаіснасці, ён “канстатуе” іх наяўнасць, а мы пры чытанні “спыняем свой позірк” на кожнай з іх: *Восень... І холад... І слота... Дождж* (Я. Сіпакоў); *Раніца... Раса... Сонца – мёду міса* (У. Карызна).

Дзеяслоў – галоўны сродак выражэння руху, зменлівасці, змянення; тэксты, насычаныя імі, “жывыя”, малюнкi і вобразы, створаныя з іх дапамогай, дынамічныя: *Сядзе пчолка на верасовую галінку, гайдаецца, пасля нахіне яе аж да самай зямлі, абдыме ножкамі, перагнецца ўся, адтапырыць крылцы і лезе з галоўкай у маленькую кветачку* (І. Пташнікаў); *Адбалела. Прайшло. Адплыло. Не пакінула нават суму* (Г. Бураўкін).

Прыметнік забяспечвае ацэнку-характарыстыку чалавека і ўсяго, што яго акаляе; дзякуючы гэтай часціне мовы мы “расквечваем” малюнкi колерамі і гукамі. Мастацкаму маўленню ўласцівы прыём канцэнтрацыі прыметнікаў, пры якім кожны ці амаль кожны назоўнік, узгаданы ў тэксце, мае пры сабе эпітэт: *Высока ў сінім беззоблачным небе плыве яркае сонца,*

шчодра лье на зямлю сваю цеплыню і святло, а ўлагоджаная і сагрэтая яго ласкай зямля адказвае хмельным буяннем жыцця (І. Навуменка).

Лічэбнік можа таксама ўзмацніць выразнасць, калі, напрыклад, уваходзіць у склад фразем або колькаснай гіпербалы: *Да саменькага дня не стоміцца гасціна. Нам выпала адна Не доля – а хвіліна* (Я. Янішчыц); *Лес не нямы: і ў лісточку, і ў кволенькай жылцы мова тчэцца лясная з мільярдаў лясных галасоў* (А. Сыс).

Займеннік, як ужо адзначалася, можа надаваць экспрэсію выказванню праз паўтор, праз нелітаратурныя суб'ектыўна-ацэначныя формы і праз графічнае вылучэнне з дапамогай вялікай літары: *О мне б хапіла Ласкавага слова, Калі б Яго Сказаў Аднойчы Ты!* (Я. Янішчыц).

Сінтаксічны ўзровень таксама мае значную колькасць экспрэсіўных сродкаў, найперш – гэта прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення, сутнасць якіх ва ўзмацненні, падкрэсліванні асобных слоў, словазлучэнняў, сказаў. Як вядома, у залежнасці ад месца ў радку, сказе, чатырохрадкоўі, абзацы сінтаксічныя прыёмы падзяляюцца на *анафару, эпіфару, паралелізм, градацыю, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, рытарычнае пытанне* і некаторыя іншыя (гл. пра гэта больш падрабязна ў тэме “Мастацкі стыль”).

Спынімся на экспрэсіўным вылучэнні членаў сказа: сэнсава ці эмацыянальна важнае слова “адрываецца” ад асноўнай часткі выказвання і выносіцца ў прэпазіцыю ці постпазіцыю да яе. Разгледзім на прыкладах.

Акацыі... Які гарачы вецер Сцякае ўніз з раскрыленых галін...; Зямля... Твая зямля, якой не стаць маёю Ні побач, ні здаля, хоць я жывая ёю (Т. Бондар); *Вада, вада – як кінуць вокам... Стаю ля светлых рэк вытокаў, Бяру яе ў далоні, п'ю* (Л. Дайнека) – пры сегментацыі (аддзяленні) той член сказа, які выносіцца ў прэпазіцыю, задае тэму выказвання, акцэнтуюе ўвагу чытача ці слухача на прадмеце гутаркі, а паўза, на якую паказвае шматкроп'е або працяжнік, дае магчымасць задумацца і ўявіць узгаданую з'яву.

А пшаніца, якая пшаніца навокал. Густая, чыстая, высокая; А скрыпка спявае. Сардэчна і шумна!; Падперла кулачкамі твар і зажмурылася. Такія сур'ёзныя вочы. А губкі так умеюць пацешна надзімацца. Не злосна, ад клопату (Я. Брыль) – далучэнне (парцэляцыя) акцэнтуюе ўвагу на змесце тых членаў сказа, якія парцэлююцца: інфармацыя ўзгадваецца як бы на хаду, што стварае ўражанне нязмушанасці маўлення.

Сястра Косцікава – Волечка – гэта ж любіў ён яе (А. Макаёнак) – анакалуф утварае канструкцыі, у якіх структура пачатку сказа разыходзіцца са структурай яго канца.

Экспрэсіўнымі сродкамі сінтаксічнага ўзроўню з'яўляюцца таксама пыталыныя і клічныя сказы: з іх дапамогай перадаюцца разнастайныя эмоцыі апавядальніка ці персанажа (здзіўленне, радасць, захапленне, спачуванне і інш.): *Ці бачылі вы, як хаваецца сонца ў агністыя падушкі?* (І. Грамовіч); *І хто можа сказаць мне, што я не ведаў радасці?* (Я. Сіпакоў); *Ці не жнівеньскія туманы наліваюць воскам жыты?...* (І. Пташнікаў); *О, як гэтыя воблакі збіраюцца! Як плывуць і растуць у сіняве! Не наглядзецца, не налюбавацца!* (І. Грамовіч) – сказы з такой інтанацыяй абуджаюць думкі, эмоцыі слухача, чытача.

Паралінгвістычныя сродкі выразнасці, як і лінгвістычныя, спрыяюць выразнасці маўлення. Да і адносяцца жэсты, міміка, пантаміма. Безумоўна, пералічаныя сродкі ўзмацняюць адценні эмацыянальнай афарбоўкі слоў, удакладняюць інтанацыю, “ілюструюць” думкі, аднак яны ніколі не заменяць слова. У тых сферах, дзе дазволена эмацыянальнае маўленне, якраз і ўжываюцца жэсты, міміка, пантаміма. Злоўжываць імі нельга, бо тады яны ператвараюцца са сродкаў прыцягнення ўвагі ў сродкі “адцягнення” ўвагі і тым самым дэманструюць нявыхаванасць асобы.

Пры ўмелым карыстанні моўнымі і нямоўнымі сродкамі стварэння экспрэсіі іх сінтэз спрыяе індывідуалізацыі маўлення, а гэта прыводзіць да зацікаўленасці асобай, узмацняе ўвагу да зместу выказвання. І наадварот: тыя сродкі выразнасці, якія не маюць эстэтычнай вартасці, скажаюць змест тэксту і выклікаюць непажаданы стылістычны эфект: *І купал рынка, велічны ды лысы, Бы той гарбуз, шчэ не прыбраны; Вярба на донца грузкае спусціла ногі мляўкія... Яе лісточкі вузкія Я блытаю з маляўкамі І часам нават з... п'яўкамі; Жалоба вострым рогам пора, Пераварочвае нутро; ...Толькі дрэвы не ўнімуць дрыжыкаў. Кроў з вушэй паказалася ў рыжыкаў.* Як відаць, створаныя вобразы выклікаюць неразуменне і ўсмішку.

Па-рознаму праяўляецца выразнасць маўлення ў функцыянальных стылях. Натуральна, што самую большую неабходнасць ва “ўпрыгожванні” мовы (аздабленні яе вобразнымі сродкамі, устойлівымі выразамі рознай структуры і паходжання, словамі з эмацыянальна-ацэначнымі фармантамі і інш.) мае мастацкі стыль, затым – публіцыстычны і размоўны. Адна з задач кожнага з названых стыляў – паўплываць на пачуцці адрасата, а без адпаведных сродкаў стварэння экспрэсіі гэта складана. Што да стылю навуковага, то ўжо даказана: ён мае патрэбу ў вобразнасці (асабліва яго навукова-папулярная разнавіднасць). Пры апісанні разнастайных фактаў гуманітарных навук нельга абысціся без ацэначнасці, а значыць, без вобразнасці, без маўленчай выразнасці. Афіцыйна-справавы стыль не

патрабуе ніякай экспрэсіі; выкарыстанне ў ім парцэляцыі, слоў з пераносна-вобразным значэннем, памяншальна-ласкавых форм слоў кваліфікуецца як памылка – змяшэнне стыляў. Аднак у вуснай форме гэтага стылю дапускаецца “сціплая” выразнасць кампліментарнага характару (эпітэты, устойлівыя выразы, словы з ацэначным значэннем тыпу *наважаны, шаноўны, хвіліна маўчання, працоўная вахта, месца пад сонцам і інш.*).

III. ПРАКТИЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Практыкаванне 1. Запоўніце табліцу.

Фактары і стылёвыя рысы	Стыль мастацкай літаратуры	Публіцыстычны стыль	Навуковы стыль	Афіцыйна-справавы стыль	Размоўны стыль	Канфесійны стыль
Сфера выкарыстання						
Форма зносін						
Функцыя						
Характар узаемаадносін						
Умовы зносін						
Падстылі						
Жанры						
Агульныя стылёвыя рысы						
Прыватныя стылёвыя рысы						

Практыкаванне 2. Акрэсліце функцыю выдзеленых слоў у прыведзеных урыўках:

1) – У-у, нават цыбулькай пахне, – Цімох Андрэевіч пацягнуў носам наветра.

– Гэта не цыбуля, таварыш камісар. **Шчыпер!** Зялёную ў нас так называюць, пёрцы. Сваёй гадоўлі! (П. Місько);

2) А часу і так не хапала. З раніцы да вечара ў **чыталцы**. Заіным **глытаў** паэзію, прозу, крытыку (Б. Стральцоў);

3) Ёсць аднадумцы. А ёсць **аднадудцы**, Дудуць у дуды, Што ў адну дуду (К. Кірэнка);

4) Цяпер зноў графік падціскае. **Філоніць** тут не будзеш (В. Мыслівец);

5) Салавей, як цяпер усе называлі Сымона, знаходзіўся пры **мякчэйшых варунках** (З. Бядуля);

6) У зале доўгі стол, крэслы без спінак, смярдзіць **атрамантам** са скураных чарніліц (У. Караткевіч).

Практыкаванне 3. Выпішыце вобразныя сродкі, вызначце іх віды:

1. *Выкацілася круглае сонца. На дыбачкі ўстала над гаем. Пад промнямі першыя вясновыя кроплі ўпалі са стрэх... Застагнаў, загаманіў пад нагамі Белы снег; Хтось палюе на сініцу, Нехта ловіць жураўля... Мне ж багацце і не сніцца – Толькі родная зямля...; Усё вакол знаёмае да болю: Збягаюць незабудкі да вады, Сядае важны бусел на таполю, Ад ластавак абвіслі правады; Дзе возера пад сонцам млее І, як стамлёны матылёк, Закалыханая лілея На рукі просіцца здалёк... (Г. Бураўкін); На бахматай, як хмара, буслянцы Клякоча чырвоная дзюба; Ідуць у атаку мундзіры зялёныя. Шпіталь уперадзе жывой заслонаю; Паненка сцяжынка, Цётка шаша, Дзядуля бальшак, Суседка чыгунка, За вамі імкнецца з маленства душа Ад першых слядоў Да апошняга пункта; Васількі тваіх воч узыходзяць пяшчотай, Беларусь – бераг белых буслоў (Р. Барадулін); Два снегіры – дзве кропелькі зары на мокрую галіну вольхі ўпалі. І вось ужо з акна майго выглядае скупы агеньчык, добры гном начэй (Н. Мацяш); Заплаканы дождж прыгалошвае ў жыце: Забраныя нівы нашчадкам вярніце!; Мне сейбітны боль перадалі вякі... Каменне ў барознах – дзядоў кулакі (А. Пісарык).*

2. *А маланка ўсё хрысціцца. І сапраўды – як спалоханая маладзіца; Заходзіць сонца. Бусел вяртаецца з купінай у дзюбе. Век жыві – век будуйся. З гнязда на загуменным вязе бусліха вітае яго гаспадарлівым клёкатам; А кот Базыль любіў мышэй, толькі зрэдку лежачы на “кашачай гары” (Янка Брыль); Папараць жоўтая, булая, а месцам чырвоная, як агонь. А можа гэта лісіцы туляцца да ялінак, натапырыўшы хвасты; Спрадвечная адмета восені – цішыня – жыла тут. Цішыня, нейкая мройная, калі чутна за паўварсты, як клёст чысціць дзюбу аб перасохлую яловую шышку... (І. Пташнікаў); Узлескі і паляны патанаюць у белых карунках легкаккрылых рамонкаў і амежніку, у бірузе лугавога льну і браткаў, у тонкім перазвоне ліловых званочкаў; Закінуць вуды і моўчкі любавання, як лёгка, нібы перка, паплавок, накалыхваючыся між зялёных лістоў лопуху, падплывае да яшчэ соннай лілеі, спыніўшыся перад ёю, далікатна пачне раскланьвацца... (Р. Ігнаценка).*

Практыкаванне 4. Прачытайце тэксты на адну і тую ж тэму, напісаныя ў розных стылях, назавіце іх падстылі і жанры, параўнайце моўныя асаблівасці.

1. *Якая прычына, што Максім Багдановіч астаецца для нас ледзь не самай сімпатычнай і роднай постацю ў гісторыі беларускай літаратуры?*

Па-першае, ён змагаўся наводдаль ад сваёй арміі. Іншым было лягчэй. Яны былі сузор'ем. Ён – самотнай зоркай, якая вядома, бачыла святло ад вялікай галактыкі свайго народа і ад сузор'я лепшых сыноў яго, паплечнікаў сваіх – але ўсё ж палала наводдаль.

Іншыя нарадзіліся ва ўлонні свайго народа, чулі ўвесь час яго мову, усмакталі яе з малаком маці і з вадою беларускіх крыніц. Гэты – чуў ад лічаных людзей. Ён большую частку свайго жыцця не бачыў радзімы, а калі бачыў, то спустошаную вайной, няшчасную, знявечаную і збрыджаную. Ubачыў, каб адразу ж самотна памерці наводдаль ад яе.

Іншыя, можа, больш зрабілі. Але трагізм і веліч гэтага кароткага жыцця, пагрозная і шчымлівая яго нота – глыбей закранаюць наша сэрца. Мы супакутуем яму, і таму ён не толькі наш настаўнік, але і нібыта святло сэрца нашага, улюбёны сын, з нараджэннем якога мы пачалі новае жыццё, які зрабіў нас мудрэйшымі і дабрэйшымі, адкрыў нам вочы на нас саміх, прымусіў па заслугах ганарыцца сабой.

І адышоў, не пакінуўшы нам суцяшэння.

Па-другое, гэты чалавек ніколі не зведаў кампрамісаў, ніколі не дапусціў сваё сумленне да згоды, не пісаў таго, чаго не думаў, цвёрда ішоў па адзіна магчымым шляху, шляху годнасці і сцвярджэння права на сваю, адметную, незалежную думку. Без гэтага называцца чалавекам не мае права ніхто. І вось ён, незайманы, кінуў нас, астаўшыся ў сэрцах нашых найвышэйшым прыкладам такога вось Чалавека... (У. Караткевіч, эсэ “Летапісец”)

2. Дзень нараджэння будучага паэта – 9 снежня (па н.ст.), год – 1891. У Мінску, аднак, сям'я Багдановічаў пасля нараджэння сына Максіма жыла толькі паўгода. Пераехалі ў Гародню, у якой таксама вельмі надоўга сям'я Багдановічаў не затрымалася. Прычынай стала заўчасная смерць маці паэта, у 1896 г. Развітанне з магілай маці стала для будучага паэта і развітаннем з Радзімай, з Беларуссю – развітаннем надоўга, аж да лета 1911 г., калі ён наведвае Віленшчыну, Маладзечаншчыну, да кастрычніка 1916 г., калі прыедзе ў Мінск, каб пражыць у ім усяго пяць месяцаў.

Народжаны над Свіслаччу, калыханы гарадзенскімі хвалямі Нёмана, паэт і маленства, і ўсе свае юначыя гады правёў далёка ад іх – на Волзе. Вучыўся Максім Багдановіч у гімназіях Ніжняга Ноўгарада і Яраслаўля, вышэйшую адукацыю атрымаў у Яраслаўлі, скончыўшы Дзямідаўскі юрыдычны ліцэй. У Мінску працаваў сакратаром губернскай харчовай камісіі. У лютым 1917 г. цяжка хворы выехаў на лячэнне ў Ялту, дзе 25 мая 1917 г. памёр і быў пахаваны.

Кароткім быў жыццёвы шлях Максіма Багдановіча, яшчэ карацейшым – творчы: першы яго друкаваны твор (алегарычнае апавяданне “Музыка”) з’явіўся ў газеце “Наша ніва” ў 1907 г., першы і адзіны прыжыццёвы зборнік вершаў паэта “Вянок” выйшаў у Вільні ў 1913 г. Толькі сапраўды дзякуючы сваёй геніяльнай адоранасці ў такіх часова вузкіх рамках гісторыі Максім Багдановіч і здолеў здзейсніць свой найвялікшы творчы подзвіг – стаць побач з Янкам Купалам і Якубам Коласам першай зоркай на небасхіле нацыянальнай паэзіі, аказацца ў цэнтры літаратурна-грамадскага руху Беларусі пачатку XX ст., быць лепшым крытыкам і гісторыкам роднай літаратуры, яе класікам, выдатным перакладчыкам і празаікам. (А. Лойка, артыкул “Паэт нараджаецца не аднойчы”)

Практыкаванне 5. Прачытайце тэксты. Акрэсліце іх стыль, сферу выкарыстання. Якім тэкстам і чаму найбольш уласціва афіцыйнасць, дакладнасць, аб’ектыўнасць, а якім суб’ектыўнасць, эмацыянальнасць? Прааналізуйце мову ўрыўкаў, звяртаючы ўвагу на стылістычную афарбоўку слоў, наяўнасць/адсутнасць вобразных сродкаў, будову сінтаксічных канструкцый. Дакажыце, што змест і мэтанакіраванасць выказвання ўплываюць на выбар моўных сродкаў.

1. Усведамляючы важнасць прафесійнай дзейнасці ў сферы стварэння, захавання і распаўсюджвання ў грамадстве інфармацыі, члены Беларускай бібліятэчнай асацыяцыі прапануюць усім бібліятэкарам і спецыялістам, якія працуюць у гэтай сферы, у сваёй прафесійнай дзейнасці прытрымлівацца “Кодэкса прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі”.

Кодэкс прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі

– Забяспечваць высокі ўзровень абслугоўвання, ствараць умовы для раўнапраўнага, свабоднага і камфортнага доступу карыстальніка да інфармацыйных рэсурсаў.

– Захоўваць духоўныя каштоўнасці і спрыяць развіццю нацыянальнай культуры.

– Паважаць чалавечую годнасць і прытрымлівацца агульначалавечых прынцыпаў маралі, плюралізму ідэй, прынцыпаў інтэлектуальнай і інфармацыйнай свабоды.

– Прызнаваць і з павагай адносіцца да інтэлектуальнай уласнасці.

– Забяспечваць аператыўнасць, паўнату і аб’ектыўнасць інфармацыі, якая падаецца карыстальніку.

– Аددзяляць прафесійныя абавязкі ад уласных інтарэсаў, імкнуцца да таго, каб уласныя перакананні не перашкаджалі свабоднаму доступу карыстальніка да інфармацыі.

– Абараняць права карыстальніка на канфідэнцыяльнасць звестак пра яго асобу і інфармацыйныя запыты.

– Імкнуцца да бездакорнага выканання сваіх прафесійных абавязкаў. Ставіцца да карыстальнікаў бібліятэк з павагай і добразычлівасцю.

– Лічыць сябе членамі прафесійнай супольнасці і ставіцца да калег па рабоце справядліва і з павагай, абараняць іх правы.

– Абменьвацца ведамі і вопытам, садзейнічаць аўтарытэту сваёй прафесіі і клапаціцца пра яе высокі статус.

Рада беларускай бібліятэчнай асацыяцыі лічыць, што выкананне “Кодэкса прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі” з’яўляецца маральным абавязацельствам і прафесійным абавязкам кожнага бібліятэкара і пастараецца забяспечыць падтрымку калегам, якія сутыкнуліся з праблемамі ў рэалізацыі выкладзеных прынцыпаў. (з часопіса)

2. Духоўная культура беларускага народа знайшла сваё адлюстраванне ў фальклору, песенным, харэаграфічным і музычным мастацтве. Значны ўклад у сусветную скарбніцу народнай мудрасці ўнёс беларускі фальклор – багаты, разнастайны, шматгранны і самабытны, які ствараўся на працягу нашай тысячагадовай гісторыі, але найбольшага росквіту ён дасягнуў у разглядаемы перыяд.

Мудрасць народа, яго працавітасць, жыццёвы і гаспадарчы вопыт паказаны ў вуснай народнай прозе, якая прадстаўлена шматлікімі жанрамі – гэта казкі, міфы, легенды, паданні, сказы, апавяданні, бываліцы, прыказкі, прымаўкі, загадкі, анекдоты, жарты, гумарэскі і інш.

Вельмі багатая ў беларусаў і вусная народная паэзія, якая захавалася і дайшла да нашых дзён у асноўным у выглядзе народнай песні. Як пісаў выдатны збіральнік беларускай песні Рыгор Шырма, па народнай песні можна пазнаць цэлую нацыю, яе характар і душу. У гэтым сэнсе багацце беларускай народнай песні бязмернае: вяселле ці пахаванне, хрэсьбіны ці заручыны, кожнае свята ці абрад, кожная пара года – не абыходзяцца без сваіх адметных спеваў. Беларуская народная песня заўсёды ясная, пластычная, часцей засмучаная, чым рэзвая і гуллівая. З боку настрояў, мелодыі і рытмаў яна вельмі самабытная: у музычных адносінах адрозніваецца мяккасцю, цеплынёй, шчырасцю. Народныя песні падзяляюцца

на абрадавыя і пазаабрадавыя – гістарычныя, антыпрыгонніцкія, сямейна-бытавыя і інш.

З народнай песняй цесна звязана народная музыка, якая ахоплівае ўсе бакі жыцця чалавека – абрадавыя дзействы, калядаванне і шчадраванне, хаджэнне валачобнікаў на Вялікдзень, купальскія карагоды, якія заўсёды суправаджалі музыкі. Яны выкарыстоўвалі розныя тыпы музычных народных інструментаў – гуслі, цымбалы, ліру, дудку, мандаліну, трубу, гармонік і інш.

Народны танец, як і народная песня і музыка, адлюстроўваў жыццё, побыт і працоўную дзейнасць чалавека, увасабляў яго нацыянальны характар, але ўжо ў пластычнай, харэаграфічнай форме. Танцы ў беларусаў пераважна парнамасавыя – Лявоніха, Мікіта, Млынок, Жабка, Таўкачыкі і інш. Беларускі фальклор настолькі багаты, што спатрэбілася б не адна кніга, каб яго апісаць. (М. Саўко, М. Бобер, В. Карнацкая)

3. Час няўмольны ў сваёй хадзе, а асабліва хуткаплынны паслячарнобыльскі. Вось ужо на календары 2001 год: 15 гадоў з дня катастрофы, якая, у гэтым сёння ніхто не сумняваецца, стала катастрофай мінулага стагоддзя. Ды і наўрад ці нешта падобнае па сваёй разбуральнай сіле, яе наступствах было на працягу двух тысячагоддзяў, што адносяцца да нашай эры. А яшчэ раней, магчыма, і было. Прынамсі, катастрофа, звязаная са знікненнем цэлага мацетрыка, які цяпер называем Атлантыдай, а ў існаванні яго вучоныя ўсяго свету ўсё больш упэўнены.

Ды то адбылося вельмі і вельмі даўно. А Чарнобыльская катастрофа – гэта радок з біяграфіі і кожнага з нас. Незалежна ад таго, калі чалавек нарадзіўся: у чарнобыльскую эру ці ў паслячарнобыльскую. Ці, увогуле, напаткаў гэтае няшчасце ў сталым узросце. Нам пастаянна памятаць пра тое, што адбылося. І жыць не толькі спадзяваннямі на лепшае, а і з усведамленнем, што ніхто не ведае, як павернецца яго лёс у гэты час, калі "мірны атам" ператварыўся ў злавесную сілу. Гэта не значыць, што трэба панікаваць. Аднаго нельга забываць: у прыродзе, у свеце ёсць узаемасувязі, патлумачыць якія наўрад ці калі-небудзь удалася. Гэта тычыцца і Чарнобыля. Канечне, адбылася найвялікшая тэхнагенная катастрофа, але як быць з той палыновай зоркай, што абавязкова павінна была ўпасці на Зямлю? (А. Марціновіч)

4. Быў самы ранак, час, калі пачынае сыходзіць з зямлі туман і з туману, паступова разгортваючы сваімі промнямі яго заслону, выходзіць сонца. Яно не грэе. Цьмянае сонцава кола кружыцца за туманавай заслонай над самымі балотамі і вільготнай мякаццю яго сцірае з сябе санлівасць.

Туман радзее, а сонцаў круг усё чысцей, усё яскравей і рухавей. Пакуль сонца ў тумане, сабраная ў кроплі раса нерухома трымаецца на мураве і колер муравы мутнавата-зялёны. Птушкі не спяваюць яшчэ, а як бы пераклікаюцца адна з другой пасля ночы. Як толькі ўзнімецца ўгору абмытае росамі сонца, а туман пачне адплываць за асмялеўшым ветрам на ўсход, як бы згаварыўшыся, разам пачнуць свой ранішні спеў птушкі, і густалісты асіннік і бярэзнік заварушацца, гойдаючы тонкімі верхавінкамі, падстаўляючы гнуткія свае галіны пад лёгка і ўчэпістыя птушыныя ногі. Варухнецца мурава пад ветрам і заіскрыцца расой. Залочанымі пырскамі будзе ўзлятаць з-пад ног раса, збітая з муравы, а прымятая нагамі мурава будзе павольна падымацца насустрач сонцу. (П. Галавач)

5. «Мая мацер з Палесся. Палессе – эта туды, пад Тонеж. У яе сясцёр і братоў там багата было, мо дзесяцера. Менишы брат Ян зваўся. Во за лесніка з маладых год буў. То от шо з етым маім дзядзькам адзін год прыключылася. Пайшоў вон на Купалнага Івана з ружжэм у лес, думаў, яку дзічыну ўбіць – мо кабана, мо лася, мо мядзведзя. Пайшоў рана, сонейка не ўставала. Ціхенька йдзе па лесу, звера цікуе. Вуйшаў к Сіверскаму балоту, йдзе паўз яго памалу. І на балоце, і ў лесе ціха. Ідзе-йдзе. Аж раптам шо-та ему зробілася. Хоча йці далей, да не можа, як бу дзеравянее. Нешча не пускае яго далей йці, на балота заварачае да цягне. Не хоча йці, баіцца, дрыжыкі бяруць, а йдзе. З купіны на купіну ступае, скача. Да ўсё хутчэй, як бу завод які ў ём стаў, усё далей на балота. Балота тэ вялікае. Пасярод яго возера е, пасярод возера – востраў з купін, на востраве – куст адзін кала вады рос. Вуйшаў дзядзька к таму возеру. Раненька шчэ было, як бу туман возера аблягаў. Бачыць вон цераз туман той востраў, а на востраве – русаўкі, з крыламі, без сарочак, голыя, косы русыя па пояс. Пабраліся ў круг да танцуюць з падскокамі. А адна сядзіць пад кустом кала самае вады, у воду глядзіца да косы расчэсае. Косы расчэсае да пазірае ў дзядзькаў бок. І здалося яму, што вана заўлякае яго, да сабе заве. Страхоце на дзядзьку нашло, вубраўся вон з балота, а як – не помніць. Спужаўся моцна. Цяпер русавак там ніхто не бачыць. Ці то ваны е, да не паказваюцца людзям, ці то звыліся. Мабуць, звыліся». (Тураўскі слоўнік)

Практыкаванне 6. Прачытайце два тэксты на адну і тую ж тэму. Запішыце тэксты па-беларуску і падкрэсліце ў іх словы з рознай стылістычнай афарбоўкай – кніжн., размоўн., праст. У чым адметнасць мастацкага і дакладнага перакладу? З якога тэксту мы найбольш даведваемся

пра калядаванне? Ад якога тэксту чытач атрымлівае найбольшае эстэтычнае задавальненне? Чаму?

1. *Колядование р., Калядаванне б., Колядування у. – святочный обряд посещения домов группами участников (колядовщиков, колядников), которые поздравляли хозяев и исполняли колядные песни (см.), получая за это вознаграждение в виде продуктов или денег. Обряд совершался поздним вечером (рождественское колядование) или ранним утром (новогоднее колядование) с целью обеспечения достатка и благополучия хозяев дома. Приблизившись к дому и получив от хозяев разрешение, колядовщики (см.) исполняли во дворе под окнами благопожелание (см.) или колядку, адресованную всей семье в целом, после чего им выносили "колядный дар" (хлебные изделия, продукты), они же произносили благодарственные формулы и шли к следующему дому (колядование обобщённого типа). В украинско-белорусской зоне более типичным было исполнение специальных колядных песен в адрес каждого члена семьи (колядование дифференцированного типа). Такой развёрнутый обряд обычно происходил в доме и сопровождался музыкой, танцами, совместным угощением. При отказе одарить или при плохом одаривании в адрес хозяев могли произноситься формулы угроз и проклятий. Наряду с исполнением колядок и благопожеланий разные формы К. могли сопровождаться магическими действиями ("посевание" зерном, щёлканье бичом, битьё ветками и др.) или разыгрыванием драматизированных сценок фольклорного или религиозного характера (см. Маска, "Коза", Драма рождественская). (словарь)*

2. *Последний путь перед Рождеством прошёл. Зимняя ясная ночь наступила; глянули звёзды; месяц величаво поднялся на небо посветить добрым людям и всему миру, чтобы всем было весело колядовать и славить Христа.*

Колядовать у нас называется петь под окнами накануне Рождества песни, которые называются колядками. Тому, кто колядует, всегда кинет в мешок хозяин, или хозяйка, или кто останется дома колбасу, или хлеб, или медный грош, чем кто богат.

Морозило сильнее, чем с утра, но зато так было тихо, что скрип мороза под сапогами слышался за полверсты. Ещё ни одна толпа парубков не показывалась под окнами хат; месяц один только заглядывал в них украдкой, как бы вызывая принаряжавшихся девушек выбежать скорее на скрипучий снег. Мороз как бы потеплел; толпы парубков и девушек показались с мешками; песни зазвенели, и под редкою хатою не толпились

колядующие. Чудно блестит месяц! Трудно рассказать, как хорошо потолкаться в такую ночь между кучею хохочущих и поющих девушек и между парубками, готовыми на все шутки и выдумки, какие только может внушать смеющаяся ночь. Под плотным кожухом тепло; от мороза ещё живее горят щёки, а на шалости сам лукавый подталкивает сзади. Шумнее раздавались на улице крики и песни. Толпы толкавшегося народа были увеличены ещё пришедшими из соседних деревень. Парубки шалили и бесились вволю.

Часто между колядками слышалась какая-нибудь весёлая песня, которую тут же умел сложить кто-нибудь из молодых казаков. То вдруг один из толпы, вместо колядки, отпускал щедровку и ревел во всё горло:

Щедрик, ведрик!

Дайте вареник!

Грудочку каши!

Кильце ковбаски!

Хохот награждал затейника. Маленькие окна поднимались, и сухощавая рука старухи высовывалась из окошка с колбасою или с куском пирога. Парубки и девушки наперерыв подставляли мешки и ловили свою добычу. В одном месте парубки, зашедши со всех сторон, окружали толпу девушек: шум, крик; один бросал комом снега, другой вырывал мешок со всякой всячиной. В другом месте девушки ловили парубка, подставляли ему ногу, и он летел вместе с мешком стремглав на землю. Казалось, всю ночь напролёт готовы были повеселиться. И ночь, как нарочно, так роскошно теплилась, и ещё белее казался свет месяца от блеска снега! (Н. Гоголь)

Практыкаванне 7. Прачытайце тэкст. Падрыхтуйцеся да яго пераказу па-беларуску: запішыце план, складзіце перакладны слоўнік тэрмінаў (спачатку вузкаспецыяльных, затым агульнаразумелых). Пры пераказе навуковага тэксту варта захаваць моўную адметнасць гэтага стылю – дакладнасць словаўжывання, складаныя сінтаксічныя канструкцыі, ужыванне аднародных членаў сказа і інш.

1. Развитию внелитургической музыки предшествовало рождение светского силлабического стихосложения, достигшего расцвета в барочной поэзии Симеона Полоцкого. Его вирши пользовались большой популярностью при дворе Алексея Михайловича. Выдающимся памятником культуры конца XVI в., где органично соединялась духовная поэзия и бытовая песня, является «Псалтырь рифмотворная», созданная Симеоном Полоцким и Василием Титовым.

Поэтический перевод древних библейских текстов, посвящённый царю Фёдору Алексеевичу, был издан в 1680 году без музыки, хотя Полоцкий рассчитывал на его музыкальное воплощение. Музыку к псалмам Титов написал несколько позднее, между 1682-1687 гг. Создавая её, композитор отошёл от своего привычного монументального хорового стиля. Музыкальный склад большей части псалмов отличается камерностью и простотой; строфы песен нередко представляют собой элементарное четырёхактовое построение. Псалмы предназначены для трёхголосного исполнения без сопровождения инструментов. Каждая песенная миниатюра (а всего их в соответствии с Псалтырью сто пятьдесят) обладает достаточно ярким характером и законченностью формы. Среди них псалмы, близкие народно-песенным жанрам. (Л. Рапацкая)

2. Персонал учреждений культуры – это категория работников, которым в силу их способностей, профессиональных знаний и умений, опыта и компетентности поручено осуществлять деятельность учреждений культуры и руководство ими. В персонале, занятом в сфере культуры, различаются руководители, на которых возлагается организация, планирование, контроль и другие функции менеджмента во всей его полноте по линии административного подчинения, специалисты, осуществляющие функциональное руководство – выработку и реализацию решений по важнейшим направлениям содержания работы (художественный руководитель, главный режиссёр, старший методист и т.д.), а также технический и младший обслуживающий персонал (секретари, машинистки, вахтёры и т.д.).

В задачи менеджера по работе с персоналом входит сделать работников способными к совместным действиям, придать их усилиям эффективность и результативность, сгладить присущие людям индивидуальные недостатки. Особенно трудно работать с людьми творческими, которых нельзя заставлять постоянно отчитываться за каждый шаг.

На менеджере также лежит ответственность за оценку работы сотрудников, определение необходимого вознаграждения за результаты работы, организацию деятельности и контроль за её осуществлением, разрешение конфликтных ситуаций и выработку компромиссных решений и т.д.

Организация работы с персоналом включает в себя выработку кадровой политики, подготовку, подбор и расстановку кадров, их оценку,

переподготовку и повышение квалификации, стимулирование, формирование и развитие мотивации. (Г. Тульчинский)

3. Главной сферой деятельности социального педагога является социум (сфера ближайшего окружения личности, сфера человеческих отношений). При этом приобретённой (особенно в современных условиях) является сфера отношений в семье и её ближайшем окружении, по месту жительства. Именно сфера ближайшего окружения (микросреда) играет огромную роль в формировании культуры личности, причём не всегда позитивную. Социологи доказывают, что различные нравственные отклонения, социально-патологические крены чаще происходят в микросреде с низким уровнем культуры, ограниченностью духовных запросов.

Поэтому перед обществом стоит проблема формирования полноценной, многообразной, самоорганизующей культурной среды. Ведь "именно она является важнейшим фактором духовного становления и совершенствования личности, её идеалов, интересов, потребностей", её приобщения к миру культуры.

Культурная среда включает социально-культурные объекты, связанные с созданием и распространением культурных ценностей. Но главное, что её характеризует, – отношение людей, материальные и культурно-бытовые условия повседневной жизни, духовно-нравственная атмосфера. Поэтому процесс формирования культурной среды – одно из главных направлений культурного обновления, без которого невозможно преодолеть действие социальных и психологических механизмов, разъединяющих общество.

В процессе постижения культуры, понимания её основ, приобщения личности к духовным ценностям большую роль играет семья как микросреда, наиболее близкая человеку и дающая ему первые понятия о культуре. Правда, необходимо отметить, что семья может передавать по наследству, трансформировать не только позитивные, но и негативные образцы поведения. В последнее время в связи с различными изменениями в нашем обществе наблюдается кризис семьи. Она подвергается разрушительному воздействию со стороны "массовой культуры", обезличиванию, духовно вымирает. Одной из составных частей культуры семьи является культура досуга. Это очень важный элемент жизнедеятельности семьи, так как именно в свободное время человек имеет возможность заниматься любимым делом, развивать свои духовные и

физические возможности, уделять внимание саморазвитию, общению с другими людьми и т.д. (И. Вышинская)

4. В начале XVII в. барокко вытесняется изящным и вычурным стилем Людовика XV – рококо. Родина рококо – Франция. Дальнейшее распространение он получает в дворцовых и парковых строениях карликовых государств Германии (павильон Цвингер в Дрездене, дворец Сан-Суси в Потсдаме). Растрелли использовал декоративные тенденции рококо в архитектуре.

Многое в этом стиле определяет причудливая форма раковины. Само слово "рококо" произошло от слова "рокайль" – мелкие камушки, раковины. Модным становится орнамент из стилизованных раковин. Рококо продолжает традиции барокко. Его характеризуют изысканные и причудливые мелкие формы и изощрённо изысканный филигранный, сильно стилизованный орнамент. Рококо получил наибольшее распространение при оформлении интерьеров.

Во внутреннем оформлении зданий используются живописные панно, раковины, зеркала. Этим добивается иллюзия лёгкости, нематериальности стен, свободного пространства. Декор интерьера насыщенный, но уравновешенный. Чистые краски, пастельные тона сочетаются с белой и золотой отделкой.

Рококо – лёгкий, игривый стиль, создающий атмосферу праздности, непринуждённого веселья, непритязательного развлечения. Для него характерны изящество, деликатность, прихотливая грациозность. Он выражал вкусы отчуждённой от политики и гражданственности части аристократии и дворянства.

Для рококо характерны изящные произведения, эротические и мифические сюжеты, экзотика. Заимствуются мотивы китайского искусства. Получают распространение маленькие статуэтки из фарфора и терракоты, предназначенные в основном для украшения интерьера, роспись на фарфоре и тканях. Предметы, мебель в стиле рококо всевозможно украшены, вычурной формы. В эпоху рококо были модны напудренные парики, богато украшенные кружевами шёлковые платья светлых тонов с объёмными юбками. (А. Чернокозов)

5. Термин «учебная библиотека» – один из наиболее устоявшихся в отечественном библиотековедении, хотя не имеет своего аналога в зарубежных терминологических системах, где принято говорить об

университетских библиотеках, библиотеках колледжей, школ, не подводя их под более общее понятие. Основным типобразующим признаком учебных библиотек является их направленность на удовлетворение потребностей, возникающих в процессе учёбы. Для них характерны как универсальный (библиотеки классических университетов, школ), так и отраслевой (библиотеки техникумов и училищ) составы фондов, в значительной степени состоящие из многоэкземплярной учебной литературы, предназначенной для различных категорий учащихся и профессорско-преподавательского состава.

Следовательно, под учебной библиотекой необходимо понимать специальную библиотеку, обеспечивающую на базе универсального или отраслевого фонда удовлетворение информационных потребностей, возникших у пользователей в процессе учебной деятельности. В зависимости от характера удовлетворяемых образовательных потребностей данный вид деятельности осуществляется в различных типах учебных заведений: школах, лицеях, училищах, техникумах, колледжах, институтах, университетах, а также на курсах по переподготовке кадров, в институтах повышения квалификации и т.п. В соответствии с данным критерием на следующей ступени деления библиотеки вузов, библиотеки техникумов, училищ и других средних специальных учебных заведений, библиотеки школ, библиотеки учреждений по повышению квалификации и переподготовке кадров и внешкольных учреждений. (Р. Мотульский)

6. Первые балеты возникли в средневековой Франции. Именно там из танцев с покачиваниями и притопами, подскоками и прыжками, называемых бранлями (бранли – от слова *branle*, т.е. качание, хоровод), со временем возникла французская хореография.

Профессионалы – хореографы средних веков своим мастерством подняли искусство исполнения танца на новую высоту. Их достижения явились тем фундаментом, на котором позднее сформировался классический академический балет. В то время, когда танец соединяется с музыкой и появляется в привычном для нас понимании, расцветают такие музыкально-танцевальные формы, как сюита, пастораль, интермедия.

В XVI веке был сделан большой шаг вперёд в развитии техники танца. Фабрицио Карозо в 1581 году издал в Венеции книгу «Танцовщик», где описал танцы Венеции, технику их исполнения, основные танцевальные движения. Во Франции Туано Арбо тоже выпустил книгу под названием "Орхесография", в которой говорил о значении танца, о зависимости танца

от музыки. Приход в балет профессионально обученных исполнителей способствовал дальнейшему развитию танца. Тринадцать академиков во главе с балетмейстером Шарлем Бошаном должны были развивать благородное искусство танца.

В XVII веке появился новый жанр – комедия-балет. Его основателем был Жан Батист Мольер, великий французский драматург, актёр и режиссёр. Он многое сделал для развития классического танца: ввёл 5 позиций ног, разработал свою систему сценического танца.

В Англии XVII века театр тоже включал в свои спектакли бытовые танцы. Танцы, описанные в произведениях Шекспира, составляют антологию хореографических произведений Англии. В высших кругах танцуют павану, гальярду, куранту, вольту, джигу. (Т. Барышникова)

7. В наши дни существует целый ряд определений музея, что в значительной степени объясняется сложностью и многоликостью феномена. XX век подарил человечеству новые типы музеев, пришло осознание того, что сохранять и экспонировать можно и нужно не только предметы, но и характерное для них окружение, различные фрагменты историко-культурной среды, виды человеческой деятельности. Появились музеи под открытым небом, в основе которых – не традиционная коллекция предметов, а памятники архитектуры и народного быта, представленные в своём естественном природном окружении. Возникли и музеи, экспонирующие главным образом не подлинники, а их воспроизведения.

Ещё одна причина многообразия существующих определений музея – развитие теоретического музееведения и различные исследовательские подходы специалистов, а также разнообразие целей и задач, ради которых создаётся дефиниция. В изданиях справочного характера музеи обычно трактуются как научно-исследовательские и культурно-просветительные учреждения, которые в соответствии со своими социальными функциями осуществляют комплектование, учёт, хранение, изучение и популяризацию памятников истории, культуры, а также природных объектов...

В международной практике обычно используется определение, выработанное Международным советом музеев (ИКОМ) и включенное в его Устав в 1974 г. С учётом поправок, внесённых в последний вариант Устава в 1995г., эта дефиниция звучит следующим образом: музей – это «постоянное некоммерческое учреждение, находящееся на службе общества и его развития и открытое для людей, оно приобретает, сохраняет, изучает,

популяризует и экспонирует в образовательных, просветительных и развлекательных целях материальные свидетельства человека и окружающей его среды». (з часопіса)

8. Выдающимся деятелем в области музыкального театра второй половины XVII века был гетман Великого княжества Литовского Михаил Казимир Огинский. Меценат, композитор и музыкант, Огинский был основателем Оперного театра в Слониме. В числе первых сценических площадок называются "Театр на шести колёсах", передвигавшийся при помощи четырёх пар волов, и плавающий театр на реке Щаре и канале "Порт Огинский", построенном также по инициативе гетмана. В этом театре "оперы и комедии играны были в году 1771". А. Андржеёвский, посетивший Слоним в 1798 г., восхищался дворцом и "роскошным театром, в котором находился настоящий пруд и плыли настоящие корабли..."

Сцена была приспособлена для показов барочных спектаклей, оперных и балетных, для выхода сотен певцов и статистов, для различных сценических превращений.

...Технические возможности этой слонимской сцены – "Нового дома оперы", где декорации, меняясь на глазах у зрителей, позволяли представлять их взорам не только "море", но и бьющие на сцене фонтаны, освещавшиеся бенгальскими огнями, – были поистине уникальны.

Однако ценителей музыки поражал не меньше, чем сцена, и репертуар. В "нотной камере" Слонимского театра оказались все лучшие произведения оперного искусства XVII века. Музыкальный инструментарий капеллы был одним из лучших в Западной Европе и славянских странах. Оркестр, созданный М.К.Огинским в Слониме, современники считали выдающимся и сравнивали с мангеймским – "камертоном Европы". Нельзя обойти также тот факт открытия им в 1777 г. слонимской балетной школы – "Департамента балетных детей" (преимущественно крестьянских).

Здесь уместно отметить принцип использования в массовых сценах оперных спектаклей наряду с мещанами – крестьян, а также демократический подход к составу зрителей (зал "Нового дома оперы" был рассчитан на 2000 мест, а в Слониме тогда проживало всего 6000 человек. (Ю. Черняк)

ТЭКСТЫ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Тэкст 1.

Мнагазначнасць фразеалагізмаў

З’ява полісеміі ўласціва як словам, так і фразеалагізмам, але яе пашыранасць, спосабы развіцця новых значэнняў і іншыя асаблівасці неаднолькавыя ў лексіцы і фразеалогіі.

Прыкладна чацвёртая частка лексікі беларускай літаратурнай мовы – мнагазначныя словы. Пераважаюць словы з двума значэннямі. Сярод астатніх мнагазначных слоў сустракаецца нямала такіх, якія за сваё шматвяковае жыццё развілі па некалькі дзесяткаў значэнняў. Так, семантычная структура дзеяслова **ісці** складаецца з 28 значэнняў і 35 сэнсавых адценняў. Усе значэнні полісемічнага слова звычайна звязаны паміж сабой і ўзніклі ў выніку развіцця асноўнага, зыходнага значэння шляхам метафарычнага, метанімічнага ці сінекдахічнага пераносу адной з’явы на другую.

З 5755 фразеалагізмаў, пададзеных у фразеалагічным слоўніку беларускай мовы (1993; у далейшым: ФСБМ), на долю мнагазначных прыходзіцца 873 фразеалагізмы, або 15% ад агульнай колькасці. Абсалютная большасць гэтых выразаў мае па два значэнні: напрыклад, *першая скрыпка* абазначае ‘найбольш уплывовая асоба ў якой-небудзь галіне, справе’ і ‘галоўная, вядучая роля ў чым-небудзь’; *сабакам сена касіць* – ‘бадзяцца дзе-небудзь, займаючыся пустой ці невядома якой справай’ і ‘знаходзіцца невядома дзе, хаваючыся ад сям’і’. Трохзначных фразеалагізмаў – 123 (*адзін на зямлі, зямлю грызці, як на далоні* і інш.), чатырохзначных – 25 (*без аглядакі, даваць дыхту, сам праз сябе* і г.д.), пяцізначных – 7 (*на ўсе застаўкі, на нагах, падымаць на ногі, на ўвесь рост, на руках, сам па сабе, ставіць на ногі*), адзін выраз (*разяўляць рот*) мае 6 значэнняў.

Некаторыя аўтары мовазнаўчых прац лічаць, што мнагазначнасць найчасцей назіраецца сярод дзеяслоўных і прыслоўных фразеалагізмаў, значна радзей – сярод назоўнікавых і амаль неўласцівая выразам іншых семантыка-граматычных разрадаў. На самой жа справе наяўнасць ці адсутнасць мнагазначнасці наўрад ці залежыць ад таго, да якога структурна-семантычнага тыпу адносіцца той ці іншы фразеалагізм. Дзеяслоўныя фразеалагізмы колькасна (іх больш за 2200) пераважаюць над усімі іншымі разрадамі, а таму і мнагазначнасць сярод іх адпаведна часцейшая, чым сярод выразаў іншых тыпаў, а менавіта 350 дзеяслоўных фразеалагізмаў –

мнагазначныя; напрыклад: *хварэць на пана, цягнуць ката за хвост*. Затым ідуць прыслоўныя фразеалагізмы, іх звыш 1700, сярод іх мнагазначных больш за 300: *колькі было сілы, без нічога ніякага* і інш. Пашыранасць полісеміі сярод астатніх разрадаў амаль гэтак жа адпавядае ў працэнтных адносінах іх колькасным паказчыкам. (І. Лепешаў)

Тэкст 2.

Узварухнуўся народ і заціх, а на самым версе курганка стаяў без шапкі Сцяпан Барута і гаварыў:

– Мы вельмі рады, што прыйшлі вы на наш “фэст”, на наша маладое свята працы. Мы працавалі, каб спусціць з быстраю рэчкаю гніль Гнілога балота, каб на яго месцы зазелянеў муравою грамадскі луг. Сотні гадоў пакланяліся вы “святому калодзежу”, і сотні гадоў стаяла тут Гнілое балота, заражала паветра і разносіла хваробы. І “святые калодзеж” не памагаў вам. Таварышы! Задумайцеся над гэтым. Не “святые калодзежы”, не малітвы бацюшак дадуць вам шчасце і дабрабыт, бо шчасце і дабрабыт – у вас саміх. Тут зроблена спроба, каб паказаць сілу дружнай грамадскай працы, і вы бачыце вынікі яе, быццам сваімі вачыма. Але мы зрабілі маленькую частку таго, што нам трэба зрабіць і што мы можам зрабіць. У нас няма добрага будынка для школы, а дзе і ніякай няма школы, у нас няма народнага дома, бібліятэкі, нашы дзеці ўлетку без догляду, нашы саламяныя стрэхі спрыяюць пажарам, нашы дарогі топяцца ў гразі, на нашых грэблях грузнуць коні, на нашых мастах калечацца людзі і жывёла. А ўсё гэта можна ўхіліць, сваімі рукамі пабудаваць новае, моцнае, прыгожае і канечне патрэбнае нам. І гэта вы зробіце, калі будзеце выступаць грамадою дружна, згодна. Дык няхай живе свабодная праца! Няхай закрасуюць і разаўюцца грамадскія “калектывы працы”! Няхай наша нядбаласць пройдзе разам з Гнілым балотам! (Я. Колас)

Тэкст 3.

Дагарэў за брамай небакрай,
Месяц паміж воблачкаў плыве.
Выйду зноў, як у мінулы май,
Басанож прайдуся па траве.
Дымная, сцюдзёная раса,
Цёмныя ў траве ад ног сляды.
А такога рослага аўса
Я не бачыў доўгія гады.

Бач, хмызы спляліся, як павець,
Светлякі мігцяць, гараць святлей.
Перад тым, як звонка ў лозах пець,
Прачышчае горла салавей.
Лашчыцца трава да босых ног.
З дальніх паплавоў плыве ракой
Ледзь прыкметны сумны халадок –
Подых юні ўходзячай маёй.
Паімчаць за ёю наўздагон? –
Хоць і схапіш – усё адно падман.
Дзе каханне тых мінулых дзён –
Веснік паркаў бэзавы туман?
Нават шкадаванне – дзе яно?
Зноў вясна, і жаль знікае зноў.
(Так губляюць пах перад вясной
Ссохлыя сцябліны палыноў).
Ціха цмокае ў сне рака.
О, як добра, як прыгожа жыць!
Раска, як русалчына луска,
На вадзе ад месяца гарыць.
А вакол травіцы росны рай
І бярозак белая сям'я.
Мой чароўны беларускі край,
Бацькаўшчына светлая мая! (У. Караткевіч)

Тэкст 4.

– А-а-а, хай дае гасподзь Алёшку шчасця. Харошы ён сам і за жонку харошага чалавека бярэ. Ты, мусіць, помніш хлапца Баршчыхінага, меншага? Ну, дык паехаў жа ён адсюль, гадоў ужо колькі. А сюды, да Баршчыхі, прыехала пазалетася жонка яго. Самога яго ў армію бралі, ну, яна і падалася да Баршчыхі, дзіця мелася нарадзіць. Жыла ўвесь час тут. Ха-а-арошая маладзіца, хоць ты станаві яе замест іконы. І тварам удалася, і характар уважыцельны, і рабацяшчая. А той, басяк, пакуль служыў недзе, другую сабе завёў. Асарамаціў і нас, аднавяскоўцаў. Ажно цэлы год не было як у вочы глянуць маладзіцы, сорамна. Але цяпер вось Алёшка! І не пабаяўся, што з дзіцём. Малайчына. Харошыя яны людзі, гэтыя Кузьмянкі. І бацька, і сын усе як адзін. (І. Чыгрынаў)

Тэкст 5.

Ноччу вецер лагодна гартаў лісты за акном -- перачытваў, а пад самую раніцу так усхадзіўся, так завірыў, што раз-пораз стукаў мне незадаволеная гэтымі лістамі ў шыбы, нібы настойліва запрашаў пачытаць разам.

...І я мусіла выйсці насустрач шэрай раніцы. Змяла лістоту з ганка, зазірнула ў адчыненую паштовую скрынку, а там – лісты... Сябры пішуць усё радзей, а то і зусім не пішуць. Тэлефоны, бачыш, эканомяць іх час. Але толькі нямыя лісты і паштоўкі гавораць з намі галасамі сяброў нашых праз гады.

Саджуся на лаўку, трымаючы ў руках сваю восеньскую пошту. А вецер ужо суцішана шэпча сухімі лістамі: не спяш-ш-шайся, пач-ч-чытай...

Вось ліст кляновы, жоўты, з зялёнымі жылкамі – сведка паступовага згасання летняга хараства... Яшчэ многія дрэвы будуць трымаць свой ліст, а клён адпускае... Гэтак жа і я рана адпусціла сваё першае і таму непаўторнае. Адпусціла лёгка, як дрэва адпускае жоўты ліст з першым моцным ветрам.

Клён рос каля возера, вялікі і моцны; мы там лавілі хрушчоў, садзілі ў маленькія каробачкі і, прыклаўшы да вуха, слухалі радыё... Радыё гудзела незадаволеная, нецярпліва шкрэбла лапкамі – і мы яго выпускалі. Кожны дзень, калі ты выходзіў пагуляць да мяне і маёй сяброўкі, цябе клікала маці. Яе прарэзлівы голас і цяпер яшчэ рэжа маю цішыню.

...Вось ліст дубовы, маленькі, карычневы – адбітак сонечнай ласкі. Спаліла тая ласка цябе, лісток, заўчасна. Такая празмерная ласка заўсёды некага замучыць, а то і зжыве зусім.

Дубы раслі ля калгаснага сада; дазорам акалялі яны грушы і паляну, перасыпаную купкамі чабору. А нам, малым, так хацелася тых сало-о-одзенькіх грушак! І ўдыхнуць таго траўнага водару, які, здаецца, і цяпер яшчэ кружыць мне галаву – у сад майго маленства кліча...

Вось ліст рабіны. Ссох, скурчыўся, склаўся ў кулачок. На каго злуеш, даражэнькі? Злосць яшчэ нічога не ўпрыгожыла на гэтым свеце. Ды і на тым таксама.

Рабіна расла каля хаты маёй сяброўкі; тады здавалася, што гараць гронкі запрашальным полымем – “заходзь на агеньчык”. А цяпер нібы сігналіць рабіна, як святлафор: чырвоны – значыць няма ходу. Восы думай цяпер сваёй галавой, а не чужой... Чужая галава так навучыла, што жывуць у тым доме іншыя людзі, а сяброўка тая ўжо не мая – чужая!..

Адкуль ты тут, ліст з таполі? Счарнелы і скурчаны, як прачытаная, спаленая і выкінутая паштоўка. Не ўчора, значыць, пакінуў галіну гэты ранні

вандроўнік. Не дай Божа нікому рана пакінуць бацькоўскую хату па ўласным жаданні, а потым счарнець вась так, сумуючы па ёй...

Таполі растуць за бацькоўскім агародам. Адна вялізная, адзін за тры разы не ахопіш, казалі, засталася яшчэ з панскага парку, астатнія, меншыя, абступаюць яе – слугуюць, як дзеці, удзячныя маці...

Лістоў “у таполях” насыпалася процьма, і я бегала па іх, прыслухоўваючыся да восені... Я спявала сабе. Я марыла аб далях... Потым мама клікала мяне – і я неслася, расставіўшы рукі самалёцікам, дадому.

Пакліч мяне, мамачка, і я кіну свае справы, як тыя жоўта-чорныя лісты, і прыбягу да цябе зноў... (А. Багамолава)

Тэкст 6.

Адміністрацыя Першамайскага раёна г. Віцебска

ад 08.05.2002

№161

Аб прызначэнні апёкі, грашовых выплат,
прысваенні і зняцці статусу “апякунская сям’я”

Выпіска з рашэння

Разгледзеўшы заявы грамадзян, кіруючыся арт.142, 143, 144, 145, 148, 149, 151, 153, 154 “Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб шлюбе і сям’і”, інструктыўна-метадычным пісьмом “Аб матэрыяльным забеспячэнні дзяцей-сірот, якія засталіся без апекі бацькоў...”, адміністрацыя Першамайскага раёна вырашыла:

1. Прызначыць грашовыя выплаты ў сувязі з усынаўленнем

1.1. Сцяпанавай Святланай Міхайлаўнай, якая пражывае ў горадзе Віцебску па адрасе: вул. Залатагорская д.1, кв.17, на ўтрыманне непаўналетняй Кузняцовай Валянціны Пятроўны, 04.05.1991 года нараджэння.

1.2. Забалотнай Ірынай Мікалаеўнай, якая пражывае ў горадзе Віцебску па адрасе: вул. Парахавая д.6, кв.47, на ўтрыманне непаўналетняй Івановай Вольгі Паўлаўны, 21.03.1996 года нараджэння.

Тэкст 7.

Слова *сатыра* паходзіць ад назвы рымскай стравы “ланкс сатура” – усялякая ўсячына, мешаніна (тыпу вінегрэта). Луцылій (II ст. да н. э.) пісаў вершы, якія называліся “сатырамі”, бо ён карыстаўся змешанай (як у сатурах) літаратурнай формай. У далейшым так сталі называць рэчы ў духу Луцылія, які ставіў мэтай асуджэнне заган і выпраўленне нораў грамадства.

Лацінскае слова “тэмпераментум” азначае ‘суразмернасць, належныя суадносіны частак, правільная сумесь вадкасцей’, ад лацінскага “гумар” – вадкасць. Яшчэ Гіпакрат, затым Гален вучылі, што 4 сокі мае чалавечы арганізм: кроў, сліз, жоўтую і чорную жоўць. Правільныя суадносіны сокаў (вадкасцей) даюць здароўе, няправільныя – выклікаюць хваробы. Нават слова *халера* хавае след грэчаскага “холе” – жоўць. А вульгарнае *малахольны* паходзіць ад назвы чорнай жоўці. Па тэмпераменце людзей падзяляюць на сангвінікаў, халеракаў, флегматыкаў і меланхолікаў. Зараз зразумела, чаму наступнае слова *гумар* вызначае пачуццё, якое спадарожнічае добраму характару, здароўю, настрою, звязанаму з паняццем аб добрым стане вадкасцей (сокаў) у арганізме. Гумар – дабрадушна-насмешлівыя адносіны да чаго-небудзь, адлюстраванне ў мастацтве чагосьці смешнага. У адрозненне ад сатыры гумар не выкрывае, а незласліва, весела высмейвае. (І. Шпадарук)

Тэкст 8.**РАЗДЗЕЛ 1. АРТЫКУЛ 2.**

Мы, гаспадар, абяцаем нікога не караць па завочным абвінавачванні, хай бы гэта датычыла абражання маястату нашага гаспадарскага або здрады рэчы паспалітай. А хто б каго неабгрунтавана абвінаваціў па тых жа справах, аб абражанні маястату нашага гаспадарскага або здрадзе рэчы паспалітай, але не даказаў, тым самым павінен быць пакараны.

Таксама пайменаваным прэлатам, княжатам, панам-радам духоўным і свецкім, панам харугоўным, шляхце і гарадам земляў Вялікага княства Літоўскага і ўсіх іншых земляў, якія здаўна і цяпер таму панству Вялікаму княству Літоўскаму належаць, абяцаем словам нашым гаспадарскім, што ні на якога чалавека не будзе пачата яўнае праследаванне, або следства, або тайнае падазрэнне, тых саслоўяў вышэй указаных, якім-небудзь пакараннем

грашовым, крывавым, турэмным, або адабраннем чыноў, пасад або маёнткаў, абвінавачваць і караць не павінны і не будзем, перш чым на сойме ў судзе яўным у адпаведнасці з парадкам судавытворчасці і права, калі скажнік, гэта значыць ісцэц, і адказчык абвінавачаны асабіста паўстануць, і пераканаўча ў канцы будуць пераможаны на судзе, і пасля такога разгляду вінаватыя павінны быць пакараны карай, указанай у ніжэй апісаных артыкулах. А таксама калі б хто-небудзь узвёў паклёп на каго ў тых справах па абражанню маястату нашага або ў здрадзе рэчы паспалітай абвінаваціў, да ганьбы, а абвінавачанаму пагражала б страта гонару, або пазбаўленне жыцця, або іншае пакаранне, тады той, каторы каго абвінаваціў і абылгаў, а не дакажа абвінавачвання, павінен быць пакараны той самай карай.

(Статут Вялікага Княства Літоўскага)

ТЭМАТЫКА І ПЕРАЛІК ПЫТАННЯЎ ДА СЕМІНАРСКІХ ЗАНЯТКАЎ

Тэма №1. Паняцце стылістычнай нормы. Тыпы стылістычных памылак

1. Акрэсліце паняцце моўнай нормы. Ахарактарызуйце моўную норму як катэгорыю гістарычна зменлівую (праілюструйце ўласныя думкі сучаснымі моўнымі прыкладамі).
2. Назавіце лінгвістычныя і экстралінгвістычныя фактары, якія фарміруюць моўную норму.
3. Назавіце моўныя нормы ўсіх моўных узроўняў (фанетыка-арфаэпічнага, лексіка-фразеалагічнага, граматычнага і інш.), ахарактарызуйце іх, праілюструйце адпаведнымі прыкладамі.
4. Паняцце стылістычнай памылкі. Тыпы і віды стылістычных памылак.

Літаратура по тэме:

1. Абабурка, М.В. Культура беларускай мовы / М.В.Абабурка. – Мн.: Вышэйш. шк., 1994. – С. 15-27
2. Абабурка, М.В. Рознастылёвыя тэксты і іх аналіз: вучэб.-метадычны дапам. для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, якія навучаюцца па спец. 1-21 05 01 “Беларуская філалогія (па напрамках)”, 1-25 01 08 “Журналістыка (па напрамках)” / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2010. – 207 с.
3. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск: Рэсп. ін-т выш. шк., 2023. – 392 с.
4. Вітаю цябе, Натхненне! : матэрыялы па стылістыцы і культуры маўлення / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь; Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; уклад.: А. Багамолава [і інш.]. – Мінск: БДУКМ, 2015. – 138 с.
5. Старасценка, Т.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метадычны дапам. / Т.Я. Старасценка, В.В. Урбан, Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2010. – 219 с.
6. Старасценка Т.Я. Стылістыка тэксту: дапаможнік / Т.Я. Старасценка. – Мн.: БДПУ, 2007. – 58 с.

7. Сцяцко, П.У. Культура мовы. / П.У.Сцяцко. – Мн.: Тэхналогія, 2002. – С. 102-121.

Тэма 2. Асноўныя характарыстыкі стыляў, падстыляў і жанраў: афіцыйна-справавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкі, канфесійны і размоўны стылі

1. Дайце азначэнне і кароткую характарыстыку стыляў.
2. Ахарактарызуйце навуковы стыль: дайце яго маўленчую характарыстыку, акрэсліце падстылі і жанры.
3. Ахарактарызуйце праяўленне камунікатыўных якасцяў маўлення ў названых стылях, іх падстылях і найбольш распаўсюджаных жанрах (заява, аб'ява, даведка, тлумачальная запіска; рэцэнзія, рэферат, курсавая работа, дыпломная работа).
4. Ахарактарызуйце маўленчыя асаблівасці і функцыі публіцыстычнага, мастацкага, канфесійнага і размоўнага стыляў.

Літаратура по тэме:

1. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск: Рэсп. ін-т выш. шк., 2023. – 392 с.
2. Каўрус, А.А. Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А.А.Каўрус. – Мн.: Нар. асвета, 1994. – 207 с.
3. Москвин, В. П. Стилистика русского языка: теоретический курс / В. П. Москвин. – Изд. 4-е, перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 631 с.
4. Пісарэнка, А. М. Стылістыка беларускага мастацкага маўлення / А. М. Пісарэнка ; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культу-ры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2020. – 263 с.
5. Пісарэнка, А. М. Філалагічны аналіз мастацкага тэксту : вучэб. дапам. / А. М. Пісарэнка. – Мінск : Нар. асвета, 2017. – 175 с.
6. Цікоцкі, А.М. Стылістыка газетных жанраў: дапаможнік для студэнтаў журналіст. спецыяльнасцей / А.М. Цікоцкі. – Мн.: БДУ, 2003. – 21 с.
7. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі / М.Я. Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мн.: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.

8. Юрэвіч, А.К. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / А.К. Юрэвіч. – Мн.: Выш. шк., 1992. – 288 с.

Тэма 3. Камунікатыўныя якасці маўлення: дакладнасць, сцісласць, лагічнасць, чысціня, дарэчнасць, багацце, выразнасць і вобразнасць маўлення

1. Дайце азначэнне дакладнасці маўлення і назавіце моўныя сродкі яе рэалізацыі. Паразважайце, як названая камунікатыўная якасць праяўляецца ў розных маўленчых стылях.

2. Акрэсліце паняцце лаканічнасць, або сцісласць, маўлення. Назавіце сродкі лаканічнасці і ахарактарызуйце функцыянальную матываванасць дадзенай з’явы.

3. Акрэсліце паняцце лагічнасці маўлення і назавіце лінгвістычныя ўмовы, якія спрыяюць яе замацаванню. Паразважайце над тым, у якой ступені лагічнасць маўлення ўласціва розным функцыянальным стылям.

4. Вызначце сутнасць паняцця дарэчнасць маўлення, назавіце лінгвістычныя і экстралінгвістычныя фактары фарміравання дарэчнасці маўлення.

5. Ахарактарызуйце розныя тыпы дарэчнасці маўлення.

6. Ахарактарызуйце такую маўленчую якасць, як чысціня маўлення.

7. Назавіце моўныя сродкі літаратурнага маўлення, якія могуць засмечваць мову.

8. Назавіце і ахарактарызуйце лексемы нелітаратурнага маўлення, якія засмечваюць мову.

9. Дайце азначэнне маўленчага этыкету. Назавіце моўныя адзінкі, якія падтрымліваюць культуру маўлення асобы.

10. Дайце азначэнне багацця, або разнастайнасці, маўлення.

11. Назавіце сродкі, што забяспечваюць рэалізацыю гэтай камунікатыўнай якасці.

12. Акрэсліце паняцце выразнасці маўлення і размяжуйце паняцці выразнасці і вобразнасці.

13. Назавіце асноўныя сродкі рэалізацыі выразнасці маўлення на фанетычным, лексічным, фразеалагічным, граматычным, графічным узроўнях.

14. Пералічыце экстралінгвістычныя сродкі выразнасці маўлення і падумайце аб мэтазгоднасці іх выкарыстання. Назавіце вобразныя сродкі мовы: трыпы і фігуры.

Літаратура по тэме:

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: Вучэб. дапам. / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мн.: Універсітэцкае, 1992. – С. 148-245.
2. Багамолава, А.М. Практычная стылістыка. / А.М.Багамолава. – Віцебск: ВДУ, 1996. – 38 с.
3. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск: Рэсп. ін-т выш. шк., 2023. – 392 с.
4. Введенская, Л. А. Русский язык и культура речи : учеб. пособие для вузов / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова, Е. Ю. Кашаева. – Изд. 23-е. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 539 с.
5. Тамашэвіч, Т.І. Асновы культуры мовы: тэксты лекцый: у 2 ч. / Т.І. Тамашэвіч. – Гродна: Гродз. дзярж. ун-т, 1985. – Ч.1. – 69 с.; Ч. 2. – 69 с.

Тэма 4. Стылістычны аналіз тэксту

Прыкладны парадак стылістычнага аналізу тэксту:

1. Стыль.
2. Змест і ідэя тэксту.
3. Сфера выкарыстання (афіцыйнае справаводства, навука, вытворчасць, адукацыя, культура, грамадска-палітычная, эстэтычная, бытавая і інш.).
4. Форма зносін (пісьмовая / вусная, маналагічная / дыялагічная ці інш.).
5. Мэта (выражэнне волі, канстатацыя, паведамленне інфармацыі, эмацыйнае / сацыяльна-эстэтычнае ўздзеянне, камунікацыя).
6. Характар узаемаадносін (афіцыйны / неафіцыйны).
7. Падстыль.
8. Жанр.
9. Фанетычныя асаблівасці (пры наяўнасці).
10. Лексічныя асаблівасці.
11. Фразеалагічныя асаблівасці (пры наяўнасці).
12. Марфалагічныя асаблівасці.
13. Сінтаксічныя асаблівасці.
14. Сродкі выразнасці.
15. Вобразна-выяўленчыя сродкі (пры наяўнасці).

16. Асаблівасці кампазіцыі тэксту (наяўнасць мовы аўтара і персанажаў, структура тэксту: выдзяленне сэнсавых частак, іх суадносіны, характар рубрыкацыі, наяўнасць рэквізітаў і інш.).

17. Парушэнне нормаў літаратурнай мовы (матываванае / нематываванае), яго прычыны і мэты.

18. Асаблівасці рытмічнай арганізацыі тэксту (пры аналізе вершаваных тэкстаў – асаблівасці рыфмы і памеру).

Літаратура по тэме:

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: Вучэб. дапам. / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мн.: Універсітэцкае, 1992. – С. 148-245.

2. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск: Рэсп. ін-т выш. шк., 2023. – 392 с.

3. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста : учеб. пособие / Н.С. Болотнова. — 4 е изд. — М. : Флинта : Наука, 2009. — 520 с.

4. Пісарэнка, А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. – А.М.Пісарэнка. – Мн.: Бел. дзярж. ун-т культуры, 2003. – С. 12-86.

5. Сырица, Г. Ф. Филологический анализ художественного текста : учеб. пособие / Г. Ф. Сырица. – 3-е изд., стер. – М. : Флинта : Наука, 2015. – 342 с.

6. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту: вучэб. дапам. для студэнтаў выш. навуч. устаноў філал. профілю / М.Я. Цікоцкі. – Мн.: Бел. навука, 2002. – 223 с.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДЛЯ ЗАСВАЕННЯ КАМУНІКАТЫЎНЫХ ЯКАСЦЕЙ МАЎЛЕННЯ ВА ЁМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ: ПРАВІЛЬНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ:

ПЫТАННІ ДЛЯ АБМЕРКАВАННЯ:

1. *Дайце азначэнне наступным паняццям: правільнасці маўлення, моўная норма, маўленчая памылка.*
2. *Назавіце тыпы стылістычных памылак.*
3. *Акрэсліце прычыны парушэння моўных норм? Назавіце магчымыя спосабы ўдасканалення правільнасці маўлення.*
4. *Дайце азначэнне лексічнай нормы. Назавіце стылі і маўленчыя сітуацыі, у якіх парушэнне лексічнай нормы можна лічыць апраўданым.*
5. *Назавіце тыпы лексічных памылак; паразважайце, чым выклікана парушэнне лексічнай нормы.*
6. *Дайце азначэнне фразеалагічнай нормы. Назавіце асаблівасці правапісу ўстойлівых выказаў.*
7. *З якой мэтай і ў якім стылі выкарыстоўваюцца фразеалагізмы?*
8. *У чым сутнасць аказіянальнай і ўзуальнай функцый устойлівых выказаў?*

ЗАДАННІ І:

1. Запішыце назвы фанетычных асаблівасцей, якія адбыліся ў наступных радах слоў. Падкрэсліце зычныя і галосныя, напісанне якіх не супадае з вымаўленнем:

- 1) калона, трыа, марскі, камп'ютар;
- 2) вяснянкі, лягчэй, дзяжурны;
- 3) шэраг, рэпетыцыя, жоўты, кажаш, чарга;
- 4) апавяданне, жыццё, Палессе, панна, суддзя;
- 5) ільгота, навучэнец, вастрыё, аржаны, гэты;
- 6) княства, Раство, студэнцтва;
- 7) салаўі, аўтэнтычны, казаў;
- 8) вучышся, сшытак, рэзчык, на дошцы;
- 9) казка, хрэсьбіны, экзамен;
- 10) дзень, цвёрды, камандзір, цітры;
- 11) Нясвіж, святло, свята.

2. Напішыце словы па-беларуску:

проездной, почтальон, радиопередача, эмоциональный, аккордеонист, необразованный, жизнерадостный, добросовестный, немилосердно, восемнадцатый, аппарат, периодика, реакция, территория, ориентация, идеалы, отголосок, примадонна, специальность, театральный, интеллект, бессмертие, специфика, фойе.

3. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары:

камп..ют..р, ф..льклор, ф..ртэпіяна, з..мправізаваць, кал..ндар, “П..сняры”, д..рыжор, раз..сціся, ц..рымонія, адна..менны. дэз..нфармацыя, спец..нструмент, канферанс..е, інтэрпр..тацыя, к..нцэртмайстар, н..жыццяздольны, энц..клапедыя, мен..джар, сальфеджы.., ф..награма, р..петыцыя, пасляслоў..е, абан..мент, інт..л...генцыя, мец..нат, в..ртуоз, сп..вак, бал..рына.

4. Раскрыйце дужкі:

а) запішыце, дзе трэба, вялікую літару. Калі ёсць варыянты ў напісанні, трэба напісаць абодва (напрыклад, 9 Мая (свята), 9 мая (дата)):

(Дз,дз)ень (П,п)ерамогі, (Л,л)аўрэат (Дз,дз)яржаўнай (П,п)рэміі, (П,п)алеская вёска, мікрараён (З,з)ялёны (Л,л)уг, (З,з)аслужаны (Дз,дз)еяч (К,к)ультуры (Б,б)еларусі, (Г,г)рамадзянская (В,в)айна, (В,в)ялікдзень, (Г,г)рунвальдская (Б,б)ітва, (З,з)аходняя (Б,б)еларусь, (К,к)анстытуцыя (Р,р)эспублікі (Б,б)еларусь, сузор’е (В,в)ялікай (М,м)ядзведзіцы, (П,п)олаччына, (Б,б)еларускі (Дз,дз)яржаўны (Ў,ў)ніверсітэт (К,к)ультуры і (М,м)астацтваў;

б) запішыце словы разам, асобна, праз дэфіс:

(аўдыя)візуальны, (экспрэс)выставы, (даведачна)бібліяграфічны, (канкурэнта)здольнасць, (супер)вокладка, (шмат)кроп’е, (па-за)праграмаю, (высока)адукаваны, (добра)вядомы, (значна)палепшаны, (філасофска)гістарычны, (агульна)(усходне)славянскі, чаму(сыці), (паў)краіны, (агульна)адукацыйны, (тэле)пастаноўка, як(небудзь).

5. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову (для назоўнікаў агульнага роду запішыце два варыянты перакладу):

она была лучшей исполнительницей народных песен, просить о помощи, игрушка из клёна, встреча с коллегой Шурой, комментарии к

переводу на французский язык, написано красными чернилами, пропустил индивидуальное занятие, перечень произведений печати, часть научно-справочного аппарата издания, войти в открытую дверь, вход по пригласительным билетам.

6. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову:*

книга интереснее телеэкранизации, крыжовник крупнее красной смородины, Западная Двина шире и длиннее Припяти, в незнакомом тексте, музыкальная грамота, музыкальный слух, музыкальный театр, сестра старше брата на пять лет, благородный поступок, июльские ночи теплее сентябрьских, мои наилучшие пожелания.

7. *Запішыце колькасныя лічэбнікі словамі і раскрыйце дужкі:*

2(адыграныя спектаклі), 3(міжнародныя дамовы), 17 (прачытаныя нумары часопіса), 8 (знаёмыя мужчыны), 14 (сучасныя камп'ютары), з 500 (тысяча рублёў), з (сямёра) капірайтарамі, паміж 2 (блізкія людзі), каля 700 (кіламетры ад Брэста), 33 (падручнікі па беларускай літаратуры), 2 (прахожыя), перад 867 (навучэнцы).

8. *Праспрагайце наступныя дзеясловы:*

бегчы, несці, хацець.

10. *Ад дзеясловаў утварыце нарматыўныя формы дзеепрыметнікаў і вызначце суфіксы:*

укамплектаваць, сфарміраваць, адрэстаўраваць, зжаць, дамовіцца, дагледзець, прынесці, застыць, адрэпеціраваць, інкруставаць, інтэрпрэтаваць, кампіляваць, скаардынаваць.

11. *Перакладзіце на беларускую мову дзеепрыметніковыя спалучэнні:*

комплектующий отдел; цифры, показывающие динамику; лицо, заключающее договор; развивающееся сотрудничество приносит результаты; работающий с молодыми специалистами режиссер передает им свой опыт.

12. *Утварыце нарматыўныя формы дзеепрыслоўяў:*

прысвяціць, знаходзіцца, арганізоўваць.

13. Перакладзіце словазлучэнні, улічваючы асаблівасці кіравання ў беларускай мове:

удивляться удаче, болей ангиной, определять по своему вкусу, смеяться над благодарить родителей, согласно закону, не сделать из-за лени, встречаться по вечерам, в семи километрах от города, слышал своими ушами, смотреть за собой, по случаю праздника.

14. Падбярыце беларускія сінонімы да наступных слоў:

асартымент, аргументы, бонус, вербальны, дэ-факта, канкурэнцыя, мемуары, вакантны, пралангацыя, крэдытор, фіксаваць, білінгвізм, аўтаномнае забеспячэнне, аптыміст.

15. Прачытайце сказы, зайдзіце ў іх памылкі, выпраўце і запішыце правільна.

Асаблівая ўвага надаецца распрацоўкам мультымедыйнай прадукцыі па прыцягненню ўвагі аўдыторыі. Рэжысёр прапанаваў сцэнарысту зачытаць свае запісы і дапрацаваць сцэнарыі; Зроблены цэлы шэраг даследаванняў паэтыкі Максіма Багдановіча; Пахвала калег была для мяне нечаканай, але самай вышэйшай узнагародай; Шэраг выпускнікоў нашага ўніверсітэта стала знакітымі спевакамі і музыкантамі; Удзел у фестывалі прынялі больш 300 студэнтаў; Разважаючы над сітуацыяй, прыгадалася маміна прыказка: на адным месцы і камень імхом абрастае; Усяго два тыдні засталіся да сесіі; Жыццё ставіць задачы, а дасягненні навукі адказваюць на іх; На пастаянную работу патрабуецца супрацоўнік аддзела, які мае вышэйшую гуманітарную адукацыю; Турысты наведалі многія замкі краіны, якія найперш цікавіліся гісторыяй краіны; Пераадолець у сябе страх можна кожнаму, хто будзе ісці ў гэтым накірунку; Для дасягнення станоўчых вынікаў былі прароблены меры; Гледзячы канцэрт, узнікла жаданне на наступны раз самому прыняць удзел; Уваходзячы ў аўдыторыю, выкладчык павітаўся; Прапанаваная задача рашалася вельмі проста, карыстаючыся новымі метадамі; Вывучыць (па выбару) верш Максіма Танка; На адлегласці ў 25 кіламетраў ад Мінска знаходзіцца Курган Славы; Сёння мы будзем гаварыць пра спектакль ад коркі да коркі; Па ходу першай пары заўтра быць не павінна; Упэўнены ў сабе чалавек заўсёды мэтанакіравана ідзе да сваёй мэты; Усе сабраліся на выбарным участку; Партызаны ўклалі вялікую лепту ў перамогу над фашыстамі; Павысіць кругагляд можна і праз падарожжы. І праз чытанне

мастацкай літартуры; 15 верасня бібліятэкі Рэспублікі Беларусь святкуюць сваё прафесійнае свята – Дзень бібліятэкара; На вуліцы стаяла глыбокая вясна; Загадчыку аддзела стукнула 45 гадоў.

ЗАДАННІ ІІ

1. *Выпраўце памылкі ў наступных выразях, перакладзіце іх на беларуску мову і запішыце:*

Автобиография жизни; ведущий лидер в нашей группе; внутренний интерьер нашей квартиры; возвратиться назад из командировки за один день; временной цейтнот бывает в конце семестра; главная суть произведения понятна; исполнителю главной роли не нужно долго жестикулировать руками; с коллегой по профессии мы посетили театр; мемориал памяти был открыт в центре города; народный фольклор является источником образов, сюжетов литературных произведений; художественная литература – необычный феномен, который может быть интерпретирован разными видами искусств; патриот своей родины всегда чтит память о ее историческом прошлом; данный период времени достаточен для подготовки отчета; первое боевое крещение всегда помнится; постоянны еженедельные обзоры культурных мероприятий; у нас есть большая необходимость – прогрессировать вперёд; странный парадокс случился с главным героем произведения; пока ещё имеется свободная вакансия; предчувствовать заранее финал картины; ценные сокровища; простаивать без дела; бесполезно пропадать, подарить памятный сувенир на долгую память.

2. *Прачытайце. Назавіце лексічныя сродкі выразнасці вершаванай мовы Рыгора Барадуліна.*

Сноп, жніўнай песняю падперазаны, / І пузацеў, і вучацеў, як сват; Там толькі, / Дзе душа начуе, / І прачынаецца, / Жывеш...; А вясна даганяла зіму: / Заяц скочыў у лужу блакіту, / Бо на хвост наступіла яму, / І пралескі распырсаў, раскідаў; Каб чытаў я да скону ў сораме, / Што не ведаю нічога без мамы, / Што безмамы / Я – непісьменны самы; Пражыць сваё ў жыцці – адказнае мастацтва: / Адкуль прыйшоў, / Пайсці, / А на зямлі застацца; З галінаў памяці / Ападае лістота імёнаў / Сяброў і знаёмых; З хатаў і душ нашых / Вымецем смецце; Бацькоўскі стол у хаце гаспадар, / Сям’ю гуртуе ды гасцей частуе; Зялёны ліст, / Як знак сустрэчы / Жыцця з жыццём, / Зямлі з цяплом. / І жоўты ліст -- / Уздых старэчы, / Спатканне выраю з крылом; Не спяшаюцца нешта / Прысніцца мне / І лабаты Пярун, І Мароз цыбаты; У зажураным садзе / п’юць сінічкі гарбату. / Звоняць лыжачкі / ў ценькія сценкі

шклянак; Васільком у жыце Беларушчыны / Назаўсёды застанеца Быкаў;
 Круціць жорны недаспаны гром... / Ноч ідзе з пагаслым ліхтаром; Луг
 вывернуў кажух / Сушыць пасля дажджу. / Апала неба / Хмарай
 ускалмачанай. / Даўно яно было. / А я дасюль гляджу / На свет / Праз прызму
 / Хаты матчынай; У творцы сврй Сальеры персанальны, / Па
 сумяшчальніцтву таварыш, брат; Кароткая сцяжынка да бяды. / Дарога да
 бяхмарных дзён / Даўгая. / Нас даганяюць нашыя сляды, / Каб нагадаць, /
 Што мы жывём даўгамі. / Рака наноў / Шукае берагі. / Буцян ладзьбуе /
 Гнездзішча на коле... / Жывыя могуць аддаваць даўгі. / Таму жыццё не
 скончыцца ніколі!; Ачарсцвеў ужо / Бохан клопату чорны, / Хочацца
 праснака цмшыні; Борць салодка сніць ласун Лясун. / Воўк напоўніцу на
 поўню вые; А мне і дагэтуль кожнаю зімой / Чуваць ахрыплы голас
 крыгалому; Радня – працяг твайго зямнога дня. / Маліся, каб не сора
 вечарэла.

3. *Якія сродкі выразнасці мовы заснаваны на парушэнні ўмоў лагічнасці? Падмацуйце свой адказ прыкладамі з прыведзеных урыўкаў.*

1. Шчаслівая пасляваенная беднасць (Я. Брыль). 2. Агееў далікатна
 правёў рукой па яе плячы, яна праглынула слёзы і хутка супакоілася,
 усміхнулася яму з ціхай самотнай радасцю (В. Быкаў). 3. Нечаканая злая
 радасць забіла Алесі дых, што яна разлучыць, развядзе Імполья з Хрысціян
 (В. Адамчык). 4. Не хаваю дні ў прыполе – / Рассяваю поўнай жменняй. /
 Што ні дзень – / Жыцця ўсё болей, / Што ні дзень – / Жыцця ўсё меней (Г.
 Бураўкін). 5. Ваююць да знямогі / І прагнуць перамог. / Так вечна з
 чарнабогам / ваюе Белабог (Я. Сінакоў).

4. *Запішыце фраземы, вызначце, якую ацэнку яны выражаюць і ў якіх стылях мовы могуць выкарыстоўвацца.*

Круціць носам, даць дзёру, галаву звесіць, аж за вушамі трашчыць,
 абух абухом, кішкі пераядаць; вырашаць лёс, удзельная вага, нанесці ўдар,
 давесці да ведама, прыняць удзел, весці рэй, хоць на сабаку вылі, апраўдаць
 давер'е; адзін на адзін, стрымаць слова, мець на ўвазе, браць пад кантроль, як
 пшаніцу прадаўшы, рукі доўгія, сёмая вада на кісялі.

5. *Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў і размяжуйце выпадкі ўжывання фразеалагізмаў з аказіянальнай і ўзуальнай функцыяй:*

Траецкі дождж / Паволі любіць ліцца. / Чакаў, калі прыйшла пара касіць. / Стараецца дарэмна бліскавіца / Сама сябе за локаць укусіць; Пясок у касцях. / У жылах стома. / Як ні добра ў гасцях – / Паміраць трэба дома; Доля праедзе ў дрогкай карэце, / Следам пасцалецца дым. / Хай жа на гэтым сустрэнемся свеце / Перад сустрэчай на тым (Р. Барадулін); Недзе закінуўшы / Клубок матчыных нітак, / Плача малы. / Бо і я, калісьці згубіўшы / Клубок Арыядны, / Ніяк з лабірынта дзён / Не магу вярнуцца / Да свайго юнацтва; Прамой дарогай верасня / Прыйшла ты да мяне. / І мне сягоння верыцца: / Наш рай – у будане (Л. Дайнека); Ведаю: адолею бяду / І наклічу радасць выпадкова; Ці ўмыюся слязою, / Ці ўсмешкаю тваёй (Я. Янішчыц); І ўсміхаецца дзед, што, на шчасце, дарогі / Не ўсе валакуцца ў зманашаны Рым (Я. Янішчыц); Зноў тэлефонныя званкі сквяруцца поўначчу затрачанай. / – Ты жыў яшчэ сякі-такі? / Ну, да прыемнага пабачання (М. Танк); Кошка ледзь цягае лапы жа мышцы кошку сцапаць? – замена кампанента сінонімам (А. Зэкаў); Ці гэта я ўпёрся рогам, / Ці рогі настаўляеш мне (А. Зэкаў); Мы з табой / з’елі адзін пуд солі, / але ў мяне / і сёння / такое адчуванне, / што гэта быў цукар (А. Зэкаў); Як гэта дзіўна: за вярсту пазнаць, / А падысці бліжэй – і памыліцца (М. Шабовіч); Пяць кіламетраў з гаўкам (Р. Барадулін); Як па зорках, / па расе / Твой апошні шлях праяжа. / Памірай, а жыта сей. / Рунь пра сейбіта раскажа (А. Сыс); Калі мне казалі: / «Ідзі ты к богу!» – / Я ведаў, што людзі / Ад мяне / Не адцураліся. / На сэрца набягала / Залітая сонцам дарога, / Я да Бога ішоў / І аб самым сакрэтным раіўся (П. Панчанка); Пах сунічны. І зязюлі слёзка. / Куст шыпшыны мне сягоння цёзка (Я. Янішчыц); З маленства ў наш сад / Заляцела сініца. / Пра белыя папярэдзіць сляды. / Спяшаюся перад ёй павініцца / За тых пляніцы, / За тых гады, / Калі мне сініцу / Хацелася ў рукі. / Азяблы не думае пра жураўля (Р. Барадулін); прыклады з твораў іншых аўтараў: Жораў ты, а я – сініца, / Нас абоіх бура б’е. / Разам нам не пасяліцца, / Пасялюся ў табе (Я. Янішчыц); У сяброў па садах сыта звоняць сініцы. / І крычыць недасяжна ў небе мой журавель (Г. Бураўкін); «Ядры ж тваю раскачарэжку!» – / Я ціха вылаяўся ўсмак. / Дык значыць я, на здзек-насмешку, / Ем, што не годна для сабак?; А жонка – чорт ляпіў, напэўна! / Супроць яго – як ноч і дзень! / Такая, братачка, царэўна – / Хоць ты аброць на морду ўздзень!; Браты затрэсліся ад смеху. / – Ну, ты мастак! Бадай ты скіс! (Н. Гілевіч).

ДАКЛАДНАСЦЬ, ЛАГІЧНАСЦЬ, ЛАКАНІЧНАСЦЬ ЯК КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ

ПЫТАННІ ДЛЯ АБМЕРКАВАННЯ:

1. Дайце азначэнне дакладнасці маўлення і назавіце моўныя сродкі яе рэалізацыі.
2. Адкажыце, чаму дакладнасць маўлення цесна звязана з лексічнай нормай? Назавіце стылі і маўленчыя сітуацыі, у якіх парушэнне лексічнай нормы можна лічыць апраўданым.
3. Назавіце лінгвістычныя і экстралінгвістычныя фактары, якія садзейнічаюць дакладнасці маўлення ў розных стылях і ў вашым маўленні ў прыватнасці?
4. Акрэсліце паняцце лагічнасці маўлення і назавіце лінгвістычныя і экстралінгвістычныя ўмовы, якія спрыяюць яе захаванню.
5. Паразважайце над тым, у якой ступені лагічнасць маўлення ўласціва розным функцыянальным стылям?
6. Ці заўсёды алагізмы з'яўляюцца памылкамі? Якія стылістычныя прыёмы заснаваны на парушэнні маўленчай логікі? Падмацуйце адказ прыкладамі.
7. Дайце азначэнне сцісласці маўлення і прывядзіце прыклады дзеяння ў мове закону эканоміі моўных сродкаў.
8. Назавіце моўныя сродкі забеспячэння лаканічнасці маўлення на розных узроўнях мовы (лексічным, фразеалагічным, сінтаксічным ці інш.).
9. Якія патрабаванні да сцісласці маўлення ў сістэме функцыянальных стыляў?
10. Чаму назва твора з'яўляецца ўзорам лаканічнасці маўлення? Праілюструйце адказ аналізам назвы мастацкага твора адносна яго зместу.

ЗАДАННІ

1. Адкажыце, якія лексічныя памылкі могуць парушаць дакладнасць маўлення? Вызначце тып памылкі ў наступных выразах, выпраўце, перакладзіце на беларуску мову і запішыце:

автобиография жизни; ведущий лидер в нашей группе; внутренний интерьер нашей квартиры; возвратиться назад из командировки за один день; временной цейтнот бывает в конце семестра; главная суть произведения понятна; исполнителю главной роли не нужно долго жестикулировать руками; с коллегой по профессии мы посетили театр; мемориал памяти был открыт в центре города; народный фольклор является источником образов,

сюжетов литературных произведений; художественна литература – необычный феномен, который может быть интерпретирован разными видами искусств; патриот своей родины всегда чтит память о ее историческом прошлом; данный период времени достаточен для подготовки отчета; первое боевое крещение всегда помнится; постоянны еженедельные обзоры культурных мероприятий; у нас есть большая необходимость – прогрессировать вперед; странный парадокс случился с главным героем произведения; пока ещё имеется свободная вакансия; предчувствовать заранее финал картины; ценные сокровища; простаивать без дела; бесполезно пропадать, подарить памятный сувенир на долгую память.

2. *Прачытайце наступныя рады сінонімаў і дакажыце, што словы аднаго рада адрозніваюцца паміж сабой ці адценнямі значэнняў, ці стылістычнай афарбоўкай, ці адначасова сямантыкай і афарбоўкай:*

а) натхненне, энтузіязм, захапленне; б) холадна, зябка, сцюдзёна, марозна; в) паэт, пісьменнік, аўтар, вершаплёт, вершаскладальнік; г) гутарка, размова, гамонка, дыялог; д) вольны, свабодны, вакантны; е) прыярытэт, першыństwo, перавага; ж) здольны, геніяльны, кемлівы, разумны, таленавіты; з) малы, невялікі, малюсенькі, малюпасенькі, маленькі, мініяцюрны, мікраскапічны; і) ручацца, гарантаваць; к) ісці, дыбаць, крочыць, кльпаць, кульгікаць, плесціся, ступаць, дзюжыць, валачыся; л) мемуары – успаміны.

3. *Прачытайце наступныя пары слоў і адкажыце, якая памылка ўзнікае ў выніку неапрўданай падмены іх у кантэксце. Растлумачце значэнне слоў і з двума радамі слоў складзіце словазлучэнні / сказы:*

эфектны – эфектыўны; асабовы – асабісты, асобасны; практык – парктыкант; арганізатарскі – арганізацыйны; дробны – дробавы; філалогія – філасофія; галасавы – галасісты; класны – класічны – класавы; залаты – залацісты; запаведны – заповітны; стары – старажытны; працаздольны – працалюбівы; абагуліць – абагульніць; фармаваць – фарміраваць; публічны – публіцыстычны; уласніцкі – уласны; факультэцкі – факультатыўны; спецыяльнасць – спецыялізацыя; чалавечы – чалавечны.

4. *Прачытайце. Назавіце вобразныя сродкі вершаванай мовы Рыгора Барадуліна. Чаму навукоўцы кваліфікуюць ужыванне слоў з пераносным значэннем у мастацкіх тэкстах як вобразную дакладнасць?*

Сноп, жніўнай песняю падперазаны, / І пузацеў, і вусацеў, як сват; Там толькі, / Дзе душа начуе, / І прачынаецца, / Жывеш...; А вясна даганяла зіму:

/ Заяц скочыў у лужу блакіту, / Бо на хвост наступіла яму, / І пралескі распырскаяў, раскідаў; Каб чытаў я да скону ў сораме, / Што не ведаю нічога без мамы, / Што без мамы / Я – непісьменны самы; З галінаў памяці / Ападае лістота імёнаў / Сяброў і знаёмых; З хатаў і душ нашых / Вымецем смецце; Бацькоўскі стол у хаце гаспадар, / Сям’ю гуртуе ды гасцей частуе; Зялёны ліст, / Як знак сустрэчы / Жыцця з жыццём, / Зямлі з цяплом. / І жоўты ліст -- / Уздых старэчы, / Спатканне выраю з крылом; Не спяшаюцца нешта / Прысніцца мне / І лабаты Пярун, І Мароз цыбаты; У зажураным садзе / п’юць сінічкі гарбату. / Звоняць лыжачкі / ў ценькія сценкі шклянак; Васільком у жыце Беларушчыны / Назаўсёды застанецца Быкаў; Круціць жорны недаспаны гром... / Ноч ідзе з пагаслым ліхтаром; Луг вывернуў кажух / Сушыць пасля дажджу. / Апала неба / Хмарай ускалмачанай. / Даўно яно было. / А я дасюль гляджу / На свет / Праз прызму / Хаты матчынай; У творцы свой Сальеры персанальны, / Па сумяшчальніцтву таварыш, брат; Кароткая сцяжынка да бяды. / Дарога да бясхмарных дзён / Даўгая. / Нас даганяюць нашыя сляды, / Каб нагадаць, / Што мы жывём даўгамі. / Рака наноў / Шукае берагі. / Буцян ладзьбуе / Гнездзішча на коле... / Жывыя могуць аддаваць даўгі. / Таму жыццё не скончыцца ніколі!; Ачарсцвеў ужо / Бохан клопату чорны, / Хочацца праснака цмшыні; Борць салодка сніць ласун Лясун. / Воўк напоўніцу на поўню вые; А мне і дагэтуль кожнаю зімой / Чуваць ахрыплы голас крыгалому; Радня – працяг твайго зямнога дня. / Маліся, каб не скоро вечарэла.

5. *Якія сродкі выразнасці мовы заснаваны на парушэнні ўмоў лагічнасці? Падмацуйце свой адказ прыкладамі з прыведзеных урыўкаў.*

1. Шчаслівая пасляваенная беднасць (Я. Брыль). 2. Агееў далікатна правёў рукой па яе плячы, яна праглынула слёзы і хутка супакоілася, усміхнулася яму з ціхай самотнай радасцю (В. Быкаў). 3. Нечаканая злая радасць забіла Алесі дых, што яна разлучыць, развядзе Імполья з Хрысцяй (В. Адамчык). 4. Не хаваю дні ў прыполе – / Рассяваю поўнай жменяй. / Што ні дзень – / Жыцця ўсё болей, / Што ні дзень – / Жыцця ўсё меней (Г. Бураўкін). 5. Ваююць да знямогі / І прагнуць перамог. / Так вечна з чарнабогам / ваюе Белабог (Я. Сінакоў).

6. *Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў і адкажыце, з якой мэтай пісьменнікі трансфармуюць(перапрацоўваюць) фразеалагізмы? Як гэта*

ўплывае на дакладнасць і лагічнасць малення; размяжуйце выпадкі ўжывання фразеалагізмаў з аказіянальнай і ўзуальнай функцыяй:

Траецкі дождж / Паволі любіць ліцца. / Чакаў, калі прыйшла пара касіць. / Стараецца дарэмна бліскавіца / Сама сябе за локаць укусіць; Пясок у касцях. / У жылах стома. / Як ні добра ў гасцях – / Паміраць трэба дома; Доля праедзе ў дрогкай карэце, / Следам пасцалецца дым. / Хай жа на гэтым сустрэнемся свеце / Перад сустрэчай на тым (Р. Барадулін); Недзе закінуўшы / Клубок матчыных нітак, / Плача малы. / Бо і я, калісьці згубіўшы / Клубок Арыядны, / Ніяк з лабірынта дзён / Не магу вярнуцца / Да свайго юнацтва; Прамой дарогай верасня / Прыйшла ты да мяне. / І мне сягоння верыцца: / Наш рай – у будане (Л. Дайнека); Ведаю: адолею бяду / І наклічу радасць выпадкова; Ці ўмыюся слязою, / Ці ўсмешкаю тваёй (Я. Янішчыц); І ўсміхаецца дзед, што, на шчасце, дарогі / Не ўсе валакуцца ў зманашаны Рым (Я. Янішчыц); Зноў тэлефонныя званкі сквяруцца поўначчу затрачанай. / – Ты жыў яшчэ сякі-такі? / Ну, да прыемнага пабачання (М. Танк); Кошка ледзь цягае лапы жа мышцы кошку сцапаць? – замена кампанента сінонімам (А. Зэкаў); Ці гэта я ўпёрся рогам, / Ці рогі настаўляеш мне (А. Зэкаў); Мы з табой / з’елі адзін пуд солі, / але ў мяне / і сёння / такое адчуванне, / што гэта быў цукар (А. Зэкаў); Як гэта дзіўна: за вярсту пазнаць, / А падысці бліжэй – і памыліцца (М. Шабовіч); Пяць кіламетраў з гаўкам (Р. Барадулін); Як па зорках, / па расе / Твой апошні шлях праляжа. / Памірай, а жыта сей. / Рунь пра сейбіта раскажа (А. Сыс); Калі мне казалі: / «Ідзі ты к богу!» – / Я ведаў, што людзі / Ад мяне / Не адцураліся. / На сэрца набягала / Залітая сонцам дарога, / Я да Бога ішоў / І аб самым сакрэтным раіўся (П. Панчанка); Пах сунічны. І зязюлі слёзка. / Куст шыпшыны мне сягоння цёзка (Я. Янішчыц); З маленства ў наш сад / Заляцела сініца. / Пра белыя папярэдзіць сляды. / Спяшаюся перад ёй павініцца / За тых пляніцы, / За тых гады, / Калі мне сініцу / Хацелася ў рукі. / Азяблы не думае пра жураўля (Р. Барадулін); прыклады з твораў іншых аўтараў: Жораў ты, а я – сініца, / Нас абоіх бура б’е. / Разам нам не пасяліцца, / Пасялюся ў табе (Я. Янішчыц); У сяброў па садах сыта звоняць сініцы. / І крычыць недасяжна ў небе мой журавель (Г. Бураўкін); «Ядры ж тваю раскачарэжку!» – / Я ціха вылаяўся ўсмак. / Дык значыць я, на здзек-насмешку, / Ем, што не годна для сабак?; А жонка – чорт ляпіў, напэўна! / Супроць яго – як ноч і дзень! / Такая, братачка, царэўна – / Хоць ты аброць на морду ўздзень!; Браты затрэсліся ад смеху. / – Ну, ты мастак! Бадай ты скіс! (Н. Гілевіч).

7. *Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў, знайдзіце выпадкі парушэння лагічнасці маўлення. Паразважайце, якія ёсць спосабы іх выпраўлення?*

Толькі ў ціхіх ночы пад самую раніцу, калі ападала раса і туман засцілаў усё на свеце, аж не было відаць платоў за хатамі і высокага, як дастаць рукой, гарбатага, што мядзведзь, сланечніка ў гародчыку, рабілася свежа і сыра. Тады на дварэ пахла гуркамі і кменам (І. Пташнікаў); Вечарамі спакваля ўціхала ўсё: каровы, коні, свінні, буслы (І. Мележ); І ўжо смокчучы, ласяня бачыла, як з другой палавіны хаты, адчыніўшы дзверы, зайшло двое заспаваных дзяцей – худаваты высокі хлопчык гадоў сямі і поўненькая, у доўгай белай белай кашульцы дзяўчынка гадоў пяці (Г. Давідовіч); Ускочыш, запаліш лямпу, а яны [пагранічнікі] уваляцца ў хату – белыя халаты, белыя да пят кажухі, белыя ад снегу валёнкі – асвецяць ліхтарыкамі сцены, двор, варыўню, хлеў, і зноў іх, устрывожаных, цягнуць за сабой на падворак у цёмную ноч з мяцеліцай вялікія, як цяляты, аўчаркі (І. Пташнікаў). Паспрабуйце не накарміць жывёлу толькі суткі, страт за месяц не паправіце. Жэня – жанчына добрая, вядома, карова на ланцугу – відовішча сумнае, што і гаварыць, але будучыня за стойлавым утрыманнем (М. Герчык).

8. *Знайдзіце ў прыведзеных сказах памылкі, звязаныя з парушэннем лагічнасці маўлення, выпраўце іх і запішыце.*

Прачытаўшы творы гэтага аўтара, можна рабіць вывады пра тэматыку яго творчасці; Пад'ехаўшы да ўніверсітэта, у яго згубіўся пропуск; Хораша думаецца, седзячы з сябрамі за кубачкам гарбаты; Пад'язджаючы да вёскі, у іх з'явілася жаданне выйсці раней і прайсціся пехам па родных сцежках; Яшчэ толькі пачынаючы працу, уяўляецца яе хораша завершаны канец; Рэдактар прапанаваў аўтару зачытаць свае творы; Многа добрых спраў у моладзі. На іх – адказнасць за будучыню; Маці прасіла дачку наліць сабе каву; У аддзел з вышэйшай адукацыяй патрабуецца супрацоўнік; Ехаць на Паслеева на фальклорную практыку вырашана было ў другім семестры; У дні зімовых канікул дзеці ўбачаць любімую казку С. Я. Маршака “Дванаццаць месяцаў”.

9. *Расшыфруйце агульнапрыняты ўмоўныя скарачэнні. У якіх маўленчых сітуацыях іх выкарыстанне будзе дарэчным:*

га, км, г., ст., стст., г., гг., заг. кафедры, заг. адзела, і да т. п., і інш., вобл., р-н, гл., т., тт., ст. выкладчык, праф., , БДУКМ, экз., напр., выд-ва, в.а., зб. тв., да н.э., разм., кніжн., праст., гіст., афтц., ф-т, Р.С., N.B., мін., хв., ун-т, к/т, т. зв., БДУ.

10. *Знайдзіце ва ўрыўках з вершаваных твораў словы, якія парушаюць дакладнасць маўлення, вызначыўшы прычыны яе парушэння.*

1. Яе мукі на ўсе рукі; 2. Даль апанована белай завесай, кружыць над полем, кружыць над лесам; 3. Так пошукі кахання прывялі / Да страты неабачлівай крыві; 4. І чорны смутак сэрца дажджом пральеца золкім, / ды сонца абаўеца вакол вачэй вясёлкай; 5. ...калі жаль сэрца скалане і ў жылах пульс заб'е вавёркай; 6. Холадна ценям на змерзлым снезе. / Цені – таксама дрэвы. Таксама і я, і ты; 7. Цурчыць ручэй паміж алешын. / Бушуе бурная рака. / Хто дзіўных песняў наразвешваў? / Узлёт былога жаўрука; 8. І ў шчасці часам точыцца туга, / І ў горы знойдуцца святло і асалода; 9. Чаму: у адных – шчасце без цяжкасцей, / а да другіх – злыбеды лашчацца?

11. *Параўнайце розныя рэдакцыі ўрыўкаў з твораў Я. Брыля і прасачыце, як аўтар працуе над дакладнасцю мовы з мэтай стварэння вобразаў.*

1. Крывавы пісаг мармеладу з куточка рота поўз на дрэнна паголены старэчы падбародак хама, якому ўсе, як і плануецца фюрэрам у сусветным маштабе, павінны служыць.	1. Чырвоны пісаг мармеладу з куточка рота поўз на дрэнна паголены старэчы падбародак хама, якому ўсе, як і плануецца фюрэрам у сусветным маштабе, павінны служыць.
2. Стары батрак, худы і добры, як Дон-Кіхот, сядзіць сабе з лейцамі, трохі спусціўшы старэчыя ногі над коньмі.	2. Стары батрак, худы і добры, сядзіць сабе з лейцамі, трохі спусціўшы старэчыя ногі над коньмі.
3. Спяваючы, дзядзька Барыс – і высокі, і стройны, і нават прыгожы, якім ён без песні ніколі не быў, – пагойдваўся, як тая сасна, разгайданая радасным, сонечным шумам.	3. Спяваючы, дзядзька Барыс – і высокі, і стройны, і нават прыгожы, якім ён без песні ніколі не быў, – пагойдваўся, як тая гонкая сасна, разгайданая радасным, сонечным шумам.

12. *Знайдзіце выпадкі двухсэнсоўнага ўжывання слоў. Як гэтая памылка ўплывае на дакладнасць маўлення?*

1. Гусь, як і карова, увесь дзень на лузе. Маладняк, які важыць да 2–3 кілаграмаў, з'ядае за дзень 2 кг травы на адну галаву. Ім падабаецца

дзьмухавец, трыпутнік (*З газеты*). 2. Побліз м. Коханава на цяперашняй Магілёўшчыне стаяў т. зв. «Рагвалодаў камень» – пліта з крыжам і надпісам, высечанымі ў 1171 г. загадам князя Рагвалода Барысавіча (*Помнікі гісторыі і культуры Беларусі*).

13. *Прачытайце і дакажыце, што мова персанажаў у дадзеным урыўку з’яўляецца сціслай.*

П а л і н а. Надзейка! Памацай-ка ў яго галаву. Нешта ён языком лапці падплятае.

Ц я р э ш к а. Ну, баба, баба, баба! Хутчэй варушыся! Дзе трыножка? Я на комінку цяпельца раскладу. Ды хутчэй, вы-ы! Яны во-во ў хату ўваляцца.

П а л і н а. Што эта ты? Ці жартуеш так? Ці мо і праўда – захварэў?! Таго бандзіта карміць? Ён жа людзей сваіх страляў. Ён жа спаліў двор Свірыдавых і дзяцей не пашкадаваў.

Ц я р э ш к а (*хмуры*). А мяне старастам прызначыў.

П а л і н а. Каго?!

Ц я р э ш к а. Мяне.

П а л і н а. Што-о-о?! (*Яна ўжо сумняваецца, што ён жартуе.*)

Н а д з е я. Старастам?!

Ц я р э ш к а. Старастам. (*Ён радуецца, як дзіця.*) А як вы думалі?

П а л і н а (*з жахам*). Цябе?!

Ц я р э ш к а. Мяне!

П а л і н а (*пытаецца ў Надзеі*). Ён што? Пры сваім?

Н а д з е я. Відаць, не пры сваім.

Ц я р э ш к а. Пры сваім, пры сваім, не турбуйцеся (*А. Макаёнак*).

14. *Прачытайце. Якія віды сказаў забяспечваюць сцісласць прыведзеных радкоў.*

Тут – горы, Там – раўніны. Там – хлеб, Тут – камень. Тут – цесна, Там – прасторна, Але там вораг! (*Я. Сіпакоў*); І радасць – ніякая радасць, а горыч, І песня – ніякая песня, а скарга, І страва – ніякая страва, а камень, А сонца – ніякае сонца, а крыга, -- Калі ты на свеце ўсім гэтым Не маеш з кім падзяліцца (*М. Танк*).

15. *Прачытайце тэкст, вызначце яго ідэю. Назавіце сродкі выразнасці і паразважайце над месцам з пункту погляду лагічнасці.*

ПЕРАД ДАЖДЖОМ

Навалілася хмара дымная,
Цёмная, неабдымная.

Зараз грукне гром, зараз хлыне дождж,
Перайнача ўсё,
Перамоча ўсё
І ўпоперак і ўздоўж.

Глянуў бацька на хмару: бяда, бяда –
Не пагрэбла брыгада сена, бадай.

Маці глянула, ціха вохнула:
– Ажывуць мае грады пасохлыя!

Паглядзела дачка, стала хмурная:
Знаць, непрыйдзе ён гэткай бураю...

Самы меншы сын –
Пад струменьчыкі:
– Дождж, дожджык, секані,
Я паеду на кані...

(Пімен Панчанка)

16. Складзіце тэкст асбістай візіткі з улікам лаканічнасці і дакладнасці маўлення.

УМЕСТНОСТЬ И ЧИСТОТА КАК КОММУНИКАТИВНЫЕ КАЧЕСТВА РЕЧИ

Вопросы для обсуждения темы:

1. Дайте определение уместности речи, охарактеризуйте стилевую и контекстуальную уместность.
2. Какие стилистические ошибки возникают как следствие нарушение уместности речи?
3. В каких случаях нарушение речи является стилистически оправданным?
4. Какие факторы вы учитываете, когда общаетесь / выстраиваете диалог (возраст собеседника, образование, ситуацию и т.д.)?
5. Приведите примеры ситуаций личного нарушения / не нарушения уместности речи.
6. Дайте определение чистоты речи. Назовите литературные языковые единицы, засоряющие речь.
7. Назовите нелитературные языковые средства, засоряющие речь.
8. Приведите примеры слов- / выражений-сорняков, характерных современной речи? Есть ли в вашей речи «любимые» словечки?
9. Какие качества личности подчеркивает чистая и уместная речь? Как вы поддерживаете / реализуете эти речевые качества в разных ситуациях?
10. Какие вы могли бы дать рекомендации по устранению речевой неуместности, а также очищению речи?

Задание 1. *Какие формулы речевого этикета вы используете, если вам придется обратиться:*

1) к пожилому человеку, чтобы узнать, который час; 2) к милиционеру, чтобы уточнить, как проехать на выставку; 3) к секретарю в приемной, чтобы узнать, когда начнется совещание у начальника; 4) к руководителю организации, чтобы узнать решение по вашему заявлению; 5) к приятелю, чтобы попросить у него учебник; 6) к преподавателю, чтобы попросить его принять у вас досрочно экзамен.

Задание 2. *Считаете ли вы удачными следующие способы завершения речи? Ответ обоснуйте. Назовите возможные речевые ситуации, в которых так можно завершить высказывание / диалог.*

1. «Я сознаю, что мне не удалось объяснить все так, как следовало бы, но все ж...»; «Мне неприятно наводить на вас скуку еще какими-нибудь подробностями, но, заканчивая речь, я хотел бы еще добавить, что...».
2. «Жизнь прожить, не поле перейти»; «Без труда не вытянешь и рыбку из пруда»; «Любишь кататься, люби и саночки возить».
3. «Как вы видите, изменить (исправить) ничего нельзя...»; «Мы можем только ждать и надеяться на удачное стечение обстоятельств...».
4. «Это все»; «Я уже все сказал»; «Это конец моей речи».
- 5.

Задание 3. *Объясните, в какой речевой ситуации выбор той или иной формы приветствий / прощаний передают дополнительную информацию? Укажите какую.*

1. Здравствуй! Здравствуйте! Рад вас приветствовать! Добро пожаловать! Я так вам рад! Доброе утро! Добрый день! Добрый вечер! Здорово, браток! Привет! Легок на помине! Приветствую вас! Мое почтение. Салют! Позвольте приветствовать вас! Наше вам! Как оно? Доброго здоровьица! Здравия желаю! Наше вам с кисточкой! Хелло! Сколь лет, сколько зим! Ба, какие люди! Как дела!

2. В добрый час! Желаю удачи! Позвольте попрощаться! Счастливого пути! Ну, бывай! Счастливо оставаться! До скорого свидания! До скорого...! Имею честь откланяться. Разрешите откланяться. Жму вашу руку. Чао! Пока! Звоните! Гуд бай! Не забывают! Спокойной ночи! Честь имею! Доброй ночи! Прощайте! Всего доброго! Не поминайте лихом! Будьте здоровы! Салют! Всего! До завтра! Ни пуха, ни пера! Адью!

Задание 4. *Прочтите текст. Назовите неуместные слова в разговоре персонажей, обоснуйте причину. Почему неуместные слова также нарушают чистоту речи?*

– Нарэшце ў адведзіны / Прыехаў мой сыноч. / Хацела з ім пагаварыць я / Пра яго жыццё-быццё, / Пра ўнукаў. / Але ён з нейкімі – / Казаў – сваімі спонсарамі / І менеджарамі / Спяшаўся ў нейкі кемпінг, / На нейкі брыфінг, / Каб дамовіцца / Аб нейкім кансенсусе, / А потым паехаць на ўік-энд. / Толькі і паспела / Даць яму ў дарогу / Сяго-таго з дамашняга... / Так, седзячы на прызбе, / Расказвае мне / Старэнькая Гануля / І ўздыхае: / – Божачка! / Хаця б там у яго / Было ўсё добра! (Максім Танк. “Адведзіны”).

Задание 5. *Прочитайте отрывок из рассказа В.Шукина «Чудик». Объясните, почему герою рассказа пришлось переписать текст*

телеграммы. Какого стилистического эффекта хотел достичь автор и как квалифицируется данный приём?

В аэропорту Чудик написал телеграмму жене: «Приземлились. Ветка сирени упала на грудь, милая Груша, меня не забудь. Васятка». Телеграфистка, строгая, сухая женщина, прочитав телеграмму, предложила: «Составьте иначе. Вы взрослый человек, не в детсаде». – «Почему? – спросил Чудик. – Я ей всегда так пишу в письмах. Это же моя жена!.. Вы, наверное, подумали...» – «В письмах можете писать что угодно, а телеграмма это вид связи. Это открытый текст». Чудик переписал. «Приземлились. Все в порядке. Васятка». Телеграфистка сама исправила два слова: «приземлились» и «Васятка». Стало: «долетели», «Василий». – «Приземлились... Вы что, космонавт, что ли?» – «Ну ладно, – сказал Чудик. – Пусть так будет».

Задание 6. Прочтите текст, назовите диалектные слова и определите их функцию. Затем проведите лингвистический эксперимент и замените их, а также просторечия общеупотребительными словами. Какое качество, отретая читоту, при этом теряет художественное произведение?

1. Недзе на другім канцы завялі сумную песню, мусіць, сабралася купка моладзі. Песня хутка сціхла, знянацку віскнула дзяўчына, якую ўшчыкнуў ці паказытаў гарэзліва хлопец.

– Алена Зайчыкава, мабуць, – першая гоніць цягучую маўклівасць Ганна.

– Мабуць, Алена...

– От, любіць вішчаць... Шлакоткі страх як баіцца! .. – Яна раптам упікае: – А вы ўжэ і рады!

– Я што? .. Трэба яна мне, як леташні снег!..

– Мабуць, трэба...

– Ды я каля яе ніколі блізка не сядзеў!

– Не брэшаш?

– От яшчэ!.. Хрысціцца хіба!..(І.Мележ).

Задание 7. Прочтите текст объявления-пародии и определите, на каких речевых единицах акцентирует внимание автор? В каких случаях они могут засорять речь и в каком стиле их употребление является языковой нормой?

Внимание! Розжиг костров, выгул собак, отлов рыбы и отстрел дичи, а также обдир ягод, выщип цветов, выдерг травы, выдрем в гамаках, загляд и залаз в дупла с выкуром оттуда пчел и распробом меда запрещен (Из газеты).

Задание 8. Прочтите текст, определите стиль текста и назовите слова и речевые обороты, которые нарушают чистоту речи студента. Пользуетесь ли вы такими словами и в каких речевых ситуациях. Нарушается ли при этом языковая норма?

Что предусматривает эвфемизм? Попробуйте, используя нейтральные слова и речевые обороты, преобразить текст в научный стиль (учебный подстиль).

Конспект одного крутого студента на одной забойной лекции:

Хаммурапи был нехилый политический деятель. Он в натуре катил бочки на окружавших кентов. Сперва он наехал на Ларсу, но конкретно обломился. Воевать с Ларсой было не фигушки воробьям показывать, тем более, что ихний Рим-Син был настолько навороченным шкафом, что без проблем приклеил Хаммурапи бороду. Однако того не так легко было взять на понт. Ларса стала ему сугубо фиолетова, и он перевел стрелки на Мари. Ему удалось накидать лапши на уши Зимрилиму, который тоже был крутым мэном, но в данном случае прощелкал клювом. Закорифанившись, они наехали на Эшнуну, Урук и Иссин, которые долго пружинили хвост, но пролетели, как стая рашпилей...

Задание 9. Заполните пустые графы таблицы синонимичными выражениями. Опишите речевую ситуацию, в которой уместно употребление каждой фразы / реплики.

Нейтральное	Официальное	Разговорное, с оттенком фамильярности
Можно к вам?	Разрешите:	Не помешаю?
—	—	Что скажешь? (выяснение мнения собеседника)
Нельзя ли мне позвонить?	—	—
—	Просьба соблюдать регламент	—
—	Разрешите обратиться к вам с просьбой	—
Рад был помочь (ответ на выражение благодарности)	—	—

Задание 10. Прочтите текст. Можно ли сказать, что автор засоряет текст междометиями? Какой стилистический прием помогает поэту показать речевую бедность одного из персонажей?

– Смотри, как дышит эта ночь.

Звезда, уставшая светить,
упала,

обожгла плечо...

– Чо?

– Смотри, как вкрадчивый туман
прижался

к молодой воде...

– Где?

– Он полночью поклялся ей,
Он взял в свидетели луну!..

– Ну?!

– Они сейчас уйдут в песок, туда, где
не видать не зги...

– Гы!..

Задание 11. Знайдзіце ў прыведзеным урыўку словы-паразіты. Паразважайце пра іх месца ў гэтым тэксце, а таксама ў мастацкім і ў гутарковым стылях.

А л ь ж б е т а (дастаючы настольнік з куфра). З кім ты гэтак намурзаўся?

С ц я п а н (закурваючы люльку). Я і з тым, я і з сім, а ты, каханенькая, родненькая, згадай, – з кім?

А л ь ж б е т а. А немач цябе ведае, з кім!

С ц я п а н. Ці ж я не казаў, што ў цябе тут (торкаючы сабе пальцам у лоб) не ўсе дома? Але слухай: з зяцем!

А л ь ж б е т а (здзівіўшыся). З зяцем?!

С ц я п а н. Так, так, каханенькая, родненькая. Хто з сватам, хто з сваццяй, а як Сцяпан Крыніцкі, дык з родным зяцем.

А л ь ж б е т а (накрываючы стол). Такі праўду кажуць, што гарэлка людзей з поля зводзіць. Калі ж ты ўспеў яго нажыць?.. Дачка яшчэ замуж не выйшла, а бацька ўжо зяця мае (Я.Купала).

Заданне 12. Прачытайце ўрыўкі з твораў для дзяцей, звярніце ўвагу на выдзеленыя словы-неалагізмы; прааналізуйце іх змест, словаўтваральную мадэль і функцыю. Якім павінен быць неалагізм у мове твораў для дзяцей?

1. Падзьме вецер-веснавец – матылёк прачнецца і пакідае схованку (У.Ягоўдзік). “Увечар пад вушка / Кладзецца падушка / так і завецца – Самсон (К.Камейша). 3. Адышло ад нас ты, лета, / Жаўталісцем лес адзеты (Я.Колас). 4. Скуль той гром неспадзяваны, / Што трасе, як трасца, дом. / На рацэ прачнуўся рана / Крыгагром (К.Камейша). 5. Злюха-муха, / З’еўшы сала, / І да нас дабрэйшай стала (Г.Бураўкін). 6. Добры вожык-тупа-тун, / Нёс нам сонечны кавун (М.Пазнякоў). 7. Лёд на возеры – празрысты, / Чысты, / Шклісты, / Моцны лёд (К.Буйло). 8. Бо стукнуў-грукнуў сакавік / Вясёлым кулачком у хату, / І знае нават коця Смык, / Што веснавік прынёс нам свята (Н.Мацяш). 9. Поўнай жменяю на Зінку / Сыпануў дубок сняжынкi: / Не сякучкі-халадзінкі, / Не пякучкі-маразінкі, / А вясёлыя смяшынкi (І.Муравейка).

Заданне 13. Якую стылістычную функцыю выконваюць жарганізмы ў мастацкім стылі? Знайдзіце жарганізмы, ахарактарызуйце словаўтваральную мадэль, наводце яны ўтвораны, назавіце функцыю.

1. Трудная была жытуха, марская, а прывыкнеш – нішто. 2. Кажуць бывалыя: на захад не ткніся: цяпер ты з блямбай на веці вечныя. 3. Сядзяць у турме два басякі. Аблаялі ўрадніка, вось і сядзяць галодныя і пра жратву думаюць. 4. Пшанічны думаў. што трэба было б яшчэ назбіраць быльнягу, каб закапацца ў яго і “прыкімарыць”, – як кажа Свіст, – якую гадзіну ўначы. 5. Нейкая банка, новая кашуля, сухія анучкі – на, салага, на падмену трымай. 6. Падай заяву – давайце разлік – не пушчаюць... Не ў турме ж я, адсядзеў сваё – давай грошы!” Усё ж выбіў у іх касую і прыкаціў у Маскву.

Заданне 14. Прачытайце ўрыўкі з вершаў М.Багдановіча. Знайдзіце словы, не ўласцівыя сучаснай беларускай літаратурнай мове. Чым абумоўлена іх выкарыстанне? Ці засмечваюць яны мову твораў? Чаму?

... Усё дзіка, пустынна імшыцца,
Агністая спёка стаіць
На моху між спелай брусніцы
Лясун адзінокі ляжыць...
... Брыдзець, пахіліўшысь панура,
Лясун на раздоллі дарог.
Абшарпана старая скура,
Зламаўся аб дзерава рог...

... Беспамятна колы кіхаю,
Хілюся да дна галавой –
І ўжо я драмлю, засыпаю
Пад шум непагоды глухой...
Іскрацца зорак сняжынкi маркотна,
Збожжа пакрылася шызай расой.
Кiньма жа думкi аб долi гаротнай,
Хоць бы на момант спачнем душой!

БОГАТСТВО И ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТЬ КАК КОМПОНЕНТЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

Вопросы для изучения темы:

1. Дайте определение понятию богатство / разнообразие речи. Сопоставьте понятия богатство языка и богатство речи.
2. Назовите речевые единицы, которые делают речь разнообразной.
3. Какие речевые единицы называются синонимическими? Назовите основные функции синонимов. Каких стилистических ошибок позволяет избежать синонимия?
4. Охарактеризуйте роль устойчивых выражений (поговорок и афоризмов) в текстах разных стилей. Приведите примеры употребляемых вами устойчивых выражений в зависимости от речевых ситуаций.
5. Дайте определение выразительности / экспрессивности речи и назовите языковые и неязыковые факторы, которые влияют на ее реализацию.
6. Сопоставьте понятия образность и выразительность речи. В чем отличие металогической и автологической речи?
7. Назовите основные образные средства лексического и синтаксического уровней.
8. Определите, как выразительность речи проявляется в различных функциональных стилях?
9. Назовите неязыковые /экстралингвистические средства экспрессивности речи.
10. какие вы могли бы дать рекомендации по обогащению речи и по усилению её экспрессивности?

Задание 1. *Познакомьтесь с текстом выступления. Назовите приемы, оживляющие речь, придающие юмористическое звучание.*

Бернард Шоу, один из остроумнейших людей на земле, прославившийся не только своими пьесами, но и афоризмами, однажды сказал: «Наука всегда оказывается не права. Она никогда не решает вопроса, не поставив десятка новых».

Одна из вечных и во все времена актуальнейших проблем является проблема взаимоотношения мужчин и женщин. Тут возникает сотня вопросов: понятие о сильном и слабом поле, права и обязанности мужчин и женщин в семье, вопросы любви и дружбы. Наконец, менее глобальные: должен ли мужчина уметь стирать белье, готовить обед, должна ли женщина читать газеты? Эти и многие другие вопросы ставятся и решаются в многочисленных докторских и кандидатских диссертациях, монографиях, статьях, тезисах. Они ставятся и решаются с многочисленных анекдотах. Трудно сказать, в анекдотах или монографиях вскрывается вся сложность и глубина проблемы. Поскольку у нас сегодня не заседание Специализированного ученого совета К237584, а торжественная встреча по случаю 8-го марта, я расскажу анекдот.

Встретились две подруги.

– Скажи, вы часто ссоритесь с мужем? – спросила одна из них

– Нет.

– И как вам это удается? В чем секрет?

– Никакого секрета нет. Просто, когда мы поженились, то муж сказал: «Теперь я стал главой семьи, поэтому решаю все главные вопросы, а ты решаешь второстепенные». Так мы и поступаем. Например, надо ли делать ремонт квартиры, покупать мебель, выдавать дочку замуж – вопросы второстепенные, их решаю я. Муж со мной всегда согласен.

– А какие же тогда главные вопросы?

– На, например, примут ли какую-нибудь страну в ООН? Это решает муж.

Так вот. В этот солнечный радостный день от лица всех женщин поздравляю мужчин с праздником 8-го Марта. От вас зависит наше женское счастье. Будьте всегда главой семьи и решайте только главные вопросы, а с второстепенными мы сами справимся.

Знаете ли вы уместные тематические анекдоты, которые могут сделать речь более экспрессивной, естественной?

Задание 2. Прочтите отрывок из текста, определите, какими словами автор придает ей разнообразие. Какая смысловая нагрузка возложена на глаголы со значением движения / перемещения?

Зноў убачыла Ганна Параску пад вечар. Параска ішла не адна. За ёй, акрамя Барыса, кіравалі з вуліцы да школы Дубадзел, Гайліс, Чарнаштан, Дубадзел, у кароткай паддзёўцы, у галіфэ, з ваеннай сумкай чераз плячо, рэзаў побач Параскі наперадзе, лёгка і нібы весела. Гайліс крочыў у зашпіленым шынялі, вецер ірваў полы шыняля і, было відаць, замінаў ісці. Але Гайліс не зважаў на вецер, ішоў роўна, цярпліва. Барыс ступаў каля Гайліса. Ганна не дала яму ніякай увагі. Яна адзначыла: Чарнаштан дыбаў ззаду ўсіх (Іван Мележ. “Завеі і снежань”).

Задание 3. Прочтите текст. Какие слова демонтируют богатство языка (зачитайте их в минимальном контексте)? Какие слова или речевые обороты вы используете с целью разнообразия собственной речи в зависимости от ситуации?

Як прыгожа мы называем усе свае дванаццаць месяцаў! Студзень, люты, сакавік, красавік, май-травень, чэрвень, ліпень, жнівень, верасень, кастрычнік, лістапад, снежань. І як хораша яны адпавядаюць сваім назвам!

У студзені, вядома ж, сцюдзёна. Усюды снег, мяцеліцы. І маразы – самая ж зіма ўсё-ткі! І як ні апранайся – усё роўна холадна. А ў лютым маразы яшчэ больш люцеюць. І гэта зразумела: люты – апошні месяц зімы, а яна маразамі імкнецца зачапіцца за зямлю.

Але ж сакавік, першы месяц вясны, хочаш ці не хочаш, але прыходзіць, і абуджаны веснавы сок ужо вярэдзіць, хвалюе карані дрэў і раслін, якія ва ўтульнай зямлі цярпліва чакалі вясны. І карані пачынаюць ужо думаць пра вяршыні – настойліва пампуюць наверх, да кожнай пупышкі, жыццядайны сок.

А колькі нечаканых і ласкава-захопленых назваў напрыдумлялі сакавіку нашы прашчурны: ён і зімабор, ён і светазар, ён і кропельнік, веснавей, пазімнік, сонцалюб, сонцабой...

Красавік – сярэдзіна вясны. Ён – увесь з процілегласцяў, кантрастаў. Месяц снегагону, вадалею, сокаруху. Яшчэ час ледзяшоў і ўжо першых нашых красак: упартага прабіснегу, ціхай сон-травы, вірлавокіх пралесак. І пушыстых, як кацяняткі вярбовых коцікаў... Усё красуе, усё жыве! Красавік!

Калі ў сакавіку наша вясна была яшчэ нясмелая, то ў красавіку яна ўжо ідзе на ўсю нагу: ёю пахне і вецер, і кветка падбелу, і нават песня жаўранка...

Май умайвае нашу зямлю. Гэта месяц травы. Нездарма ж яшчэ ў старажытнасці звалі яго траўнем!

І яшчэ гэта месяц зеляніны, месяц апранання: кожнае дрэва, кожны кусточак ён апранае ў зялёныя ўборы. Да таго ж гэта месяц колераў – у ім вельмі хораша суседнічаюць і добра адпавядаюць адно аднаму ўсе колеры вясёлкі. І месяц хрушчоў. І месяц дажджоў. Мы, земляробы, нават просім: “Нам два дожджыкі ў маі...”

Чэрвень – самы светлы, самы спякотны, самы звонкі ад салаўінага пошчаку месяц. І чырвоны, бо чэрвень гэта – ад пладоў і ягад, якія пачынаюць спець. У чэрвені ўсё пасеянае і непасеянае пачынае імкліва расці і набірацца сіл. Цвітуць каліна, язмін, шыпшына, ядловец, белая акацыя, маліна, зацвітаюць чарніцы, брусніцы, буякі, журавіна, а на лугах – канюшына, ятрышнік, незабудкі, кмен, дзыхавец... Лугі – суцэльныя дываны з кветак: адначасова квітнеюць амаль усе лугавыя краскі. Каласуе і зацвітае жыта, потым – пшаніца, а пасля, ужо ў канцы месяца, і яравыя.

Наступны наш месяц старажытныя рымляне называлі юлем – у гонар імператара Юлія Цэзара, які рэфармаваў каляндар. Дарэчы, гэтак яго і цяпер называюць нашы суседзі – рускія.

Мы ж свой сёмы месяц завём ліпенем. Бо ў ім якраз цвіце на Беларусі ліпа. Яе цвіценне рухомае – і квет, і пах ідзе па нашай зямлі з поўдня на поўнач з хуткасцю каля 50 кіламетраў у суткі.

І яшчэ свой ліпень мы называем макушкаю лета. Бо пры ім пачынаюць укарочвацца дні і робяцца даўжэйшымі ночы, а ў зялёных кронах з’яўляюцца першыя жоўтыя лісточкі.

Ліпень – вельмі спякотны месяц, і ў ім сама болей навальніц: рэдкі ліпенскі дождж абыходзіцца без іх.

Калі красавік – гэта ўсмешка вясны, наша надзея, то жнівень – гэта пацалунак восені і спраўджванне тых, веснавых, надзей. Жнівень – значыць жніво.

Сеялі мы ў красавіку, садзілі ў маі і чакалі жніўня. Жнівень – наш бог. Мы цяплява чакаем яго, бо ведаем: адно зерне стане жменям зярнят!

Паветра духмянае, але яно ўжо насычана пахам сухіх траў – блізка восень. На таках – груды залацістага збожжа, на лугах – стагі сена, у садах – голле яблынь звісае ад пладоў аж да зямлі... Такі ён, наш жнівень.

А верасень – гэта ўжо восень. Прыйшоў верасень – утаймаваў прыроду. Кветак амаль няма. Толькі настойліва цвіце верас, па назве якога мы і назвалі дзевяты свой месяц.

23 верасня Сонца праходзіць праз кропку асенняга раўнадзенства – значыць, даўжыня дня і ночы, як і вясною, ужо аднолькавая. Толькі птушкі цяпер не прылятаюць да нас, а адлятаюць. У вырай. У цёмныя хмары збіраюцца берасцянікі. Невялікімі чародкамі ляцяць на поўдзень мухалоўкі ды сітайкі. Касяком пралятаюць гусі, касым шнуром – лебедзі. Па адным – зязюлі, ястрабы, лелякі. А пад нагамі – першае апалае лісце: жоўтае, бурае, чырвонае, карычневае, аранжавае... Але ж сапраўдны лістапад пачынаецца менавіта ў лістападзе.

Перад гэтым яшчэ ў нас ёсць кастрычнік – месяц, які атрымаў назву ад кастрыцы, што застаецца ад лёну, які мы зараз у гэты час даводзім да ладу – тром, трэпем. Кастрычнік – апошні месяц вегетацыі раслін. Месяц, калі імжыць нудны дождж, калі здараюцца замаразкі, а то і выпадае снег. Рыхтуюцца да зімы лясныя звяры. Назапашваюць харч птушкі. У рэках і азёрах у глыбокія месцы збіраецца рыба: акуні, плоткі, карпы, карасі, яршы..

А ўжо ў лістападзе вецер і дождж абтрасаюць, расправаюць усе нашы дрэвы – на іх, зусім голых, нават рэдкаму цяпер промню няма за што зачэпіцца. Дождж змагаецца са снегам, цяпло – з холадам. Світае позна, цямнее рана. Як мы кажам: “У лістападзе досвітак з прыцемкам сярод дня сустракаюцца”.

Усё. Цыкл, хоць наперадзе яшчэ застаўся адзін месяц года, ужо закончаны. Лісце – пад нагамі. Карэнне глыбока ўтачылася пад зямлю, паснула. Цяпер толькі застаецца чакаць снегу. І ён неўзабаве, як абрусам, накрывае ўсю зямлю.

Зіма... Снежань – першы месяц зімы. У гэты месяц звычайна выпадае снег. Снежань зноў аправае дрэвы. Але не ў зялёнае, а ў белае адзенне. І намятае да іх каранёў гурбы снегу. Навейвае сумёты па самыя стрэхі. І мы радуемся: “У снежні мароз і снег вышэй хаты – год будзе багаты”. Дні ўвачавідкі карацеюць, і неўзабаве надыходзіць 21 снежня – дзень зімовага сонцастаяння, калі ноч робіцца самаю доўгаю, а дзень – самы кароткі (Паводле Янкі Сіпакова).

Задание 4. Прочтите тексты / отрывки из художественных текстов и определите в них слова и выражения, а также другие речевые единицы, которые обеспечивают экспрессивность и образность?

А. Восень прайшла пералескамі, / Па няголеным ржышчы ніў, / Чырвонымі арабескамі / Лісце лес ураніў. / Глянё на зямлю залатую, / Пяшчотную, сумную, чыстую, / Нехта па ёй вандруе, / Ё паветра ўзнямаючы лісце. / Струменьчыкам тонкім лісце. / Медзь на азёрах спывае, / Сум у небе імглістым... / Як песня, з галін злятае / Лісце, лісце, / Залацістае лісце, / Сто лісцяў, / Дзесяць лісцяў, / Ліст (*У. Караткевіч*);

Б. Васільковы спакой. / Смутак верасу сіні. / Палыновая памяць тугі (*Р. Барадулін*); Праз вокны глядзіць белавокая зіма (*З. Бядуля*); Як помнік лету, за ракой / Стаялі стройныя стагі (*А. Бачыла*); Пацешныя, як важаняты, дзве маленькія кабеціны ў шэрых футрах тэпалі побач з бацькам (*Я. Брыль*); Я трапіў у сіло журбы, я сам у гэтым вінаваты (*А. Сус*); Ах, валошка, валошка, сястрыца рамонка! Зноў вы побач на ўцеху душы зацвілі. / Як жа ў вашых імёнах пяшчотна і звонка / Мова маці гучыць – мова родная Зямлі! (*Н. Гілевіч*); У беларускую восень / Нават і верабей багацее, / Лес на грыбы не скупіцца, / Пуні хмялеюць ад сена, / Мёдам вулі набракаюць. / Сцежкі гараць ад лістоты, / Скрыпкі грымяць на вяселлях (*М. Танк*).

В. У пр100го 100рожа
Непро100рный дом;
Ча100 в нем 100ножка
Бродит под 100лом.
Дорожит 100ножка
Чи100тою ног
И 100личной ваксой
Чистит 100 сапог.
Вме100 двух непро100
Вычистить все 100.
100только чи100й обуви
Не носил никто!
У про100й 100ножки
100ит по100ять.
И у той 100ножки
Опыт перенять!!! (*В. Хотимская*);

Г.

Так и вышло – запнулся и завяз... завяз и покраснел; покраснел и потерялся; потерялся и поднял глаза; поднял глаза и обвёл их кругом; обвёл их кругом и – и обмер... (*Ф. Достоевский*);

Время – мельница с крылом
Опускает за селом

не видать не зги...

– Гы!..

Задание 6. Прочтите предложения, найдите в них устойчивые выражения и определите функцию, с которой они использованы в тексте (номинативная или в авторской обработке)?

Як па зорках, па расе / Твой апошні шлях праляжа. / Памірай, а жыта сей. / Рунь пра сейбіта раскажа (А.Сыс); Мы з табой / з’елі пуд солі, але ў мяне / і сёння такое адчуванне, / што гэта быў цукар (А.Зэкаў); І пшаніцу, і ячмень / Аглядае дбайна чмель, / Паспытаць на свой “зубок” / Хоча кожны каласок (А.Зэкаў); А К С Ё Н – каваль: І не пытай, братка, была і кабыла лыса, і жарабё рабое – з’еў воўк абое; Той Несцерка, у якога дзетак шэсцерка, рабіць ляніцца, красці баіцца, прасіць не пасмее?; А н ц я – дачка яго: Каб табе горка стала, каб табе памяць адабрала, каб ты смалы набраўся, каб ты кашулі сваёй баяўся, каб ты да вечара не дажыў (Г.Марчук); Траецкі дождж / паволі любіць ліцца. / Чакаў, калі прыйшла пара касіць. / Стараецца дарэмна бліскавіца / Сама сябе за локаць укусіць; Пясок у касцях. / У жылах стома. / Як ні добра ў гасцях – / Паміраць трэба дома (Р.Барадулін).

Задание 7. Прачытайце ўрывак з апавядання Я.Брыля “Яна”. Які неалагізм ёсць у гэтым урыўку? У адпаведнасці з якой словаўтваральнай мадэллю ён утвораны? Што абазначае гэты наватвор? З якой стылістычнай функцыяй ён выкарыстоўваецца?

Але тут нехта ўзяў і павалок яго некуды ад усіх, прымусіў яго расплюшчыць салодкія вочы і ўбачыць раніцу, і гумно, і старэйшага брата, які будзіў яго. «Пачакай, пачакай, вось, вось ужо ўсё, зараз я...» – прасіўся ён думкай у брата і зноў нырнуў у сон...

Але брата нельга было ўпрасіць. Прыйшлося здацца. Ён прагнуўся і сеў, сонна пачаў надзяваць кашулю, а ў паўсне была яна, і ён усё ляцеў, ляцеў і ніяк не мог даляцець да яе.

– Добра, добра, калі ты вельмі!.. – сказаў ён уголас на сябе самога. І хацеў яшчэ дадаць: «Рассаладзеў!..»

Заданне 8. Многія пісьменнікі ствараюць у сваіх творах неалагізмы, паколькі такія адзінкі лічацца адным са сродкаў выразнасці мовы. Аднак Кандрат Крапіва слухна заўважае, што “мова – гэта не вуліца, па якой можна ездзіць па любым баку. І той, хто не зважае на яе правілы і нормы, рана ці позна стане парусальнікам”.

Прачытайце наступныя словатворы / урыўкі тэкстаў з наватворами, паразважайце над іх сэнсам і мілагучнасцю, а таксама над тым, ці могуць яны стаць набыткам мовы літаратурнай, як, напрыклад, словы светапогляд (Якуб Колас) ці мілагучнасць (Уладзімір Дубоўка)?

А. Ясна-спакойныя вочы (Якуб Колас); блудна-чыстыя вочы (М.Зарэцкі); пустасейная доля, сяміцвет вясёлкі (Янка Купала), пранізліва-трагічны пробліск сонца (У.Караткевіч); умольна-цікаўныя вочы (В.Быкаў); вясёла-пануры твар, штучна-спакойны голас, гумарыстычна-бруднае неба (Кузьма Чорны); белабярозава і сонечна (Я.Брыль); стакрылы вецер, напеўна-ціхі дожджык (Н.Гілевіч); цытатаразжованая лірыка (Максім Танк); жукакаларадская дысэртацыя (М.Панкрат); ружовашчокая зара, вясновагалосы гай (Р.Барадулін); пусцее бусладром (Г.Тумаіш), ... абдуванчык, дзмухавец, малачаінка сонцагальная (Н.Мацяш).

Б. Пакаёвы інструмент, / А як зваць – забыўся ўшчэнт, / Не магу я ўспомніць назвы... / Памажыце мне хоць раз вы! / Пылажор, пыл’язык, / Пылашланг, пылавоз... / Здагадаўся – пыласос! (А.Клышка); А да Ланы – хоць ты плач! – / Часта ходзіць Раскідач (Р.Барадулін); І гэта крынічнасць, сунічнасць, / Вавёрка, і верас, і бор – / Зялёная сімвалічнасць, / А шчасця ў жыцці недабор (П.Панчанка); Вось і зноўку прыйшала / На зямлю маю восень, / Над пустымі шляхамі / Закружыў ліставей (М.Башлакоў).

Задание 9. *Переведите тексты с русского языка на белорусский и наоборот, обращая внимание не несоответствие лексических и грамматических норм данных языков. Назовите образные средства, которые делают речь экспрессивной и живописуют авторские образы.*

А.І. Дорожки сада были усыпаны ровным крупным гравием, хрустевшим под ногами, а с боков обставлены большими розовыми раковинами. На клумбах, над пёстрым ковром из разноцветных трав, возвышались диковинные яркие цветы, от которых сладко благоухал воздух. В фонтанах журчала и плескалась прозрачная вода; из красивых ваз, висевших в воздухе между деревьями, спускались гирляндами вниз выющиеся растения, а перед домом, на мраморных столбах стояли два блестящих зеркальных шара, в которых странствующая труппа отразилась вверх ногами, в смешном, изогнутом и растянутом виде (А.Куприн).

ІІ. Долгий осенний закат догорел. Погасла последняя багровая, узенькая как щель, полоска, рдевшая на самом краю горизонта, между сизой тучей и землёй. Уже не стало видно ни земли, ни деревьев, ни неба. Только над головой большие звёзды дрожали своими ресницами среди чёрной ночи,

да голубой луч от маяка подымался столбом и точно расплёскивался там о небесный купол жидким, туманным, светлым кругом. Ночные бабочки бились о стеклянные колпаки свечей. Звёздчатые цветы белого табака в полисаднике запахи острее из темноты и прохлады (А.Куприн).

Б. І. Заўсёды можна знайсці
Нейкія словы пры развітанні
З юнацтвам, з каханнем.
З усходам і захадам сонца,
З адлятаючым выраем.
З ападаючай лістотай,
З дажджом і снегам,
З прыдарожнымі студнямі,
З начлежным гасцінным цяплом.
З сяброўскай бяседай, з гарбатай...
І толькі не знайсці іх
Пры развітанні з Радзімай.

ІІ. Парог, вычасаны з успамінаў,
Астаўся за мной;
Дзверы, на завесах цвыркуновай песні,
Асталіся за мной;
Вокны, зашклёныя вачамі блізкіх,
Асталіся за мной;
Хата, пакрытая крыламі ластавак,
Асталася за мной, –
Як жа мне не азірнуцца назад,
Нават калі б я застыў
Слупом солі?

Задание 10. Прочтите стихотворение и определите, какие языковые средства использует автор для выразительности речи, для поддержания внимания читателя?

Набегают волны синие...
Зелёные? Нет, синие!
Как хамелеонов миллионы,
Цвет меняя на ветру.
Ласково цветет глициния.

Она нежнее инея.

А где-то есть земля Дельфиния

И город Кенгуру (Н.Матвеева. Земля Дельфиния).

Если бы вы придумывали сказочную страну, какое название дали бы ей?

Какие средства используются вами в речи для поддержания внимания собеседника?

Задание 11. *Какие эмоции и смыслы передают жесты в предложениях? Закончите их, дайте несколько возможных вариантов.*

Маша схватилась за голову и закричала...

Николай хлопнул себя по лбу и воскликнул...

Старик замахал руками, повторяя...

Парень сказал, почесав в затылке...

Задание 12. *С какой целью жесты используются в общении? Почему их определяют как неязыковые средства экспрессивности речи? Используете ли вы жесты в речи? Назовите наиболее часто употребляемый вами жест и какую информацию / эмоцию он заключает в себе?*

Определите, что означают указательные жесты и какими словами, восклицаниями, возгласами они обычно сопровождаются:

- себе за правое плечо большим пальцем правой руки;
- себе под ноги;
- поднятым большим пальцем правой руки вверх;
- себе в середину груди пальцами правой руки с одновременным кивком головой.

IV. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

ЗАДАНИЯ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Упражнение 1. *Распределите приведённые ниже словосочетания и предложения по группам в зависимости от того, к какому стилю они относятся.*

Социальные процессы, представить объяснительную записку, вопить без перерыва, компьютерная обработка данных, впечатляющий форум, давить на нервы, настоящим подтверждаю, характеристика прилагается, величественное сооружение, борьба за равноправие, статистические данные, купить сгущёнку, ранняя диагностика заболевания, найти отклик в душах людей, наметить план действий,

Упражнение 2. *Докажите, что данные словосочетания содержат плеоназмы. Проверьте значение слов по толковым словарям.*

Автобиография жизни, ведущий лидер, внутренний интерьер, возвратиться назад, временной цейтнот, главная суть, громкие рыдания, демобилизация из армии, жестиковать руками, колер синего цвета, коллега по профессии, ландшафт местности, мемориал памяти, местные аборигены, мизерные мелочи, народный фольклор, необычный феномен, огромная махина, ответная контратака, патриот своей родины, первое боевое крещение, передовой авангард, период времени, постоянные еженедельные обзоры, прогрессировать вперёд, свободная вакансия, странный парадокс, хронометраж времени, повседневная обыденность, бесполезно пропадать, простаивать без дела, предчувствовать заранее, ценные сокровища, тёмный мрак, вернуться вспять.

Упражнение 3. *Прочтите, определите слова, которые являются лишними в следующих контекстах. Объясните причину.*

1. Знаменитый режиссёр поделился со зрителями своими планами на будущее. 2. Толпа людей ворвалась на территорию предприятия. 3. Минувшей осенью прошлого года никому не известный пловец из Голландии завоевал первенство, победив сильнейших асов водной дорожки. 4. Библиотекарь попросила вернуть книги назад. 5. До отхода поезда остался всего час времени. 6. Экскурсия рассчитана на пятнадцать человек студентов. 7. Если не принять срочных мер, то все усилия хлеборобов пропадут напрасно и весь урожай будет погублен зря. 8. О новых

маршрутах движения автобусов и будущих перспективах автопарка города в целом расскажет наш сегодняшний гость, директор СПАТП-4. 9. Более 50% комбайнов простаивают без дела из-за отсутствия денег на бензин. В кассе совхоза – не более тысячи рублей денег. 10. Я пока так и не решил, как соединить между собой любовь к музыке и увлечение компьютером. 11. Гениальный актёр не любил броских эффектов ни на сцене, ни в жизни. 12. До сих пор нет единого прейскуранта цен на энергоресурсы. 13. Промышленная индустрия начала развиваться в регионе уже в XVIII веке. 14. Продолжительность процесса плавки длится более трёх часов времени. 15. В центре города сохранится существующая сосновая роща. 16. Заброшенный парк превратился постепенно в пастбище для скота. 17. Поскольку ответственный редактор сборника умер, необходимо ввести в состав редколлегии нового редактора из ныне живущих. 18. Руководство в это трудное и нелёгкое время должно представлять собой единый монолит. 19. Толпа быстро кинулась на опоздавших. 20. Ещё юным подростком он совершил смелый поступок. 21. У него в Михайловском была целая библиотека книг. 22. Осенний парк кажется грустным и печальным.

Упражнение 4. *Укажите разные виды речевой избыточности (повторение слов, тавтология, плеоназмы, универсальные слова, расщепление сказуемого и т.д... Отредактируйте предложения.*

1. Сегодня у нас в гостях гость из дальнего зарубежья. 2. Хочу коснуться ещё одного момента, касающегося доверия слушателей – всей уважаемой аудитории. 3. На совещании обсуждались вопросы и проблемы, связанные с началом отопительного сезона. Чтобы включить отопление, предстоит ликвидировать многочисленные дефекты и недостатки. 4. Открытие вернисажа намечено на конец сентября месяца. 5. Командир облокотился локтем на стол. 6. Разрешите спросить вопрос моему уважаемому оппоненту. 7. Истец доказывает свою правоту бездоказательными доказательствами. 8. Мёртвый труп лежал без движения и не проявлял признаков жизни. 9. В области сложилась сложная ситуация с водоснабжением населения области. 10. Наличие неисчерпаемых запасов природных ресурсов в регионе расхолаживает многих чиновников регионального уровня. 11. Всем участникам семинара организаторы подарили сувениры на память. 12. В текущем году цветение будет протекать на этих побегах цветов. 13. Когда люди сотрудничают и вместе работают, они должны взаимно уважать друг друга, быть взаимно внимательными,

предупредительными, чуткими. 14. Пассажиры, проезжающие по проездным билетам, оплачивают стоимость провоза каждого места багажа на общих основаниях. 15. От непогашенной сигареты возникло пламя загорания бумажной макулатуры, что и стало источником пожара. 16. Машинный парк обновился новыми машинами. 17. Чётко и организованно работают все бригады, в срок выполняя все ремонтные работы по ремонту видеотехники. 18. Загрязнение атмосферного воздуха – животрепещущая и актуальная проблема нашего современного века. 19. На словах все поддерживают старых ветеранов, а на деле – хотят лишить их последних льгот. 20. Граждане пешеходы! Переходите улицу только по пешеходным переходам!

Упражнение 5. *Найдите примеры неоправданного использования штампов и экспрессивных средств, немотивированного употребления нелитературной лексики, смещения разностильной лексики и т.д. Где данные недочёты используются как стилистический приём? Всегда ли этот приём кажется Вам оправданным?*

1. В нашей группе есть ещё такие студенты, которые запросто могут пропустить не только лекции, но и практические занятия, ссылаясь на свою перегруженность. Конечно, сейчас всем приходится крутиться, подрабатывать. Но это не освобождает нас от необходимости вовремя сдавать зачёты, получать удовлетворительные и хорошие оценки на экзаменах. В свете вышеуказанного посмотрите вовнутрь себя, и вы поймёте, что я затронул нашу насущную проблему. 2. Я очень люблю наблюдать, как безмятежно спит мой котёнок под лучами тёплого солнышка, свернувшись малюсеньким клубочком на подоконнике. И я решила наречь его Солнышком. 3. Совсем молодым человеком я испытал потрясение, прочитав стихотворение Твардовского «Я убит подо Ржевом...». Это было в 1946 году. Позади война, огонь и пепел, гибель друзей и товарищей. А живые строки эти звучат и поныне, звучат в моей памяти, как завещание неизвестного солдата, к чьей могиле у Кремлёвской стены мы несём цветы, и куда идут юные пары в день бракосочетания, чтобы почтить память отцов и дедов своих, сложивших головы за Отечество. 4. Нашей команде не впервой нагонять упущенное. Хотя при такой игре на это навряд ли стоит надеяться. Опять же защита у нас хромает. Пора по-серьёзному отнестись к физической подготовке каждого члена команды. 5. Словно сговорились молодые поэты рухнуть на колени перед родниками и речками своего детства, иначе говоря, припадать к истокам. Так и видишь здоровых молодых людей, которые вдруг

хлопаются на землю и начинают наперебой хвастать своей облегчённой любовью к родным купелям, криницам, сажалкам, бочагам, старицам. 6. Меня возмущает повсеместная грубость наших пассажиров. Многие запросто могут толкнуть убелённого сединами пенсионера. А можно вежливо спросить: «Вы не вылазите на следующей остановке?» 7. На одном из Канарских островов я чаял лицезреть аборигенов, от которых пошло великое разнообразие ныне существующих канареек. 8. Серёжка возомнил себя самым умным и дружит теперь только со всякой шпаной. 9. Давно уже пора организовать учёт средств в ЖСК по науке, а не как бог на душу положит.

Упражнение 6. *Прочитайте отрывки из школьных сочинений. Выделите стилистические ошибки. Дайте обоснованную характеристику этих ошибок.*

1. Природа с восторгом восприняла известие, что князь Игорь бежал из плена. 2. Если погрузиться вовнутрь текста, то сразу проникаешься теми же чувствами, что и поэт. 3. Болконский храбро сражался на войне, согласно желанию отца. 4. Мы счастливы, что можем свободно петь, веселиться, писать, считать. 5. В. Маяковский в своих произведениях говорит о тружениках, своим трудом преобразующих планету. 6. Каждый человек хочет быть бесстрашным гражданином своей Отчизны. 7. Пусть всегда зеленеют поля и леса и никогда не зеленеют мундиры фашистских захватчиков. 8. Народ, движение масс – вот локомотив истории, и лучше встать на подножку этого локомотива, чем соваться под колёса. 9. Софья своими опустошительными войнами совсем опустошила свою страну. 10. Тысячи комсомольцев, работая в далёкой Сибири на строительстве Байкало-Амурской магистрали, успешно закончат начатое Павлом строительство узкоколейки. 11. Жадность, накопительство настолько разложили Плюшкина, что хочется вымыть руки после того, как прочитал о нём. 12. А.М. Горький написал свой роман Горького «Мать». 13. Герой романа знал, что ценой своей жизни спасает жизнь своим сослуживцам. 14. Отец попытался выбиться из нужды, даже заимел киоск, но вскоре его продал. 15. Не только в те годы, но и сейчас «Как закалялась сталь» Н. Островского пользуется большим спросом у населения. 16. В 1812 году партизанами руководили Денисов, Долохов и другие товарищи. 17. Будут у нас и новые дороги, и новый клуб, и дома большие, чистые, и вода горячая, и другие удобства. 18. А.П. Чехов в пьесе «Вишнёвый сад» показал не только людей двух разных классов, но и новых, посредством которых писатель обличал

существующий строй. 19. В романе с большой обличительной силой раскрыто растлевающее влияние на человека крепостничества. 20. Мать решила презентовать сыну старый отцовский пиджак. 21. Печорин, бросившись догонять Веру, загоняет лошадь. 22. Павел ещё пуще сплачивает друзей. 23. Шабашкина не мучила своя собственная совесть. 24. Все помещики – «мёртвые души», поэтому за них начинают говорить неодушевлённые предметы – лицо, внутренний интерьер, усадьба. 25. Герой целеустремлённо стремится к своей намеченной цели. 26. В ледяной холод и стужу Павел работает на этой стройке узкоколейки. 27. Жители города Калинова живут однообразной, безрадостной жизнью... Катерина заранее предчувствует свою гибель. Она не может возвратиться обратно в дом Кабановых и лучше предпочитает гибель повседневной обыденности безрадостной и тоскливой жизни, в которой бесполезно пропадают все благородные порывы её возвышенной души. 28. Наружная внешность героини достаточно привлекательна. 29. Мама попросила купить булку хлеба и молока, а я все деньги потратил на пирожные.

Упражнение 7. *Прочитайте отрывки из газет, публичных выступлений и других жанров публицистического стиля. Выделите стилистические ошибки. Дайте обоснованную характеристику этих ошибок.*

1. В этом году театр намерен показать три новые премьеры. 2. Любителей природы всегда восхищали птичьи трели в наших лесах. Но достаточно ли мы печёмся о пернатых наших друзьях? В мероприятиях по дичеразведению важное значение имеют работы по охране птиц в период их размножения. Поэтому общество охотников проводит работу по истреблению хищных птиц и зверей. 3. Наконец наступила долгожданная весна, звенят ручьи, на улицах проводятся весенние работы, повсюду произведена подрезка зелёных насаждений. 4. В дивизии давно слышали о новых снайперских винтовках, но так и не смогли их заполучить. 5. С августа месяца по сентябрь месяц нашим управлением проложено пятьдесят километров газопровода. 6. Мы предлагаем внести в проект некоторые коррективы и поправки. 7. Обо всех своих репрессированных родственниках я прямо рассказал в своей автобиографии. 8. Это первый дебют молодой актрисы на сцене прославленного театра. 9. Красив рабочий, управляющий станком, строитель, орудующий краном, тракторист, поднимающий жирные пласты земли. 10. На объекте работали укрупнённые бригады. Так был обрётён новый опыт работы крупных коллективов. 11. Вот и сейчас, в

морозные, студёные дни, фермеры вершат свое благородное дело. 12. Это достаточно надёжный плацдарм для движения к глубинным резервам экономики России. 13. Проводится огораживание посадок до того времени, когда верхушки деревьев выходят за пределы досягаемости мордой зверя. 14. Почти на каждой остановке водитель предупреждает: «Во избежание падения при резком торможении просьба держаться за поручни». 15. Деревья, кусты, цветники и газоны не только украшают нашу жизнь, но и делают огромную полезную работу: фильтруют воздух, собирая на листьях пыль, выделяют фитонциды, убивающие вредных микробов, смягчают температурный режим. 16. Новое здание университета окрашено в колер жёлтого цвета. 17. До школы нас проводили вездесущие местные аборигены – сельские мальчишки. 18. Из детских садов, расположенных на улице Раунас в домах №35 и 37, стали поступать сигналы о том, что эти очаги воспитания подрастающего поколения подвергаются набегам со стороны любителей спиртного. 19. Над жителями Камчатки постоянно висит дамоклов меч утешения в ожидании землетрясения. 20. Предполагаемый район лесозаготовок изобилует болотами, несметным количеством комаров. 21. Молодой корреспондент сумел нарыть некий компромат на верхушку министерства. Коллеги считают, что он поплатился именно за это. 22. В прошедшие дни прошли снегопады, и погодные условия при нынешней гонке создали дополнительные трудности при проведении нынешней гонки. 23. Пока не ясно, кто из соперников станет нашим основным конкурентом.

Практикаванне 8. Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў і адзначце тропы, якія зніжаюць выразнасць маўлення.

1. Расцірае ікры крэпкімі рукамі, Прагна грудзі валасатыя скрабе – Ажно чырвань падае шматкамі, Ажно радасць гулка ў скроні б’е; 2. Імжакай сутоніцца вуліца. Стаіць каля плота, сутуліцца; 3. Тонуць позіркі радасці ў зрэнках; 4. Гэты год будзе даўкім, як костка ў слюне... Як жывеш без мяне?; 5. Ракавінкамі катушак, бы ўгнаеннем, усыпаны на асушаным балоце чорныя агароды; 6. Гнёзды варон, бы каўтуны ў валасах, вісяць у дрэвах; 7. Гнілыя зубы лесу – ландашы ў час адцвітання; 8. Мной кіравала тады помста – як дзень, сляпая; 9. Забітае сонца ўплыло Далёка за край зямлі, І кроў на спіну сцякала Аблокам, што там плылі; 10. Дзядзька, як бусел, куляй падбіты, Сушыць на сонцы пратэз; 11. Гулі, як вены, правады

ТЭМЫ РЭФЕРАТАЎ

1. Публічнае выступленне як форма прававой камунікацыі.
2. Маўленчы этыкет як аснова агульнай культуры асобы.
3. Дыягностыка маўленчай культуры акадэмічнай студэнцкай групы.
4. Маўленчая агрэсія: прычыны ўзнікнення, віды і шляхі пераадолення.
5. Мастацкі тэкст як феномен слоўнага мастацтва.
6. Тэматычны рэферат як вучэбна-даследчая праца.
7. Загалавак як імя тэксту.
8. Аналіз маўленчых памылак і недакладнасцей сучаснага соцыуму.
9. Аналіз культуры маўлення кінаперсанажаў (у тым ліку, тэатральных), літаратурных герояў.
10. Стылістычны аналіз мастацкага і немастацкага тэксту.
11. Культура маўлення ў кантэксце інтэрнэт-прасторы.
12. Маўленчае партрэціраванне: аналіз маўлення аднаго са студэнтаў акадэмічнай групы.

УЗОРЫ ТЭСТАЎ

ТЭСТ

1. *Навуковы стыль выконвае наступныя функцыі:*

- а) эстэтычнае ўздзеянне;
- б) адлюстраванне рэчаіснасці і захаванне ведаў;
- в) фарміраванне грамадскай думкі, правядзенне ў жыццё пэўнай палітыкі, ідэалогіі;
- г) перадача спецыяльнай інфармацыі;
- д) атрыманне новых ведаў.

2. *Устанавіце адпаведнасць паміж стылямі і жанрамі. Запішыце правільны адказ.*

А. Навуковы	1. Курсавая работа
Б. Мастацкі	2. Ліст (сябру)
В. Публіцыстычны	3. Хроніка
Г. Афіцыйна-справавы	4. Раман
Д. Гутарковы	5. Аўтабіяграфія

3. *Навуковы стыль мае наступныя падстылі:*

- а) акадэмічны
- б) аратарскі
- в) навучальны
- г) дыпламатычны
- д) навукова-папулярны

4. *Надзвычай высокая ступень стандартызацыі з'яўляецца станоўчай якасцю наступных стыляў:*

- а) афіцыйна-справавы
- б) мастацкі
- в) навуковы
- г) гутарковы
- д) публіцыстычны

5. *Асоб жаночага полу прынята называць назоўнікамі мужчынскага роду (дацэнт, прафесар, пакупнік і пад.) у:*

- а) афіцыйна-справавых дакументах

- б) мастацкіх творах
- в) размоўным стылі
- г) публіцыстычных тэкстах
- д) жанрах акадэмічнага падстылю

6. *Пазалітаратурныя сродкі могуць ужывацца са стылістычнымі мэтамі ў наступных стылях:*

- а) навуковы
- б) афіцыйна-справавы
- в) мастацкі
- г) гутарковы
- д) публіцыстычны

7. *Устанавіце адпаведнасць паміж стылямі і сродкамі, што ў іх выкарыстоўваюцца. Запішыце правільны адказ.*

А. Публіцыстычны	1. Вузкаспецыяльныя тэрміны пэўнай галіны навукі
Б. Мастацкі	2. Грамадска-палітычная лексіка
В. Навуковы	3. Няпоўныя сітуацыйныя сказы
Г. Афіцыйна-справавы	4. Экзатызмы і варварызмы са стылістычнай функцыяй
Д. Гутарковы	5. Гатовыя стандартныя бланкі

8. *Устанавіце адпаведнасць паміж стылямі і сродкамі, што ў іх выкарыстоўваюцца. Запішыце правільны адказ.*

А. Гутарковы	1. Людзі добрай волі, арэна палітычнай барацьбы, апошні раўнд сустрэчы, даць зялёную вуліцу
Б. Мастацкі	2. Зарэгістраваць адносіны, супрацьпраўныя дзеянні, давесці да ведама, інвентарызацыя, ісцец,

	мемарандум
В. Публіцыстычны	3. Складанае сінтаксічнае цэлае, адтапанімныя дэрываты, закрыты рад аднародных членаў сказа, бяззлучнікавая сувязь
Г. Афіцыйна-справавы	4. Касірша, гладзіць супраць шэрсці, аддаць Богу душу, худзюшчы, блёкату аб'есціся
Д. Навуковы	5. Сынку, вятрыска, маланка хрысціцца, зямелька-матухна, стогне бездань, плача зіма капяжамі

9. *Паказчыкі таго, што слова ўжываецца ў кніжных стылях:*
- а) складанае паводле ўтварэння
 - б) мае суфікс суб'ектыўнай ацэнкі
 - в) мае суфіксы -к-, -ш- у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы
 - г) мае каранёвую марфему грэчаскага ці лацінскага паходжання
 - д) заканчваецца на -нне, -асць, -цыя, -ізм
10. *Гук [ɣ] фрыкатыўны вымаўляецца ў словах:*
- а) вакзал
 - б) прыбег
 - в) экзотыка
 - г) гарадскі
 - д) мазгавы
11. *Гук [з] [с] [дз] цвёрдыя ў словах:*
- а) дзынкаць
 - б) схема
 - в) дзве
 - г) бязмерны
 - д) смяцца
12. *Яканне назіраецца ў словах:*
- а) без меры
 - б) без прапіскі

- в) не давучыць
- г) не вытрымаць
- д) не новы

13. *Літара э пішацца ў словах:*

- а) экз..мпляр
- б) камп'ют..р
- в) маян..з
- г) менеджм..нт
- д) рэзюм..

14. *Стылістычныя нормы парушаны ў сказах:*

- а) Мая бабуля пячэ самыя смачнейшыя бліны.
- б) А тут Валодзька стаіць пры станку-аграмадзіне з замурзаным тварам.
- в) Майстар на сцяне выказаў прыгожыя фрэскі.
- г) Шыем курткі са скуры заказчыка.
- д) Разам злучалася ўсё: і фізічная боль, і крыўда, і жаль.

15. *Стылістычны прыём, заснаваны на збліжэнні сугучных, але розных па значэнні слоў, называецца ... Адказ запішыце ў назоўным склоне, пастаўце націск.*

16. *Спалучальнасць слоў парушана ў наступных прыкладах:*

- а) закрыць дзённік
- б) самы лепшы адпачынак
- в) хварэць ангінай
- г) кісць вінаграду
- д) гаварыць пра прыгожае

17. *Выкарыстанне слоў-паразітаў з'яўляецца парушэннем такой камунікатыўнай якасці маўлення, як ... Адказ запішыце ў назоўным склоне.*

18. *Вызначце па ўрыўку яго аўтара (звярніце ўвагу на стыль, манеру пісьма).*

У сасновым лесе – маліцца, у бярозавым – любіцца, у дубовым – волю каваць, у яловым – душу д'яблу прадаваць.

Гэта быў лес яловы. Ён цягнуўся амаль на сорак вёрст, і ўсе гэтыя вёрсты шумелі верхавінамі і маўчалі ўнізе, дзе былі замшэлыя сухія галіны, сівы лапнік, рэдкія галявіны з імшарамі ды куп'ём і чорныя ручаіны. Усё тут расло цяжка, змагаючыся за кожны глыток паветра, за кожны прамень, і таму мухаморы былі крывавыя, а з абсыпанных гліцай рыжыкаў, калі збіць іх нагою, таксама тачылася рудая кроў. Недзе на палове лясны шум абрываўся на хвіліну ручаіным звонам, а потым зноў шумеў аж дваццаць вёрст. І на тым баку ручая ўсё было такое самае... інакшае. Бо там была Прусія.

- а) Янка Сіпакоў;
- б) Якуб Колас;
- в) Уладзімір Караткевіч.

ПЕРАЛІК ТЭАРЭТЫЧНЫХ ПЫТАННЯЎ
для правядзення заліку
па вучэбнай дысцыпліне “Стылістыка і культура маўлення”

1. Прадмет, задачы і змест курса “Стылістыка і культура маўлення”.
2. Паняцце моўнай нормы. Норма як катэгорыя гістарычна зменлівая.
3. Віды і варыянты нормаў.
4. Правільнасць маўлення: арфаэпічныя нормы.
5. Правільнасць маўлення: акцэнталагічныя нормы.
6. Правільнасць маўлення: словаўтваральныя нормы.
7. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні назоўнікаў.
8. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні прыметнікаў.
9. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні лічэбнікаў.
10. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні займеннікаў.
11. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні дзеясловаў.
12. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў.
13. Правільнасць маўлення: марфалагічныя нормы ва ўжыванні прыслоўяў.
14. Лексічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
15. Фразеалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
16. Сінтаксічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
17. Сістэма стыляў літаратурнай мовы (кніжныя стылі і размоўны), паняцце падстылю і жанру.
18. Падстылі і жанры афіцыйна-справавога стылю.
19. Моўная адметнасць афіцыйна-справавых тэкстаў.
20. Паняцце дакумента. Віды дакументаў і асноўныя патрабаванні да іх афармлення.
21. Характарыстыка падстыляў і жанраў навуковага стылю.
22. Моўныя асаблівасці навуковых тэкстаў.
23. Характарыстыка падстыляў і жанраў публіцыстычнага стылю.
24. Функцыі публіцыстычнага стылю і моўныя сродкі іх рэалізацыі.
25. Моўная адметнасць публіцыстыкі.
26. Агульная характарыстыка стылю мастацкай літаратуры.

27. Падстылі і жанры мастацкага стылю. Супастаўляльны аналіз паняццяў мова мастацкага стылю і літаратурная мова.
28. Агульная характарыстыка размоўнага стылю.
29. Паняцце тропа. Віды тропаў і іх ужыванне ў функцыянальных стылях.
30. Паняцце стылістычных фігур. Віды стылістычных фігур і іх роля ў функцыянальных стылях.
31. Стылістычныя рэсурсы лексікі.
32. Стылістычныя рэсурсы марфалогіі.
33. Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу.
34. Стылістычны аналіз тэкстаў розных функцыянальных стыляў.
35. Правільнасць маўлення як адметная рыса ўсіх функцыянальных стыляў.
36. Дакладнасць і сціслаць маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.
37. Лагічнасць маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.
38. Чысціня маўлення як адметная рыса ўсіх функцыянальных стыляў.
39. Дарэчнасць як спецыфічная якасць маўлення.
40. Багацце маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.
41. Выразнасць маўлення як нераўнамерна запатрабаваная якасць у розных функцыянальных стылях.

КРЫТЭРЫП АЦЭНКІ ВЫНІКАЎ ВУЧЭБНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

Балы	Паказчыкі адзнакі
0 (нуль) незалічана	Няма адказу
1 (адзін) незалічана	Студэнт называе толькі асобныя факты з вывучанага матэрыялу, не ўсведамляючы іх месца ў агульнай моўнай сістэме.
2 (два) незалічана	Студэнт перадае нязначную частку вучэбнага матэрыялу, скажае сэнс пры фармулёўцы правілаў і азначэнняў, бессістэмна і няўпэўнена расказвае матэрыял, не можа падмацаваць прыкладамі граматычныя правілы, адчувае значныя цяжкасці пры авалоданні практычнымі ўменнямі і навыкамі.
3 (тры) незалічана	Студэнт няпоўна выкладае праграмны вучэбны матэрыял, дапускае істотныя памылкі ў азначэнні паняццяў і фармулёўцы правілаў, але выпраўляе іх з дапамогай выкладчыка, не ўмее абгрунтаваць свае разважанні, адчувае цяжкасць пры падборы прыкладаў і практычным выкарыстанні тэарэтычных ведаў, парушае паслядоўнасць выкладу матэрыялу, дапускае памылкі ў моўным афармленні адказу. Маўленне недастаткова лагічнае і выразнае.
4 (чатыры) залічана	Студэнт у асноўным ведае і разумее галоўныя палажэнні тэмы, але дапускае памылкі ў азначэнні паняццяў і фармулёўцы правілаў, якія выпраўляе пасля дадатковых пытанняў; не ўмее дастаткова глыбока і доказна абгрунтаваць свае разважанні і прывесці неабходныя прыклады, адчувае цяжкасці пры практычным выкарыстанні тэарэтычных ведаў, выкладае матэрыял непаслядоўна, дапускае памылкі ў моўным афармленні. Маўленне недастаткова лагічнае і выразнае.

5 (пяць) залічана	Студэнт перадае вучэбны матэрыял з нязначнымі памылкамі, тэарэтычныя звесткі падмацоўвае прыкладамі без дастаткова глыбокага іх абгрунтавання, адчувае цяжкасці пры практычным выкарыстанні тэарэтычных ведаў, дапускае памылкі ў паслядоўнасці выкладу матэрыялу і яго афармленні. Маўленне ў асноўным адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.
6 (шэсць) залічана	Студэнт дастаткова поўна перадае вучэбны матэрыял з нязначнымі памылкамі, можа абгрунтаваць свой адказ, прывесці прыклады— доказы, матэрыял выкладае паслядоўна, з нязначнымі адхіленнямі ад літаратурных нормаў. Маўленне ў асноўным адпавядае лагічнасці, дакладнасці, правільнасці і выразнасці.
7 (сем) залічана	Студэнт дастаткова поўна валодае вучэбным матэрыялам, самастойна абгрунтоўвае свой адказ і прыводзіць прыклады— доказы, пры выкарыстанні тэарэтычных ведаў на практыцы дапускае нязначныя памылкі, матэрыял выкладае паслядоўна, з захаваннем літаратурных нормаў.
8 (восем) залічана	Студэнт поўна валодае вучэбным матэрыялам і прымяняе яго ў знаёмай сітуацыі з неістотнымі памылкамі, якія выпраўляе самастойна, перадае матэрыял у лагічнай паслядоўнасці з захаваннем літаратурных нормаў. Маўленне ў асноўным адпавядае лагічнасці, дакладнасці, правільнасці і выразнасці.
9 (дзевяць) залічана	Студэнт свабодна валодае вучэбным матэрыялам, дае поўнае азначэнне моўных паняццяў, паказвае высокую ступень усвядомленасці вывучанага і ўменне аргументавана выкладаць яго, ілюструе свой адказ неабходнымі прыкладамі— доказами (як з падручніка, так і самастойна падобранымі), умее прымяняць

	тэарэтычныя веды пры вырашэнні практычных задач. Маўленне адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці і выразнасці.
10 (дзесяць) залічана	Студэнт свабодна валодае вучэбным матэрыялам і паказвае поўнае яго разуменне, выяўляе высокую ступень усвядомленасці вывучанага, абгрунтавана і доказна выкладае свае думкі, выкарыстоўваючы звесткі з дадатковай літаратуры і іншых вучэбных дысцыплін, робіць самастойныя вывады і заключэнні, умее прымяняць тэарэтычныя веды для вырашэння практычных задач навучання, перадае матэрыял паслядоўна, захоўваючы нормы літаратурнай мовы, пазнавальную актыўнасць, творчыя адносіны да навучання. Маўленне адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, чысціні, выразнасці.

ДЫЯГНОСТИКА КАМПЕТЭНЦЫЙ СТУДЭНТА

Вуснае апытанне з'яўляецца адным са спосабаў праверкі ведаў, уменняў і навыкаў студэнта аб сістэме мовы і маўленні.

Вуснае звязнае выказванне паказвае ўзровень засваення студэнтам агульных палажэнняў, правіл, азначэнняў і ўменне прымяняць атрыманыя веда на практыцы, а таксама ўменне студэнтаў ствараць звязнае, лагічна паслядоўнае паведамленне на пэўную тэму.

Пры ацэнцы адказу студэнта ўлічваецца на наступнае:

- 1) ступень усвядомленасці вивучанага;
- 2) уменне ілюстраваць тэорыю практыкай і кваліфікаваць і характарызаваць маўленчыя з'явы;
- 3) уменне прымяняць веда на практыцы;
- 4) моўнае афармленне адказу (захаваў літаратурных нормаў беларускай мовы);
- 5) лагічнасць, дакладнасць, паўната, выразнасць адказу.

V. ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Рэктар БДУКМ

_____ Н.У. Карчэўская

_____ 2025 г.

Рэгістрацыйны № ВД-_____ /эвуч.

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

*Вучэбная праграма
ўстановы вышэйшай адукацыі
па вучэбнай дысцыпліне для спецыяльнасці
6-05-0322-01 Бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць (па напрамках),*

2025

231

Вучэбная праграма складзена на аснове адукацыйных стандартаў агульнай вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 6-05-0322-01 Бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць (па напрамках), зацверджаных пастановай Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь ад 21.08.2023 № 270; і вучэбных планаў па спецыяльнасцях

СКЛАДАЛЬНІКІ:

А. М. Пісарэнка, прафесар кафедры беларускай і замежнай філалогіі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў», кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

В. П. Русак, загадчык аддзела сучаснай беларускай мовы Дзяржаўнай навуковай установы «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі», доктар філалагічных навук, дацэнт;

А. А. Жэлуновіч, загадчык кафедры рускай мовы як замежнай установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў», кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ:

Кафедрай беларускай і замежнай філалогіі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пратакол № 10 ад 19.05.2025 г.);

Саветам факультэта бібліятэчна-інфармацыйных дакументацый установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пратакол № ____ ад _____ г.).

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Павышэнне моўнай культуры, як вядома, з’яўляецца неад’емнай часткай агульнага працэсу фарміравання культурнага ўзроўню высокакваліфікаванага спецыяліста. «Стылістыка і культура маўлення» як вучэбная дысцыпліна займае адно з важных месцаў у сістэме вышэйшых навучальных устаноў пры падрыхтоўцы высокакваліфікаваных спецыялістаў.

Вучэбная дысцыпліна «Стылістыка і культура маўлення» – вучэбная дысцыпліна, якая прадугледжвае авалоданне моўнымі нормамі і іх прымяненне ў розных сферах жыццядзейнасці, і такіх кампанентаў, як дакладнасць, лагічнасць, лаканічнасць, дарэчнасць, чысціня, багацце і выразнасць з прымяненнем розных метадаў: мадэлявання і аналізу канкрэтных сітуацый розных функцыянальных стыляў, імітацыйных практыкаванняў, правядзеннем круглых сталоў і семінараў-дыспутаў, лінгвістычных батлаў, а таксама разнастайных формаў і спосабаў выкладання тэарэтычнага матэрыялу. Дзякуючы тэарэтычнай насычанасці вучэбнай дысцыпліны, яе практычнай накіраванасці, разнастайнасці педагагічных тэхналогій адбываецца фарміраванне лінгвістычных кампетэнцый, разуменне навукавай і навучальнай інфармацыі, развіццё прафесійнай эрудыцыі, актуалізацыя ведаў, што арыентуе на пастаяннае самастойнае ўдасканалванне маўлення.

Стылістыка і культура маўлення – вучэбная дысцыпліна, асноўнай **мэтай** якой з’яўляецца фарміраванне моўнай культуры асобы. Тэарэтычны і фактычны матэрыял гэтага курса дазволіць засвоіць усе моўныя нормы (арфаэпічныя, акцэнталагічныя, лексіка-фразеалагічныя, граматычныя, пунктуацыйныя), прадэманструе камунікатыўныя якасці маўлення, іх сувязь з функцыянальнымі стылямі мовы, навучыць будучага спецыяліста сферы культуры правільна ацэньваць моўныя сродкі і прымяняць іх пры пабудове тэматычна і структурна завершаных тэкстаў розных функцыянальных стыляў (афіцыйна-справавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкі і гутарковы).

Змест вучэбнай дысцыпліны “Стылістыка і культура маўлення” вызначаецца яго **задачамі**:

1. узнавіць, сістэматызаваць веды па ўсіх раздзелах мовазнаўства, паколькі гэта вучэбная дысцыпліна як навука пра дасканалую, нарматыўную, дасканалую мову цесна звязана з усімі раздзелаў лінгвістыкі, а таксама – логікай, псіхалогіяй, літаратурай, этыкай, эстэтыкай і інш. ;

2. павысіць маўленчую культуру студэнтаў, выпрацаваць навыкі і ўменні правільнага, нарматыўнага выкарыстання сродкаў мовы ў працэсе камунікацыі;

3. выпрацоўваць у студэнтаў патрабавальнасць да правільнасці і чысціні маўлення ў сацыякультурнай і вучэбна-навуковай сферах дзейнасці;

4. фарміраваць у маўленчай свядомасці навучэнцаў паняцце пра агульныя прынцыпы стылістыкі, асновы сістэмнасці стыляў, законы, якія кіруюць функцыянаваннем моўных сродкаў у розных сферах зносін, спецыфічныя рысы функцыянальных стыляў, іх гістарычнай зменлівасці, варыянтнасці ў залежнасці ад сферы ўжывання мовы;

5. даць неабходную сістэму ведаў пра моўную культуру, асноўныя якасці – паказчыкі добрай мовы, суадносіны сродкаў масавай камунікацыі з культурай мовы, пра стылістычныя рэсурсы, стылістычныя нормы, тыпы іх парушэнняў і шляхі ліквідацыі гэтых парушэнняў, а таксама прамоўніцкае майстэрства;

6. навучыць правільна ацэньваць моўныя сродкі і прымяняць іх пры пабудове тэматычна і структурна завершаных, разнастайных паводле жанраў тэкстаў (як пісьмовых, так і вусных);

7. садзейнічаць развіццю маўленчай культуры як аднаго з аспектаў фарміравання прафесійнай культуры высокакваліфікаванага спецыяліста;

8. удакладніць, развіць уяўленне пра суадносіны сродкаў масавай камунікацыі з культурай маўлення.

Вучэбная праграма прадугледжвае выкарыстанне сучасных педагагічных тэхналогій па навучанні камунікацыйным формам зносін, інфармацыйнай дзейнасці, развіцці культуры маўлення, яго правільнасці, чысціні, лагічнасці, выразнасці, багацці з прымяненнем розных метадаў: усемагчымых трэнінгаў, аналізаў канкрэтных сітуацый, імітацыйных практыкаванняў, правядзеннем круглых сталоў і семінараў-дыспутаў, а таксама разнастайных формаў і спосабаў выкладання тэарэтычнага матэрыялу.

Такія тэхналогіі па фарміраванні разнастайных кампетэнцый, разуменні навуковай і навучальнай інфармацыі, развіцці прафесійнай эрудыцыі актуалізуюць веды, акрэсліваюць сферу іх прымянення ў практычнай дзейнасці, арыентуюць на пастаяннае самастойнае папаўненне ведаў з прымяненнем апошніх навацый як навуковых, так і метадычных.

Важнай умовай высокай агульнай культуры асобы з'яўляецца валоданне правільным, дакладным, выразным словам роднай мовы.

Студэнты павінны **ведаць**:

1) арфаэпічныя, акцэнталагічныя, арфаграфічныя, граматычныя, словаўтваральныя, лексічныя, фразеалагічныя і пунктуацыйныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

2) прычыны парушэнняў літаратурных нормаў і шляхі іх ліквідацыі;

3) пра матываванае адхіленне ад літаратурных нормаў менавіта ў мастацкім стылі;

4) асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення;

5) функцыянальныя стылі, падстылі, іх характэрныя прыметы, а таксама жанры і стылістычныя рэсурсы мовы.

Студэнты павінны **ўмець**:

1) правільна афармляць свае думкі з захаваннем усіх літаратурных нормаў;

2) даваць падрабязную характарыстыку прымет усіх функцыянальных стыляў;

3) усведамляць стылёвую структуру кантэксту;

4) размяжоўваць стылістычны і граматычны аспекты, пазбягаючы падмены стылістычнай кваліфікацыі моўных з'яў граматычнай;

5) мэтанакіравана выбіраць, асэнсоўваць і выкарыстоўваць выразныя сродкі мовы ў канкрэтных моўных і маўленчых сітуацыях;

6) рэалізаваць камунікатыўныя якасці маўлення ў адпаведнасці з жанрам, стылем і канкрэтнай сітуацыяй.

Студэнты павінны **валодаць**

1) навыкамі вуснай і пісьмовай камунікацыі;

2) навыкамі адрозніваць стылістычныя прыёмы і стылістычныя памылкі;

3) навыкамі ўсвядоміць магчымасць матываванасці парушэння моўных нормаў у мастацкім стылі;

Вучэбная дысцыпліна «Стылістыка і культура маўлення» выкладаецца студэнтам спецыяльнасці 6-05-0322-01 Бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць, і ўваходзіць у модуль дысцыплін па выбару студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі. Яе засваенне студэнтамі цесна ўзаемадзеінічае з вывучэннем такіх вучэбных дысцыплін, як «Беларуская літаратура», «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», «Эстэтыка», «Педагагіка», «Псіхалогія», «Культура чытання студэнцкай моладзі» і інш.

У адпаведнасці з вучэбным планам на вывучэнне вучэбнай дысцыпліны «Стылістыка і культура маўлення» адведзена 90 гадзін, у тым ліку 34 аудыторных заняткаў. Размеркаванне аўдыторных гадзін па відах заняткаў:

лекцыі – 12 гадзін, семінарскія заняткі – 2 гадзін, лабараторныя заняткі – 14 гадзіны, выкладаецца на працягу аднаго семестра.

Рэкамендаванай формай бягучага кантролю ведаў студэнтаў з’яўляецца праверка заданняў, якія выконваюцца ў межах лабараторных заняткаў (вуснае апытанне, тэсты, праверка выкананых заданняў). Формай прамежкавага кантролю ведаў студэнтаў з’яўляецца залік.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Тэма 1. Прадмет, задачы, змест курса. Паняцце стылістычнай нормы.

Тыпы стылістычных памылак.

Прадмет, задачы і змест курса, яго тэарэтычная і практычная накіраванасць. Прадмет лінгвістычнай стылістыкі – функцыянальныя стылі як тыпізаваныя разнавіднасці мовы, сродкі мовы з пункту погляду іх выразнасці, мэтазгоднасці ўжывання ў розных функцыянальных стылях. Аспекты вывучэння лінгвістычнай стылістыкі: апісальная стылістыка, функцыянальная стылістыка, практычная стылістыка, стылістыка мастацкай літаратуры.

Задачы стылістыкі: характарыстыка паняцця функцыянальны стыль мовы (маўлення); вызначэнне заканамернасцяў функцыянавання мовы ў розных сферах зносін; класіфікацыя функцыянальных стыляў; узаемадзеянне стыляў і іх цэласнасць; праблема суадносін мовы мастацкай літаратуры з мовай функцыянальных стыляў; вызначэнне стылістычных нормаў і іх гістарычны характар.

Паняцце моўнай нормы. Стылістычная норма. Тыпы моўных нормаў (арфаэпічныя, акцэнталагічныя, арфаграфічныя, словаўтваральныя, граматычныя, пунктуацыйныя, лексічныя, стылістычныя). Дынамічная тэорыя моўнай нормы.

Варыянтнасць нормаў. Стылістычныя нормы – правілы ўжывання стылістычна афарбаваных лексічных адзінак, граматычных формаў, сінтаксічных канструкцый у адпаведнасці са зместам і мэтай выказвання, умовамі кантактавання. Веданне і захаванне стылістычных нормаў з’яўляецца паказчыкам агульнай і маўленчай культуры, дапамагае пазбягаць недахопаў маўлення і цяжкасцей падчас зносін, робіць працэс камунікацыі паспяховым.

Парушэнне стылістычных нормаў вядзе да стылістычных памылак, сярод якіх найбольш можна вылучыць наступныя тыпы і віды:

1) тып. Памылкі, звязаныя са слабым валоданнем моўнымі рэсурсамі;

2) ужыванне слоў-паразітаў;

3) ужыванне штампаваных выразаў;

4) аднастайнасць пры пабудове сінтаксічных канструкцый, якая вядзе да прымітыўнага, аднатыпнага выкладу думкі;

5) нематываванае ўжыванне нелітаратурнай лексікі (дыялектызмаў, жарганізмаў, прастамоўяў) або перанасычэнне ёю тэкстаў любога стылю.

6) пустаслоўе, шматслоўе, моўны лішак – нагнятанне слоў;

7) кантамінацыя як змешванне кампанентаў розных фразем.

II тып. Памылкі, якія выяўляюць недастаткова развіты стылістычны густ, моўнае чуццё.

III тып. Памылкі, якія надаюць мове немілагучнасць.

IV тып. Памылкі, звязаныя з парушэннем нормаў функцыянальных стыляў.

Тэма 2 Камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць і сцісласць

Вымаўленне галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў на сучасным этапе развіцця мовы. Прычыны парушэння арфаэпічных нормаў. Маўленчыя стылі (поўны, або кніжны; няпоўны, або размоўны, і прастамоўны) як паказчыкі агульнай культуры асобы.

Асаблівасці беларускага націску і прычыны яго нестабільнасці. Вызначэнне месца націску ў некаторых граматычных формах розных часцін мовы: націск у склонавых формах аднаскладовых назоўнікаў (адушаўлёных і неадушаўлёных) мужчынскага роду II скланення; націск у памяншальна-ласкальнай форме прыметніка, у вытворных прыметніках з суфіксамі *-ават- (-яват), -ат-, -ов- (-ёв-), -арн- (-ярн-)* і інш. у формах ступеняў параўнання; націск у зборных лічэбніках; націск у склонавых формах займеннікаў *сам і самы*; націск у формах загаднага ладу дзеяслова, у форме 2-й асобы множнага ліку, у прастай форме прошлага часу множнага ліку дзеяслова; націск у дзеепрыметніках і дзеепрыслоўях.

Напісанні галосных і зычных згодна фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў у адпаведнасці з Правапісам-2008. Асаблівасці ўдакладненняў правапісу вялікай літары. Напісанне слоў разам, праз злучок і асобна. Адметнасць напісання ўмоўных скарачэнняў і правілаў пераносу слоў.

Марфалагічныя і сінтаксічныя нормы і іх віды. Вырыянтнасць граматычных нормаў.

Адметнасці катэгорыі роду ў назоўніках: варыянтныя родавыя формы; род нескланяльных запазычаных назоўнікаў; род складанаскарачаных назоўнікаў; разыходжанні ў родзе і ліку назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Асаблівасці склонавых канчаткаў назоўнікаў II скланення

мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным і месным склонах, назоўнікаў ІІІ скланення адзіночнага ліку ў творным склоне, рознаскланяльных назоўнікаў, назоўнікаў у родным склоне множнага ліку. Стылістычная роля словаўтваральных сродкаў назоўнікаў.

Утварэнне і выкарыстанне формаў ступеняў параўнання. Паняцце элятыву ў беларускай мове. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Варыянты канчаткаў прыметнікаў жаночага роду. Асаблівасці склонавых канчаткаў прыналежных прыметнікаў. Спецыфіка перакладу прыметнікавых словазлучэнняў. Стылістычная адметнасць формаў суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў. Утварэнне і функцыянаванне формаў прыслоўя: суб'ектыўна-ацэначных і ступеняў параўнання.

Утварэнне дробавых лічэбнікаў. Ужыванне слоў *паўтара* і *паўтары* з назоўнікамі. Суфіксы зборных лічэбнікаў. Сінтаксічная сувязь лічэбніка з назоўнікам. Асаблівасці склонавых формаў канчаткаў колькасных лічэбнікаў у творным склоне. Адхіленні ад нормы пры выбары колькаснага ці зборнага лічэбнікаў. Адметнасць ужывання лічэбнікаў у мове.

Скланенне зваротнага займенніка *сябе*. Ужыванне займеннікавых словаспалучэнняў *не хто іншы, як; не што іншае, як і ніхто іншы не; нішто іншае не*. Роля займенніка ў кантэксце. Стылістычныя асаблівасці выкарыстання займеннікаў. Варыянтнасць займеннікавых формаў у сучаснай беларускай мове.

Змяняльныя і незмяняльныя формы дзеяслова. Функцыянаванне асабовых формаў дзеяслова. Рознаспрагальныя дзеясловы. Асаблівасці ўжывання складанай формы прошлага і будучага часоў. Узаемазмяняльнасць дзеяслоўных формаў. Дзеепрыметнік (прадуктыўныя суфіксы дзеепрыметнікаў *-н-, -ан-, -ен- (-ян-), -он-, -т-*; асаблівасці перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы). Дзеепрыслоўе (утварэнне і заканамернасці ўжывання). Вобразна-экспрэсіўныя магчымасці дзеяслова.

Каардынацыя галоўных членаў сказа: форма выказніка пры дзейніку, выражаным спалучэннем: а) колькаснага лічэбніка з назоўнікам; б) слоў *многа, мала, колькі, багата, некалькі, шмат* і іншых з назоўнікам; в) лічэбнікаў са словамі *гадоў, месяцаў, тыдняў, мінут, зім, летаў* і да т.п.; г) двух назоўнікаў, адзін з якіх мае значэнне пэўнай або няпэўнай колькасці (*дзiesiąтак, пара, сотня, двойка* і інш. або *процьма, безліч, маса, група* і інш.); а таксама назоўнікамі мужчынскага роду са значэннем прафесіі, пасады,

звання. Спецыфіка будовы словазлучэнняў, звязаных сувяззю кіравання. Асаблівасці перакладу сінтаксічных адзінак.

Правільнасць выбару слова. Асаблівасці выкарыстання слоў абмежаванага ўжывання ў тэкстах розных стыляў і жанраў. Функцыянаванне стылістычна-афарбаванай лексікі.

Правільнасць маўлення і фразеалагічныя нормы. Варыянтнасць фразем. Стылістычная (узуальная і аказіянальная) функцыя фразем. Устойлівыя выразы і іх пераклад. Традыцыйная і аўтарская перыфраза як сродак намінацыі.

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення як камунікатыўная якасць, падпарадкаваная закону эканоміі моўных сродкаў, іх рацыянальнаму выкарыстанню. Лінгвістычныя і экстралінгвістычныя прычыны лаканічнасці. Моўная эканомія і моўны этыкет. Сцісласць маўлення ў кантэксце функцыянальных стыляў.

Тэма 3 Камунікатыўныя якасці маўлення: дакладнасць і лагічнасць

Дакладнасць як камунікатыўная якасць, абумоўленая адпаведнасцю сэнсавага боку маўлення прадметнай рэчаіснасці. Дакладнасць словаўжывання. Суадносіны сінаніміі і дакладнасці маўлення, мнагазначнасці і дакладнасці выказвання, параніміі і дакладнасці. Дакладнасць маўлення і тэрмінасістэмы. Пошук і выбар адпаведнага слова ў перакладах, хрэстаматыях, лексікаграфічных даведніках. Дакладнасць у кантэксце функцыянальных стыляў. Прычыны парушэння дакладнасці маўлення.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць, абумоўленая акрэсленасцю, паслядоўнасцю выказвання, доказнасцю аргументаў і абгрунтаванасцю вывадаў. Экстралінгвістычныя і лінгвістычныя ўмовы лагічнасці. Лагічнасць зместу ў звышфразавых адзінствах. Лагічнасць у кантэксце функцыянальных стыляў. Матываванае парушэнне лагічнасці ў мастацкім стылі.

Тэма 4. Камунікатыўныя якасці маўлення: чысціня, дарэчнасць, багацце, выразнасць і вобразнасць

Чысціня маўлення як адпаведнасць яго моўнай норме, незасмечанасць яго нелітаратурнымі словамі (дыялектызмамі, жарганізмамі і інш.), іншамоўнымі словамі, канцылярызмамі і штампамі, словамі-паразітамі. Патрабаванні да ўжывання неалагізмаў. Парушэнне чысціні маўлення як сродак індывідуалізацыі мовы персанажаў.

Дарэчнасць як камунікатыўная якасць, якая прадугледжвае ўжыванне моўных сродкаў у адпаведнасці з сітуацыяй (лагічна-эмацыянальным зместам, а таксама складам слухачоў/чытачоў). Тыпы маўленчай дарэчнасці: кантэкстуальная, стылявая, сітуацыйная і асобасна-псіхалагічная. Маўленчы этыкет як катэгорыя дарэчнасці маўлення.

Багацце маўлення як аптымальная насычанасць выказвання разнастайнымі лексіка-фразеалагічнымі, марфалагічнымі, сінтаксічнымі элементамі, іх варыянтамі ў адпаведнасці з сітуацыяй, ідэяна-эмацыянальным зместам. Нераўнамернасць выкарыстання моўнага багацця ў функцыянальных стылях.

Выразнасць маўлення як камунікатыўная якасць, што дазваляе падтрымліваць увагу, цікаўнасць слухача/чытача, уплываць на яго думкі і пачуцці. Умовы маўленчай выразнасці. Фанетычныя сродкі выразнасці і мілагучнасці маўлення. Вобразныя сродкі мовы і сродкі стварэння слоўнай выразнасці. Фразеалогія як крыніца маўленчай выразнасці. Граматычныя сродкі экспрэсіўнасці. Паралінгвістычныя сродкі выразнасці. Нераўнамернасць рэалізацыі выразнасці маўлення ў функцыянальных стылях.

Вобразнасць маўлення як камунікатыўная якасць, заснаваная на пераносным значэнні слова. Тропы і фігуры як маўленчыя адзінкі, якія забяспечваюць адметнасць мовы мастацкага стылю. Агульнамоўныя і індывідуальна-аўтарскія разнавіднасці вобразных сродкаў мовы. Вобразнасць кніжных (публіцыстычнага, навуковага, афіцыйна-справавога) і гутарковага стыляў.

Тэма 5. Асноўныя характарыстыкі стыляў, падстыляў і жанраў: афіцыйна-справавы і навуковы стылі

Лінгвістычныя і экстралінгвістычныя фактары як аснова класіфікацыі стыляў. Паняцце падстылю і жанру. Прычыны іх размежавання на падстылі і жанры.

Афіцыйна-справавы стыль. Сфера выкарыстання, мэта і змест, характар узаемаадносін.

Прыметы стылю: афіцыйнасць, гранічная канкрэтнасць, сцісласць, дакладнасць, лагічнасць, устойлівая форма падачы фактаў.

Функцыі стылю: паведамленне, канстатацыя бяспрэчных фактаў, якія маюць практычнае значэнне ў адносінах паміж людзьмі, установамі, грамадзянамі і дзяржавай, рэгламентацыя правоў, правілаў, дзеянняў і г.д.

Заканадаўчы (уласназаканадаўчы, юрыдычны) падстыль. Закон, канстытуцыя, указ, грамадзянскія і крымінальныя акты і інш. жанры. Дыпламатычны падстыль і яго жанры: камюніке, мемарандум, нота, міжнародны дагавор, міжнароднае пагадненне і інш. Адміністрацыйна-канцылярскі (канцылярскі) падстыль, жанры падстылю: заява, аб'ява, даручэнне, аўтабіяграфія, распіска, характарыстыка, пратакол, справаздача і інш.

Лексічныя асаблівасці стылю: абстрактная лексіка, тэматычна абумоўленая тэрміналогія, канцылярызмы (клішэ, шаблоны), назвы асоб па роду дзейнасці, заняткаў, пасады і інш.

Марфалагічныя асаблівасці: абстрактныя назоўнікі, у тым ліку аддзеяслоўныя назоўнікі на *-нне*, *-ццё*, суфіксы *-ік* (*-нік*), *-чык* у простых і складаных назоўніках, назвах асоб; адносныя прыметнікі; інфінітыў, пры якім ужываюцца словы *неабходна*, *варта*, *тэрмінова* і інш.; субстантываваныя дзеепрыметнікі ў якасці назваў асоб і інш.

Сінтаксічныя асаблівасці стылю: складаныя сказы, сказы з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі; канструкцыі са складанымі злучнікамі, з адыменнымі прыназоўнікамі; ужыванне дзеяслоўных словазлучэнняў (дзеяслоў з назоўнікам) замест дзеясловаў; інфінітыўныя сказы са значэннем неабходнасці; адсутнасць простага і няўласна-простага мовы і інш.

Паняцце *навуковага стылю*. Сферы выкарыстання, змест, характар узаемаадносін, праяўленне аўтарскай індывідуальнасці.

Асноўная функцыя: паведамленне і тлумачэнне навуковых фактаў, вынікаў навуковых даследаванняў.

Прыметы стылю: інфармацыйнасць, аб'ектыўнасць, дакладнасць, строгая лагічнасць, доказнасць, завершанасць, паўната выражэння думкі, насычанасць формуламі, умоўнымі абазначэннямі, графікамі, схемамі.

Уласна навуковы (акадэмічны) падстыль. Манаграфія, дысэртацыя, аўтарэферат, даклад і інш. жанры. Навучальны (вучэбна-навуковы) падстыль і яго жанры: падручнік, лекцыя, вучэбны дапаможнік, семінарскі даклад, курсавая і дыпломная працы; навукова-папулярны падстыль: брашура, выступленне, артыкул і інш.

Лексіка навуковага стылю: агульныя, або нейтральныя, словы; словы агульнанавуковага ўжывання; тэрміны; устойлівыя выразы навуковага маўлення; іншамоўныя словы і выразы тэрміналагічнага характару.

Марфалагічныя асаблівасці стылю: каранёвыя марфемы грэчаскага і лацінскага паходжання (*астра-*, *біблія-*, *геліё-*, *гелія-*, *мікра-*, *макра-* і інш.), суфікс *-льнік-* у словах-тэрмінах, абстрактныя і рэчыўныя назоўнікі ў форме множнага ліку, аддзяяслоўныя назоўнікі ніякага роду з абстрактным значэннем; дзеясловы ў форме цяперашняга часу, у тым ліку з “якасным” значэннем для паказу ўласцівасцяў прымет прадметаў і з’яў і інш.

Сінтаксічныя асаблівасці стылю: разнастайныя паводле структуры складаназалежныя сказы са злучнікавай сувяззю; сказы з дзеепрыметнымі зваротамі; канструкцыі з галоўнай часткай тыпу *трэба сказаць*, *варта падкрэсліць* і да т.п.; пабочныя словы; аднародныя члены сказа; сказы з прамым парадкам слоў; састаўныя злучнікі, характэрныя для кніжных стыляў, расшчапленне выказніка.

Тэма 6. Асноўныя характарыстыкі стыляў, падстыляў і жанраў: публіцыстычны, мастацкі, канфесійны і размоўны стылі

Паняцце *публіцыстычнага стылю*. Сфера выкарыстання, змест, характар узаемаадносін, адкрытасць аўтарскай пазіцыі, творчая індывідуальнасць.

Асноўныя функцыі: інфармаванне людзей пра найважнейшыя падзеі ў нашай краіне і за мяжой, уздзеянне з мэтай выклікаць адпаведныя адносіны да фактаў, з’яў, падзей і такім чынам фарміраванне грамадскай думкі.

Прыметы публіцыстыкі: лагічнасць, фактычная дакладнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, вобразнасць, афіцыйнасць выкладу, пабуджальнасць.

Падстылі публіцыстычнага стылю: газетна-публіцыстычны, радыё- і тэлежурналісцкі, аратарскі (палітычнае красамоўства).

Публіцыстычныя жанры: інфармацыйныя (інфармацыя, рэпартаж, інтэрв'ю), аналітычныя (карэспандэнцыя, артыкул, рэцэнзія, агляд), мастацка-публіцыстычныя (нарыс, эсэ, замалёўка, фельетон, памфлет).

Лексічныя асаблівасці стылю: уласныя імёны з суфіксамі *-чын, -шчын*, ужыванне займеннікаў *мы, яны* са значэннем “група, супольнасць”, неазначальная форма дзеяслова ў ролі галоўных членаў сказа; наяўнасць намінатыўных сказаў; формы дзеяслова загаднага ладу; функцыянаванне ўсіх тыпаў сказаў у адпаведнасці са зместам і жанрам тэксту; сродкі экспрэсіўнага сінтаксісу; пыталыныя і клічныя сказы; простая мова.

Паняцце *мастацкага стылю*. Сфера выкарыстання, змест, характар узаемаадносін.

Эстэтычная і камунікатыўная функцыі стылю.

Падстылі мастацкага стылю: вершаваная мова ў цэлым (верш, паэма, раман і інш.); мастацка-празаічны (аповяданне, аповесць, раман і інш.); драматургічны (камедыя, драма, трагедыя і інш.).

Лексічныя асаблівасці стылю: агульнаўжывальная лексіка і словы абмежаванага ўжытку, перавага слоў з канкрэтным значэннем, пасіўная лексіка, словы іншамойнага паходжання, стылістычна нейтральная і стылістычна афарбаваная лексіка, словы з пераносным значэннем.

Марфалагічныя асаблівасці: словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, складаныя словы, клічныя склон назоўніка, стылістычная сінанімія словаўтваральных і формаўтваральных моўных сродкаў.

Сінтаксічныя асаблівасці: матываванае выкарыстанне ўсяго багацця сінтаксісу (складаныя і простыя сказы; няпоўныя сказы; сказы з умоўчаннем; інверсія, сегментацыя, далучэнне; пыталыныя, пабуджальныя і клічныя сказы і інш.).

Сродкі стварэння слоўнай выразнасці: сінонімы, іх віды і функцыі; амонімы, амографы, амафоны, амаформы; паронімы; антонімы, алітэрацыя і асананс.

Вобразна-выяўленчыя сродкі мовы: тропы і фігуры ў мастацкім кантэксце і іх функцыя. Вобразныя сродкі (эпітэт, параўнанне, метафара, метанімія, сінекдаха, перыфраза, фразема, гіпербала, літота і інш.). Стылістычныя фігуры (анафара, эпіфара, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, градацыя, паралелізм, рытарычнае пытанне і інш.).

Паняцце *канфесійнага стылю* (царкоўна-рэлігійны). Сфера функцыянавання стылю. Асноўныя асаблівасці стылю: дакладнасць і лагічнасць, абагульненасць, вобразнасць і афарыстычнасць. Падстылі.

Спецыфічныя моўныя асаблівасці стылю:

- 1) старажытныя геаграфічныя назвы рэлігійнага характару;
- 2) уласныя назвы;
- 3) назвы свят;
- 4) тэматычна абумоўленыя складаныя словы;
- 5) сродкі стварэння слоўнай выразнасці, як правіла, сінонімы і антонімы;
- 6) вобразныя сродкі мовы – метафары, параўнанні, эпітэты, перыфразы;
- 7) лексічныя паўторы і таўталогія як прыёмы выразнасці;
- 8) звароткі і звароты;
- 9) дзееспрыслоўныя звароты як адметная рыса кніжнага маўлення;
- 10) складаныя сказы злучнікавага характару;
- 11) аднародныя члены сказа;
- 12) экспрэсіўны сінтаксіс – разнастайныя стылістычныя фігуры (анафара, эпіфара, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, падхват і інш.).

Паняцце *гутаркавага стылю*. Сфера выкарыстання, характар узаемаадносін, выяўленне індывідуальных асаблівасцяў асобы праз мову.

Асноўная функцыя: абмен думкамі і ўражаннямі паміж удзельнікамі гутаркі. Роля інтанацыі, мімікі, жэстаў.

Прыметы гутарковага стылю: натуральнасць і прастата ў выражэнні думкі, непадрыхтаванасць, аўтаматызм, свабодны выбар моўных сродкаў, багацце і разнастайнасць інтанацыі.

Падстылі гутарковага стылю: вусны, пісьмовы (эпістальярны).

Лексічныя асаблівасці: агульнамоўны нейтральны пласт лексікі, размоўна афарбаваныя словы, прафесіяналізмы, кніжная лексіка, аказіянальныя неалагізмы; вобразныя сродкі мовы.

Марфалагічныя асаблівасці: назоўнікі, прыметнікі і іншыя часціны мовы з стылістычна маркіраванымі фармантамі; элятыў; узаемазамяняльнасць дзеяслоўных формаў; абрэвіяцыя тэрміналагічных словазлучэнняў, субстантываты.

Сінтаксічныя асаблівасці: кароткія, часта няпоўныя сказы, словы-сказы, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі, інверсія, зваротак, сігментацыя і далучальныя канструкцыі, клічныя, пабуджальныя і пыталныя сказы.

Тэма 7. Напісанне тэксту і яго стылістычны аналіз.

Прыкладны парадак стылістычнага аналізу тэксту:

19. Стыль.
20. Змест і ідэя тэксту.
21. Сфера выкарыстання (афіцыйнае справаводства, навука, вытворчасць, адукацыя, культура, грамадска-палітычная, эстэтычная, бытавая і інш.).
22. Форма зносін (пісьмовая / вусная, маналагічная / дыялагічная ці інш.).
23. Мэта (выражэнне волі, канстатацыя, паведамленне інфармацыі, эмацыйнае / сацыяльна-эстэтычнае ўздзеянне, камунікацыя).
24. Характар узаемаадносін (афіцыйны / неафіцыйны).
25. Падстыль.
26. Жанр.
27. Фанетычныя асаблівасці (пры наяўнасці).
28. Лексічныя асаблівасці.
29. Фразеалагічныя асаблівасці (пры наяўнасці).
30. Марфалагічныя асаблівасці.
31. Сінтаксічныя асаблівасці.
32. Сродкі выразнасці.
33. Вобразна-выяўленчыя сродкі (пры наяўнасці).
34. Асаблівасці кампазіцыі тэксту (наяўнасць мовы аўтара і персанажаў, структура тэксту: выдзяленне сэнсавых частак, іх суадносіны, характар рубрыкацыі, наяўнасць рэквізітаў і інш.).
35. Парушэнне нормаў літаратурнай мовы (матываванае / нематываванае), яго прычыны і мэты.
36. Асаблівасці рытмічнай арганізацыі тэксту (пры аналізе вершаваных тэкстаў – асаблівасці рыфмы і памеру).

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

№ п/п	Назва раздзела, тэмы	Колькасць аудыторных гадзін			Колькасць гадзін КСР	Форма кантролю ведаў
		Лекцыі	Семінарскія заняткі	Практычныя заняткі		
1.	Прадмет, задачы, змест вучэбнай дысцыпліны. Стылістычная норма. Тыпы стылістычных памылак	2		2	2	Рэдагаванне тэкстаў са стылістычнымі памылкамі
2.	Камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць і сцісласць	2		2	2	Тэставыя заданні
3.	Камунікатыўныя якасці маўлення: дакладнасць, і лагічнасць	2		2		Тэставыя заданні
4.	Камунікатыўныя якасці маўлення: чысціня, дарэчнасць, багацце, выразнасць і вобразнасць	2		4		Тэставыя заданні
5.	Асноўныя характарыстыкі стыляў, падстыляў і жанраў: афіцыйна-справавы і навуковы стылі	2		2	2	

6.	Асноўныя характарыстыкі стыляў, падстыляў і жанраў: публіцыстычны, мастацкі, канфесійны і размоўны стылі	2		2		Стылістычны аналіз тэксту
7.	Напісанне тэксту і яго стылістычны аналіз.		2			Рэфераты
	Усяго	12	2	14	6	залік

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Літаратура

Асноўная

1. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск : РІВШ, 2023. – 392 с.
2. Лепешаў, І.Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі. / І.Я.Лепешаў. – Мн.: Універсітэцкае, 1989. – 205 с.
3. Старасценка, Т.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб.-метадыч. дапам. / Т.Я. Старасценка, В.В. Урбан, Ф.С. Шумчык. – Мн.: БДПУ, 2010. – 219 с.

Дадатковая

1. Абабурка, М.В. Культура беларускай мовы / М.В.Абабурка. – Мн.: Вышэйш. шк., 1994. – С. 15-27
2. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: Вучэб. дапам. / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мн.: Універсітэцкае, 1992. – С. 148-245.
3. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста : учеб. пособие / Н.С. Болотнова. — 4 е изд. — М. : Флинта : Наука, 2009. — 520 с.
4. Іўчанкаў, В. Дыскус беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту / В. Іўчанкаў. – Мінск: БДУ, 2003. – 257 с.
5. Каўрус, А.А. Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А.А.Каўрус. – Мн.: Нар. асвета, 1994. – 207 с.
6. Купина, Н. А. Креативная стилистика : учеб. пособие / Н. А. Купина. – 3-е изд., стер. – М. : Флинта : Наука, 2017. – 181 с.
7. Пісарэнка, А. М. Стылістыка беларускага мастацкага маўлення / А. М. Пісарэнка ; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культу-ры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2020. – 263 с.
8. Пісарэнка, А. М. Філалагічны аналіз мастацкага тэксту : вучэб. дапам. / А. М. Пісарэнка. – Мінск : Нар. асвета, 2017. – 175 с.

9. Пісарэнка, А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. – А.М.Пісарэнка. – Мн.: Бел. дзярж. ун-т культуры, 2003. – С. 12-86.
10. Рахманин, Л. В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов : учеб. пособие / Л. В. Рахманин, Издательство: М. : ФЛИНТА : Наука, 2012. – 256 с.
11. Романова, Н.Н. Стилистика и стили: учеб. пособие; словарь / Н.Н. Романова, А.В. Филиппов. – М.: Флинта: МПСИ, 2006. – 416 с.
12. Станкевіч, А. А. Рыторыка: вучэбны дапаможнік / А. А. Станкевіч. . – Мн.: РІВШ, 2010. – 316 с.
13. Тамашэвіч, Т.І. Асновы культуры мовы: тэксты лекцый: у 2 ч. / Т.І. Тамашэвіч. – Гродна: Гродз. дзярж. ун-т, 1985. – Ч.1. – 69 с.; Ч. 2. – 69 с.
14. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі / М.Я. Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мн.: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
15. Юрэвіч, А.К. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / А.К. Юрэвіч. – Мн.: Выш. шк., 1992. – 288 с.

Слоўнікі

1. Арашонкава Г.У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік / Г.У.Арашонкава, В.П. Лемцюгова.– Мн.: Выш. школа, 1991. – 303 с.
2. Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / нац. акад. навук Беларусі [і інш.]; уклад.: В. П. Русак [і інш.]; рэдкал.: В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – 757 с.
3. Беларускі арфаграфічны слоўнік - 3-е выд., выпр., нов. арфаграф. напіс. Уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандрацэня ; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мн.: Белар. навука, 2012. – 695 с.
4. Булыка, А.М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. / А.М.Булыка. – Мн.: Бел. Эн., 1999.
5. Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В.Гаўрош. – Мн.: Выш. школа, 1998. – 603 с.
6. Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М.Грубчыкаў. – Мн.: Нар. асв., 1994. – 478 с.

7. Граматычны слоўнік назоўніка / Нац. акад. навук Беларусі, цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. “Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа”; уклад. Г. У. Арашонкава [і інш.]; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд. дапрац., – Мінск : Беларус. навука, 2013. – 1245 с.
8. Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К.Клышка. – Мн.: ПУП “Радыёла-плюс”, 2005. – 672 с.
9. Лазоўскі, М.У. Слоўнік антонімаў беларускай мовы / М.У.Лазоўскі. – Мн.: Універсітэцкае, 1994. – 354 с.
10. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. / І.Я.Лепешаў. – Мн.: Бел Эн, 1993.
11. Русско-белорусский словарь : в 3 т. / под ред. А. А. Лукашанца. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2012. – Т. 1. – 880 с. ; Т. 2. – 1087 с. ; Т. 3. – 960 с.
12. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы / Б.А.Плотнікаў, В.П.Трайкоўская. – Мн.: Кніжны Дом, 2004. – 544 с.
13. Старычонак, В.Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В.Д.Старычонак. – Мн.: Выш. школа, 1991. – 255 с.
14. Сцяцко П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У.Сцяцко, М.Ф.Гуліцкі, Л.А.Антанюк. – Мн.: Выш. школа, 1990. – 222 с.
15. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа ; [уклад.: І. Л. Капылоў і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.
16. Шкраба І. Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі / І.Шкраба, Р.Шкраба. – Мн.: Маст. літ., 1987. – 286 с.
17. Шкраба І.Р. Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І.Р.Шкраба. – Мн.: Бел Эн, 1994. – 234 с.
18. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1-8. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979-1993.

ХАРАКТЕРЫСТЫКА РЕКОМЕНДАВАННЫХ МЕТАДАУ ВЫКЛАДАНИЯ

Да эфэктывных педагогічных метад і тэхналогій, якія садзейнічаюць далучэнню студэнтаў да пошуку і выкарыстання ведаў, набыццю вопыту самастойнага вырашэння задач, адносяцца:

- гісторыка-тэматычны падыход;
- тэхналогіі праблемна-модульнага навучання;
- тэхналогіі вучэбна-даследчай дзейнасці;
- камунікатыўныя тэхналогіі (дыскусіі, дыялогі, абмен думкамі і інш.);
- мета-аналізу канкрэтных сітуацый.

Для кіравання вучэбным працэсам і арганізацыі кантрольна-ацэначнай дзейнасці выкладчыкам рэкамендуецца выкарыстоўваць рэйтынжавыя, крэдытна-модульныя сістэмы ацэнкі вучэбнай і даследчай дзейнасці студэнтаў, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай работы, вучэбна-метадычныя комплексы. У практыку правядзення семінарскіх заняткаў мэтазгодна ўкараняць метад і актыўнага навучання, дыскусійныя формы.

ПАТРАБАВАННІ ПРЫ ВЫНИКОВАЙ АТЭСТАЦЫІ

Залік выкарыстоўваецца як форма выніковай атэстацыі студэнтаў для ўстанаўлення адпаведнасці вынікаў навучальнай дзейнасці па засваенні вучэбнай дысцыпліны патрабаванням адукацыйных стандартаў, згодна вучэбна-праграмнай дакументацыі установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”. Вынікі атэстацыі ў форме заліку ацэньваюцца адзнакамі "залічана", "не залічана". Аб'ектам кантроля выніковай атэстацыі студэнтаў з'яўляецца ўзровень сфарміраванасці камунікатыўных кампетэнцый. Вуснае апытанне з'яўляецца адным са спосабаў праверкі ведаў, уменняў і навыкаў студэнта аб сістэме мовы і маўленні.

Вуснае звязнае выказванне паказвае ўзровень засваення студэнтам агульных палажэнняў, правіл, азначэнняў і ўменне прымяняць атрыманыя веды на практыцы, а таксама ўменне студэнтаў ствараць звязнае, лагічна паслядоўнае паведамленне на пэўную тэму.

Пры ацэнцы адказу студэнта ўлічваецца наступнае:

- 1) ступень усвядомленасці вывучанага;
- 2) уменне прымяняць веды на практыцы;
- 3) моўнае афармленне адказу (захаваў літаратурных нормаў беларускай мовы);
- 4) лагічнасць, дакладнасць, паўната, выразнасць адказу.